

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet Ferhat İLHAN

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ'ARÎLİK

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mehmet Ferhat İLHAN

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ'ARÎLİK

Danışman

Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mehmet Ferhat İLHAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sıddık Korkmaz

Danışman : Prof. Dr. Ömer Faruk Teber

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Fatih Duman

Tez Başlığı: EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ'ARÎLİK

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 17/12/2021

Mezuniyet Tarihi : 06/01/2022

(İmza)
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ’ARÎLİK” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Mehmet Ferhat İLHAN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Mehmet Ferhat İLHAN
Öğrenci Numarası	20195249002
Enstitü Ana Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER
Tez Başlığı	EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ'ARÎLİK
Turnitin Ödev Numarası	1735462957

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 123 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 18/11/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 12

alıntılar dahil % 17 'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

24/12/2021

Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET-MEZHEP PERSPEKTİFİNDEN EYYÛBÎLER

1.1. Ana Hatlarıyla Eyyûbî Devleti.....	4
1.1.1. Eyyûbîler'in Tarih Sahnesine Çıkışı	4
1.1.2. İlmî ve Kültürel Hayat.....	8
1.1.3. Sosyopolitik Durum.....	12
1.1.4. Sosyoekonomik Yapı.....	14
1.2. Eyyûbîler'in Dinî-Mezhebî Yapısı.....	16
1.2.1. Dinî Yapı ve Tarihi Arka Planı	16
1.2.2. Mezhep Hareketleri	19
1.2.2.1. Sünnî Fıkıh Mezhepleri ve İtikâdî Bağlılıkları	19
1.2.2.1.1. Mâlikîler.....	20
1.2.2.1.2. Hanefîler.....	21
1.2.2.1.3. Şâfiîler	25
1.2.2.1.4. Hanbelîler	26
1.2.2.2. Şîîler.....	29
1.2.2.2.1. İmâmîler	30
1.2.2.2.2. İsmâîlîler	31
1.2.2.2.3. Diğer Şîî Gruplar	32

İKİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ'ARİLİĞİN SEYRİ

2.1. Eyyûbîler Öncesi Eş'arîlik	35
2.2. Eş'arîliğin Eyyûbîler'deki İzdüşümü	43
2.3. Eş'arîliğin Temsilcileri ve Siyasi İlişkileri	54

2.4.1. Necmeddîn el-Hubûşânî (587/1191)	55
2.4.2. Fahreddin Râzî.....	60
2.4.3. Muhammed b. Hibetullah b. el-Hamevî	72
2.4.4. Seyfeddin Âmidî.....	77
2.4.5. İzzeddîn b. Abdüsselâm.....	81
2.4. Eş'arîliğin Manifestosu: <i>el-Mürşide</i>	90
2.5. Eyyûbîler'de Eş'arîliğin Tasavvuf ile ilişkisi	92
SONUÇ	98
KAYNAKÇA.....	101
EK 1- EYYÛBÎ DEVLETİ SİYASİ HARİTASI	110
Ö Z G E Ç M İ Ş	111

KISALTMALAR

b.	: İbn, bin
Bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren, çevirmen
DİA.	: TDV İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: editör
h.	: hicrî
H.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
sav.	: Sallallâhü aleyhi vesellem
ss.	: sayfadan sayfaya
s.	: sayfa
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
vd.	: ve devamı

ÖZET

İslam devletlerinin en önemlilerinden biri olan Eyyûbîler kurulduğu tarihten itibaren Eş'arîliği bütün devlet organlarıyla desteklemiş ve farklı coğrafyalara yayılmasında etkili olmuştur. Eyyûbîler, Eş'arîliğin gelişiminde önemli bir role sahip olmasına rağmen bu dönemle ilgili çalışmalar oldukça sınırlıdır. İşte bu durum böyle bir çalışmayı araştırma konusu yapmamıza sevk etmiştir. Eyyûbîler'in Fâtîmîler'i ortadan kaldırıp yerine geçmesiyle beraber Eş'arîlik için yeni bir dönem başlamıştır. Eyyûbîler, Eş'arîliği resmi mezhep konumuna getirerek bütün devlet organlarıyla desteklemiştir. Sünnîliğin merkezine yerleştirilen Eş'arîlik, tüm Sünnî fıkıh mezheplerinin de desteğini alarak geniş kitlelere ulaşma imkânı elde etmiştir. Eş'arîliğin Eyyûbî coğrafyasında geniş yayılım alanı bulmasında yöneticilerin katkısı büyük olmakla beraber bu konuda Eş'arî âlimlerin motivasyonu da göz ardı edilemez. Eyyûbîler kurulduğu tarihten itibaren ilmin gelişmesi için ilim adamlarına verdiği koşulsuz destek neticesinde birçok âlimin bu topraklara gelmesini sağlayarak ilim ve kültür havzası oluşturmuştur. Bu âlimler hem yetiştirdiği talebeler hem telif ettiği eserler hem de muhaliflerine karşı verdikleri mücadele ile Eş'arîliğin bu bölgede güç kazanıp taban bulmasında etkili olmuşlardır. Ayrıca Eyyûbî sultanlarının tasavvufa verdiği önem sayesinde Eş'arîlik mutasavvıflar nezdinde kabul görmüş, böylece onların desteğini alan Eş'arîliğin halka indirgenerek yaygınlaşması kolaylaşmıştır. Sonuç olarak bu çalışmamızda Eyyûbîler'in Eş'arîlik çatısı altında Sünnî fıkıh mezheplerine verdiği destekleri, Eş'arîliğin gelişim seyrini, öne çıkan Eş'arî âlimleri, Eş'arîlik ile tasavvuf ilişkisini ve bunların bir sonucu olarak Eyyûbî coğrafyasının mezhep haritasında meydana gelen değişimleri ele almaya gayret ettik.

Anahtar Kavramlar: Eyyûbîler, Mezhep, Tasavvuf, Sünnîlik, Şîîlik, Eş'arîlik,

SUMMARY

ASH'ARISM IN THE AYYUBIDS PERIOD

Ayyubids, one of the most significant Islamic states, supported Ash'arism in all state organs since establishment and was influential in the expansion of Ash'arism in various lands. Although the Ayyubids played a key role in the development of Ash'arism, studies on the period are quite limited in the literature. Thus, the period was investigated in the current study. As the Ayyubids eliminated and replaced the Fatimids, a new era began for Ash'arism. Ayyubids supported Ash'arism in all state organs and accepted it as the official sect. Considered at the center of Sunnism, Ash'arism had the opportunity to reach large masses with the support of all Sunni sects of fqih. Although the contribution of the administration to the popularization of Ash'arism in Ayyubid lands was significant, the motivation of Ash'ari scholars could not be ignored. Due to the unconditional support for scientific development since foundation, the Ayyubids created a scientific and cultural oasis as several scholars moved to these lands. These scholars influenced further popularity of Ash'arism and created a scientific base by training students, authoring several works, and fought against the opponents. Furthermore, due to the interest of the Ayyubid sultans in Sufism, Ash'arism was also accepted by the mystics; thus, facilitating to the popularity of Ash'arism among the people. Thus, in the present study, the support of the Ayyubids for Sunni fqih sects within Ash'arism, the development of Ash'arism, prominent Ash'ari scholars, the relationship between Ash'arism and mysticism, and the consequent changes in the sectarian distribution in Ayyubid lands are discussed.

Keywords: Ayyubids, Sects, Sufism, Sunnism, Shi'ism, Ash'arism.

ÖNSÖZ

İslam düşünce tarihinin en renkli sayfalarını oluşturan mezheplerin hemen hiçbirisinin ne doğuşu ne de kurumsallaşma süreçleri bütünüyle siyasetten ve iktidar ilişkisinden bağımsız değildir. Kimi zaman siyasi faktörler mezheplerin gelişimine etki ederken bazen de tersi olarak bir mezhebin gerilemesine hatta yok olmasına neden olabilmektedir. Bu durumun bariz örneğini Selâhaddîn Eyyûbî başta olmak üzere diğer Eyyûbî sultanlarında görmek mümkündür. Eyyûbî yöneticileri diğer devlet yöneticilerinden farklı olarak dinî ilimlerle meşgul olmuş, bu sayede kendi mezheplerinin inceliklerine vakıf olmuş ve bağlı bulundukları ekolün gelişimi için ellerinden gelen her türlü desteği sağlamışlardır. Bu doğrultuda Eş'arîlik Eyyûbîler'in resmî ideolojisi kabul edilerek Sünnî anlayışın merkezine yerleştirilmiş böylece en üst seviyede temsil imkânı bulmuştur. Eş'arîliğin karşısına konumlandırılan Şîilik ise Eyyûbî yöneticileri tarafından mücadele edilmesi gereken batıl mezhep olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla bu durum Eş'arîliği Eyyûbîler döneminde zirveye taşıırken Şîiliği gerileme sürecine itmiştir.

Adını hanedanın kurucusundan alan Eyyûbîler, Zengîler'in devamı niteliğinde olup 567-866/1171-1462 yılları arasında varlığını sürdüren Abbâsî halifeliğine bağlı Sünnî İslam devletidir. Fatımîler'in Mısır'da iktidarı zayıflayınca Eyyûbîler devreye girmiş, halkın desteğini arkasına alan Eyyûbîler, Fatımîler'i ortadan kaldırarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Eyyûbîler'in hâkimiyetini ilan etmeleriyle beraber mezhepsel dinamikler derinden etkilenmiştir. Öncesinden güçlü durumda olan Şîilik yerini Sünnîliğe bırakmıştır. Sünnîliğin merkezine de konumlandırılan Eş'arîlik, devletin resmî mezhebi kabul edilerek bütün organlarıyla desteklenmiş, toplumsal tabanda yaygınlaşarak önemli bir ivme kazanmıştır. Eş'arî âlimler kendi inanç ve düşüncelerini rahat bir zeminde dile getirdiği gibi Eş'arî âlimlere sağlanan maddi imkanlar sayesinde Eş'arî kelamı İslam coğrafyasında hızlı bir şekilde yayılım sağlamıştır. Öte yandan Eyyûbîler daha önce hiçbir yönetimde olmadığı kadar mutasavvıflarla hemhal olmuşlardır. Tasavvufun kuşatıcı özelliğinden yararlanan Eyyûbîler, bütün Sünnî grupları Eş'arîlik paydasında bir araya getirmenin yanı sıra sûfilerin üstün gayretinden de istifade ederek Şîilikle mücadele etmiştir.

Çalışmamız giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde Eyyûbîler devletinin kuruluş dönemi ele alınmış; Eyyûbîler'in Fatımîler'i ortadan kaldırması, yaşanan siyasi hadiseler, Eyyûbîler'in ilmi, kültürel, sosyopolitik ve sosyoekonomik yaşamları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca mezhep mensuplarının durumu, bu dönemin dinî-

mezhebî yapısı ve tarihi arka planı; Sünnî fıkıh mezheplerinin bölgedeki tarihsel izleri, gelişimi ve bağlı oldukları itikadi inanca değinmekle beraber Şîî gruplar da ele alınmıştır. Tezimizin esas içeriğini oluşturan ikinci bölüme geldiğimizde ise Eyyûbîler dönemine kadar Eş'arîliğin tarihsel seyri ele alınmış, Eyyûbîler de Eş'arîliğin durumu, Eyyûbî yöneticilerinin Eş'arî ilim adamlarına sağladığı toleranslar irdelenmiş, bu dönemde öne çıkan ilim adamlarının hayatına, Eş'arîlik açısından önemine ve Eş'arîliğe sağladıkları katkılar ele alınmıştır. Son olarak da Eş'arîlik ve tasavvuf ilişkisi işlenmiştir.

Bu konuyu belirlemem ve araştırmam esnasında destek ve katkılarını esirgemeyen kıymetli Hocam Prof. Dr. Ömer Faruk Teber'e, bu süreçte tavsiyeleriyle bana ışık tutan Dr. Öğr. Üyesi İlhan Baran'a ve destekleriyle yanımda olan değerli dostum Yıldırım Gümüş'e şükranlarımı sunarım. Çalışmamı okuma nezaketini göstererek tavsiyeleri ile önemli katkılar sağlayan Arş. Gör. Ayşe Gül Yaka ile Arş. Gör. Abdullatif Çetin'e teşekkür ediyorum. Ayrıca gerek dil bilgisi kuralları gerekse de ifade bütünlüğü açısından düzeltmelerde bulunarak desteklerini esirgemeyen Tuğba Katlan'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak karşılığını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim maddi ve mânevî desteklerini esirgemeyen aileme minnettarım. Bu çalışmanın, İslam Mezhepleri Tarihi alanına küçük de olsa bir katkı sağlamış olmasını Yüce Allah'tan niyaz ederim.

GİRİŞ

Eyyûbîler 567-866/1171-1462 yılları arasında Mısır, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika, Güneydoğu ve Doğu Anadolu gibi geniş bir alanda hüküm sürmüş İslam devletidir. Fakat biz çalışmamızda Eyyûbîler'in yükseliş devri olan 567/648-1171/1250 yılları arasını esas alarak çalıştık.

Çalışmamız Eyyûbîler devleti tarihini ve bu dönemde Eş'arîliğin durumunu konu edinmesinden dolayı farklı alanlarda hem klasik hem modern birçok kaynak ve literatürü referans almayı gerekli kılmıştır. Eyyûbî tarihiyle ilgili gerek Eyyûbîler döneminde yaşayarak kendi izlenim ve gözlemlerini aktaran gerekse de sonraki dönemlerde yaşamış ve Eyyûbî devletinin tarihini konu alan çok sayıda eser bulunmaktadır.

Çalışmamız süresince başvurduğumuz temel kaynaklar tarih ve tabakât kitapları olup, bir arada karşılıklı kullanmaya çalıştık. Referans aldığımız kaynakların mümkün olduğu kadar Eyyûbîler döneminde veya bu döneme yakın bir zaman diliminde kaleme alınmış olmasına dikkat ettik. Bununla beraber Eş'arîliğin teşekkülünden Eyyûbîler dönemine kadar olan tarihsel aralığı ele alırken ilk dönem mezhepler tarihi kaynaklarına atıfta bulunduk. Yine tarih araştırmacıları için önemli kaynak hüviyeti taşıyan coğrafya eserlerine de başvurduk. Ayrıca bahse konu eserler dışında sonraki süreçte telif edilmiş bazı kaynak ve modern çalışmalardan da istifade ettik.

Çalışmamızın ana kaynakları arasında genel tarih kitapları yer almaktadır. Tezimizin birinci bölümünde incelediğimiz Eyyûbîler dönemi tarihiyle ilgili çok sayıda kaynak mevcuttur. Eyyûbîler döneminde yaşayan İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-Târîh* adlı eserinde Eyyûbîler'in siyasi tarihini hem kapsamlı hem de kronolojik bir şekilde ele alması eserden istifademizi kolaylaştırarak sıkça başvurmamızı sağladı. Öte yandan Selâhaddîn Eyyûbî ve dönemini aktaran Bahâeddîn İbn Şeddâd'ın (ö. 632/1234) *en-Nevâdirü's-Sultaniyye* adlı eseri de başvurduğumuz temel eserlerdendir. Eyyûbî devletinin çeşitli kademelerinde görev alması hasebiyle Selâhaddîn Eyyûbî'nin hayatı ile Eyyûbîler devletinin sosyal ve idari durumuyla ilgili ilk elden bilgiler vermesi eseri istifademiz açısından daha değerli kılmaktadır. Ayrıca Eyyûbîler'i ve Selefi olan Zengîler'i konu alan Ebu Şâme'nin (ö. 665/1267) *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn* adlı eseri Eyyûbîler'in siyasi ve kültürel tarihiyle ilgili doyurucu bilgiler aktardığından dolayı geniş ölçüde istifade ettik. Yine başvurduğumuz kaynakların başında İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* adlı eseri gelmektedir. İbn Vâsıl bu eserinde kendisinden önceki dönemi aktarırken bazı nakillerde bulunmakla beraber kendi döneminde meydana gelen savaş, fetih

ve önemli hadiseleri kendi müşahadesiyle aktarmaktadır. Eyyûbîler tarihi açısından büyük öneme haiz olan bu eser farklı kaynaklardan da yaralanarak kapsamlı ve düzenli bir şekilde Eyyûbî tarihini ele almaktadır. Ayrıca Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü 'z-Zaman*'ı, İbn Haldun'un (ö. 808/1406) *Târihu İbn Haldun*'u ve İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü 'z-Zâhire*'si Eyyûbîler dönemi Eş'arîliği, mezhepsel faaliyetler ve dinî hareketlerle ilgili önemli bilgiler vermelerinin yanı sıra siyasi, ictimai ve kültürel tarihe dair vermiş oldukları bilgiler de bu eserlere başvurmayı zorunlu kılmaktadır.

Eyyûbîler dönemi Eş'arîler'i hakkında önemli bilgiler veren başka bir kaynak türü de tabakât eserleridir. İbn Hallikân'nın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l Âyân* adlı eseri ele aldığımız Eş'arî âlimlerle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu eser âlimlerin biyografisini ele almasının yanında yaşadıkları dönemin sosyal ve siyasi durumundan da bahsetmesi istifadeyi arttırmaktadır. Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sı da başvurduğumuz temel tabakât eserlerindendir. Söz konusu eser genel olarak Hanbelîler'in lehine görüş belirtse de araştırmamızda ele aldığımız âlimlerin biyografilerini detaylı bir şekilde ele alması esere başvurmamızı sağladı. Yine Subkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şafi'yyeti'l-Kübrâ* adlı hacimli eseri en çok başvurduğumuz eserlerdendir. Çalışmamızın her aşamasında başvurduğumuz söz konusu eser Eş'ari gelenek açısından önemli bir konuma sahiptir.

Öncelikle tezimiz Mezhepler Tarihi çalışması olduğu için mezhepler tarihine dair temel klasiklerden olan Ebü'l-Hasan Eşarî'nin (ö. 324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'i, Abdulkahir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserleri yararlandığımız kaynaklardır. Fakat çalışmamız söz konusu müelliflerin vefatlarından sonraki süreçte kurulan Eyyûbîler dönemindeki Eş'arîliğin durumu ele aldığından dolayı sınırlı ölçüde yararlandık.

Tarih araştırmalarının önemli başvuru kaynaklarından olan coğrafya eserleri de araştırmamızda önemli bir yer tutmaktadır. Bu kaynaklar içerisinde en çok başvurduğumuz eser Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâz ve'l-İ'tibâr* adlı eserdir. Eser Mısır tarihiyle ilgili dağınık bilgileri bir araya getirmiştir. Şehrin fiziki yapısını ele almasını yanında sosyokültürel, dinî ve siyasi durumunu da ele alması eseri daha da değerli kılmaktadır. Özellikle Eyyûbîler dönemi mezhebî hareketleri ele alırken esere çokça başvurduk. Yine İbn Cübeyr'in *Rihletü İbn Cübeyr* adlı eserine Eyyûbîler dönemi Şiîler'ini ele alırken referansta bulunduk.

Yukarda ismini zikrettiğimiz klasik eserlerin dışında çağdaş ve Türkçe yazılmış çalışmalardan Mehmet Keskin'in *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci el-Eş'arî Dönemi* isimli tezi Eş'arîliğin ilk dönemlerini ele alırken istifade ettik. İlhan Baran'ın *Büyük Selçuklu ve*

Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler isimli doktora tezi Eyyûbîler dönemi Eş’arîliğiyle ilgili önemli başvuru kaynağı hüviyeti taşımaktadır. Tezimizin her aşamasında yararlandığımız bu çalışma, Eş’arîliğin Eyyûbî siyasetiyle olan ilişkisi ve Eş’arîlik-tasavvuf münasebeti hususunda önemli bilgiler sunmaktadır. Mehmet Kalaycı’nın *Tarihsel Süreçte Eş’arîlik Maturidilik İlişkisi* adlı araştırması Eyyûbîler’in Eş’arîliğe yüklediği misyona değinmesi araştırmamız açısından önemlidir. Yine başvurduğumuz Mahmut Dünder’in *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* adlı çalışması Eyyûbîler’in sosyokültürel durumunu kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca Eyyûbîler’in siyasi ve kültürel tarihini ele alırken Bedrettin Basuğuy’un *Haçlılar Karşısında İslam’ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler* ile Ramazan Şeşen’nin *Eyyûbîler* adlı eserlerinden yararlandık. Ömer Tay’ın *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Tasavvuf* adlı tezinden de Eyyûbîler dönemi tasavvufu hususunda başvurduk. Arapça yazılmış kaynaklardan ise Abdülhamit Musa’nın *Neş’tü’l-Eş’ariyye ve Tadavvurihâ* eserinden Eş’arîliğin tarihsel gelişimini ele alırken yararlandık. Yine Abdüllatif Hamza’nın *el-Hereketü’l-Fikriyye fî Mısır fî Asri’l-Eyyûbî ve’l-Memlûki’l-Evvel* isimli eserine Eş’arîlik ve tasavvuf ilişkisini ele alırken başvurduk. Öte yandan Muhammed İmâre’nin *Teyyârâtü’l-Fikri’l-İslâmî* adlı araştırmasından da istifade ettik.

Eyyûbîler Devleti mezhep hareketleri ile ilgili literatürü incelediğimizde Eş’arîliği müstakil olarak elen alan herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Tezimize en yakın çalışma olan İlhan Baran’ın *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler* adlı doktora tezinin ikinci bölümünde Eş’arîliğin Eyyûbî siyaseti ile olan ilişkisine değinmektedir. Fakat bizim çalışmamız Eş’arîliğin Eyyûbîler dönemindeki durumunu ve tarihsel seyrini ele aldığından dolayı işlenen konular büyük oranda farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla tezimizle ilgili herhangi bir çalışma mevcut değildir. Bu durumun tezime ayrı bir özgünlük ve orijinallik kazandırdığı ifade edilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET-MEZHEP PERSPEKTİFİNDEN EYYÛBÎLER

1.1. Ana Hatlarıyla Eyyûbî Devleti

Çalışmamıza giriş yapmadan önce konunun daha iyi anlaşılması için Eyyûbîler devleti hakkında genel bilgiler sunacağız. Bu kapsam da Eyyûbîler'in siyasi tarihinden bahsettikten sonra devletin ilmi, kültürel, sosyopolitik ve ekonomik durumunu ele alacağız.

1.1.1. Eyyûbîler'in Tarih Sahnesine Çıkışı

Eyyûbîler 567-866/1171-1462 yılları arasında hüküm sürmüş, toprakları Hicaz, Mısır, Suriye, Yemen, Kuzey Afrika, Güneydoğu ve Doğu Anadolu kadar ulaşan büyük bir devlettir. Eyyûbî ailesi Azerbaycan'ın Divin şehrinde yaşayan Revâdiyye kabilesinin Ezbâniyye koluna mensup Kürt bir ailedir.¹ Eyyûbî Ailesi Şeddadilerin hizmetinde bulunmuş, daha sonra Şadî b. Mervân oğulları Necmeddin Eyyûb (ö. 568/1173) ve Esedüddîn Şirkûh'u (ö. 564/1169) yanına alarak Irak'a gelip Selçulular'ın Bağdat valisi Mücâhidüddîn Bihrûz'un hizmetine girmişlerdir. Şadî'nin gösterdiği başarılarından dolayı Mücâhidüddîn Bihrûz, onu Tikrit valiliğine atamıştır. Şadî vefat edince yerine oğlu Necmeddin geçmiştir. İki yıl Tikrit'te kalan Necmeddin bir gün ok atarken oklardan biri yanlışlıkla Bihrûz'un kölelerinden birine denk gelmiştir. Bunun üzerine Eyyûbî ailesinin Bihrûz'la arası bozulmuş ve Tikrit'ten ayrılarak Musul'a doğru yola koyulmuşlardır.²

Eyyûbî hanedanı, Selâhaddîn Eyyûbî'nin (ö. 589/1193) doğduğu yıl İmadeddin Zengî'nin emri altına girdi. Eyyûbî Hanedanı çeşitli birimlerde İmadeddin Zengî'nin (541/1146) hizmetinde bulunmuştur. Eyyûbîler'in Haçlılar'a karşı yaptığı seferlerde elde ettikleri başarılar İmadeddin Zengî'nin dikkatini çekmiş ve onun saygınlığını kazanmışlardır. İmadeddin'in 541 yılında Caber Kalesi fethinde şehit edilmesiyle yerine oğlu Nureddin Mahmud (569/1174) geçmiştir. Bu başarılarını Nureddin Mahmud'un döneminde de sürdüren Eyyûbîler, pek çok zafere imza atmışlardır. Nureddin'nin Halep yönetimini elde etmesinde

¹ Ahmed b. Muhammed b. Hallikân el-Erbili, *Vefeyatü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbâs, Darü Sadr, Beyrut, 1900-1994, c. VII, s. 139; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî, Darü'l Kütübü'l, Beyrut, 1417/1997, c.IX, s. 342.

² İbn Tağrıberdî Ebu'l-Mehâsin Yûsuf *en-Nücümü'z- Zâhire fi Mülûkü Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Vizaretü's-Sekâfe, Kahire 1963, c.VI, s.3; , Şemseddin Ebü'l-Muzaffer Sıbt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tevârihi'l A'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek, *Risâletü'l-Âlemiyye*, Dımaşk 1453/2013, c.XXI, s. 44.

Eyyûbî Hanedanı'nın büyük rolü olmuştur. Bu başarı Necmeddin Eyyub'u Dımaşk valiliğine, kardeşi Esedüddîn Şîrkûh'u da ordu kumandanlığına kadar taşımıştır.³

Eyyûbîler'in Nureddin Mahmud'un nezdinde müstesna bir konumu vardı. Nureddin kendi yönetiminde Eyyûbî hanedanına önemli görevler vermiş ve onları her zaman ayrı bir yerde tutmuştur. Öyle ki Nureddin'in huzuruna çıkan kumandanlar ancak Nureddin'in izin vermesiyle oturabiliyorken Necmeddin hiç beklemeden girip oturabiliyordu. Yine Fâtîmî veziri Şâver b. Mücîr (564/1169), zor durumda kalıp Nureddin'den yardım talep edince, cesaretine, bilgisine ve güvenirliliğine hayran kaldığı Şîrkûh'u bu önemli sefer için görevlendirmiştir. Eyyûbîler'in kendilerini göstermeleri Nureddin Mahmud'un Mısır'a düzenlediği bu seferlerle olmuştur. Selâhaddîn Eyyûbî ve amcası Esedüddîn Şîrkûh bu seferlerde öncü rol üstlenmiş ve önemli başarılar elde etmişlerdir.⁴

Fâtîmî başhâcibi Ebu Eşbâl Dirgâm (559/1164), Şâver'e saldırmış onu vezirlik makamından indirip yerine geçmiştir. Şâver, Nureddin Mahmud'tan Mısır'da ona tanıyacağı birtakım ayrıcalıklar karşısında kendisine yardım etmesini istemiştir. Bunun üzerine Nureddin Mahmud, Şîrkûh'u çağırmış ve bu durumu ona haber ederek hemen Mısır'a hareket etmesini söylemiştir. Şîrkûh 2000 kişilik bir ordu hazırlayarak yeğeni Selâhaddîn'le beraber Mısır'a doğru yola koyulmuştur. Bunu haber alan Dirgâm, savaş hazırlıklarına başlamış ve Şîrkûh'la karşı karşıya gelmiştir. Şîrkûh, Dirgâm'ın ordusunu bozguna uğratmış ve onu öldürmüştür. Böylece dokuz ay aradan sonra Şîrkûh sayesinde Fâtîmî vezirliğine tekrardan Şâver getirilmiştir.⁵ Şâver vezirlik makamına gelince Nureddin'le yaptığı anlaşmaya sadık kalmayarak birtakım entrikalara girişmiştir. Nureddin'in kumandanı Şîrkûh'a da Mısır'ı terk etmesini söylemiştir. Esedüddîn Şîrkûh burada kalma hususunda ısrar edince, Şâver bu defa Şîrkûh ve yeğeni Selâhaddîn'i öldürtmek için Haçlılar'a bir elçi göndererek onlardan yardım istemiştir. Haçlılar yüklü miktar mal karşılığında Şâver'in bu teklifini kabul etmiş, Şîrkûh ve Selâhaddîn'i iki ay kuşatma altına alıp savaşımlardır. Bunun üzerine Nureddin Mahmud hemen harekete geçmiş, kumandanları olan Şîrkûh ve Selâhaddîn üzerindeki baskıyı kaldırmak için Haçlı topraklarına saldırarak bazı yerleri ele geçirmiştir. Nureddin'in

³ Ebu Muhammet Takiyüddîn Ahmet b. Alî b. Abdulkadir b. Muhammet el-Makrîzî, *El-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 1418/1997, c. III, s. 405; Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, tkh. Halil Şehadet, Darû'l Fikr, Beyrut 1988, c. 3, s. 649; Muhammed b. Sâlim b. Narullâh b. Sâlim b. Vâsıl, *Müferricü'l-Kurub fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl – Muhammed Rebî – Said Abdulfettâh Âşûr, Dâru'l Kütübü'l-Vesâiki'l- Kavmiyye, Mısır 1957, c. I, s. 3-9.

⁴ İbn Hallikân *Vefeyatü'l-A'yân*, c. V, s. 146; Sibt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. 21, s. 45.

⁵ Bahauddîn İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yusufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, nşr. Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994, s. 75-76; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. VII, s. 147, 148.

topraklarına saldırdığını duyan Haçlılar kendi topraklarını korumaya almak için kuşatmayı kaldırıp kendi bölgelerine çekilmişlerdir. Haçlılar'ın yoğun saldırısına maruz kalan Esedüddîn Şîrkûh ise ordusuyla beraber Dımaşk'a dönmüştür.⁶

Haçlılar, Fâtımîler'in yönetim boşluğundan istifade etmek amacıyla tekrar hedeflerine Mısır'ı koymuş ve buranın kolay alınacağını düşünerek sefer hazırlığına başlamışlardır. Komutanlarının gayretini artırmak için de sefere çıkmadan alacakları toprakları onlar arasında bölüştürmüşlerdir. Haçlılar Kahire yakınlarında Fâtımî yönetimi altında bulunan Bilbîs'i almış halkın tamamını kılıçtan geçirmişlerdir.⁷ Bilbîs'i ele geçiren Haçlılar, bu defa yönünü Kahire'ye çevirmiş ve burayı kuşatmışlardır. Bu kuşatma karşısında korkuya kapılan vezir Şâver ve Halife Âdid Lîdinillâh (ö. 567/1171), Nureddin Mahmud'a kendilerine yardım etmesi için defalarca mektup göndermişlerdir. Haçlılar'ı daha büyük rakip olarak gören Şîrkûh, Haçlılar'ın bu topraklara girmesini istemediğinden Nureddin Mahmud'u yardıma ikna etmiştir.⁸

Bunun üzerine Şîrkûh, Selâhaddîn'le beraber hemen sefer hazırlıklarına başlamış ve büyük bir ordu hazırlayarak Mısır'a doğru yola çıkmıştır. Şîrkûh'un büyük bir orduyla kendilerine geldiğini duyan Haçlılar hemen kuşatmayı kaldırmış ve kendi topraklarına çekilmişlerdir. Böylece Şîrkûh ve Selâdaddîn rahat bir şekilde Mısır'a girmişlerdir. Bu duruma çok sevinen Halife Adid Lidinillah, Şâver'u vezirlik makamından almış yerine Şîrkûh'u atayarak mükafatlandırmıştır.⁹ Şâver ise vezirlik makamından alınmanın ezikliğini yaşadığı için Şîrkûh'un arkasından iş çevirmiş ve onun askerlerine saldırmıştır. Bunun üzerine Selâhaddîn Şâver'u tutuklamıştır. Şâver'den çok çektiği için artık ona tahammülü kalmayan Fâtımî Halifesi Âdid Lîdinillâh onun yakalandığını duyunca hemen Şîrkûh'a, Şâver'i öldürme emri vermiştir. Şîrkûh, Halifenin dediğine uyarak emri yerine getirtmiştir.¹⁰

Vezirlik makamına getirilen Şîrkûh ağır bir hastalığa yakalandıktan iki ay sonra vefat etmiştir. Onun yerine bu makama yeğeni Selâhaddîn geçmiştir.¹¹ Selâhaddîn Eyyûbî, Fâtımî devletinin vezirliğine geçince bazı Fâtımî idarecileri ve bir kesim halk bundan rahatsız olmuş ve küçük çaplı bir isyan çıkmıştır. Selâhaddîn çok geçmeden bu isyanı bastırmış ve güvenliği

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c.IX, s. 343; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. VII, s. 147, 148, 149.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 338.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 338; Ramazan Şeşen, *Eyyûbiler*, İSAM Yayınları, 2. bs., Ankara 2018, s. 25-26.

⁹ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 79-80; Ayşe Çekiç, "Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi," *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2018), s. 133.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 341; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 79-80.

¹¹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz* c. I, s. 182; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 80-81.

sağlamlamak için de güvendiği adamı Bahauddîn Karakuş'u (ö. 597/1201) saray kumandanı olarak görevlendirmiştir.¹²

Fâtımî Halifeliği kurulduğu tarihten itibaren her daim Abbâsîler için rahatsızlık kaynağı olmuştur. Nitekim onlar Mısır'a hâkim olmakla birlikte İslam dünyasının çeşitli bölgelerinin nüfuzunu ele geçirmişlerdir. Özellikle hac kervanlarının geçmiş olduğu bölgelere hâkim oldukları için Mekke ve Medine'de kendi isimlerinin anılmasını sağlamışlardır. Suriye topraklarına hâkim olmalarıyla birlikte buradaki camilerde kendilerine dua edilmesini istemişlerdir. İslam dünyasının yarısından fazlasına hâkim olan Fâtımîler, sadece siyasetle sınırlı kalmamış bununla beraber ilmî faaliyetlerini de aksatmadan devam ettirmişlerdir. Kendi inançlarını yaymak maksadıyla tam teşhizatlı el-Ezher medresesini inşa etmişlerdir.¹³ Bu medrese vasıtasıyla inançlarını tüm İslam alemine yaymayı amaçlamışlardır. Abbâsîleri asıl tedirgin eden ise Fâtımîlerin bu ideolojik tehdidi olmuştur.¹⁴

Eyyûbîler'in, uzun süredir Abbâsî halifesini rahatsız eden Fâtımîleri ortadan kaldırması hem halifenin hem de İslam dünyasının nezdinde prestijini arttıracaktı. Böylece İslam birliğini sağlamadaki en büyük engeli ortadan kaldırıp Haçlı ordularına karşı tam bir birlikle mücadele ederek asıl gayelerini gerçekleştireceklerdi.¹⁵

Selâhaddîn Eyyûbî, Kahire'deki kadılık makamını Sünnî âlim ve komutan İsa el-Hakkârî'ye (ö. 587/1182) tahsis etmiştir. Fâtımî ordusunun komutan ve mensuplarının görev alanlarını tedrici olarak daraltmıştır. En sonunda nüfuzu kırılmış olan ordu yöneticilerini bir gece de yakalayıp tüm yetkilerini kendi ordusuna devretmiştir. Bununla birlikte yetkileri kısıtlanmış olan Fâtımî Hilafet makamını sonlandırmıştır.¹⁶ Fâtımî Devletini 567/1171 yılında ortadan kaldıran Sultan Selâhaddîn, Fâtımî askerlerini de Mısırdan gönderdi ve otoritesini güçlendirmek için yeniden bir ordu oluşturdu. Kurmuş olduğu bu orduyu ise özellikle Türk ve Kürt askerlerden seçmiştir.¹⁷

¹² İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 91; Sıbt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman* c. XXI, s. 154; Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 184.

¹³ Seyfullah Kara, "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Kitabı*, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta 2007, s. 82.

¹⁴ Abdrrahman Azzam, *Selâhaddîn Eyyûbî*, çev. Pınar Arpaçay, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 25.

¹⁵ Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 28; M. Ali Büyükkara, "İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da'vet", *İLAM Araştırma Dergisi*, 3/1 1999, s. 31.

¹⁶ Ali Muhammet Sallâbî, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi*, çev. Şerafettin Şenaslan, 3. bs., Ravza Yayınları, İstanbul 2016, s. 207.

¹⁷ Makrîzî, *el-Mevâ'iz* c. I, s. 182.

Nihayet uzun yıllar varlığını sürdüren Fâtımî halifeliği Eyyûbîler'in eliyle son bulmuştur. Yıllarca Abbâsî halifeliğini yoran ve İslam dünyasını ikiye bölen bu devletin ortadan kaldırıldığı müjdesini verme görevi, büyük Eş'arî âlim İbn Ebî Asrûn'a (ö. 585/1189) düşmüştür. İbn Ebî Asrûn, Mısır'dan yola çıkarak Bağdat'ın yolunu tutmuş ve bu müjdeyi Abbâsî halifesine bizzat kendisi vermiştir.¹⁸ Böylece Abbâsî halifeliği tekrardan moral bularak canlanma yoluna girmiştir. Bu durumun en önemli sonucu ise Selâhaddîn Eyyûbî, İslam birliği projesinin en büyük adımını atarak Haçlı orduları tarafından İslam alemine yönelen tehlikelere karşı tek koldan göğüs gerip, onları geri püskürtmüş olmasıdır.

1.1.2. İlmî ve Kültürel Hayat

Eyyûbîler tarih sahnesine çıkıp var olan devletlere karşı başarılı mücadeleler vermesiyle birlikte hâkim oldukları topraklarda ilmî ve kültürel canlılığı da başlatmış oldular.¹⁹ Özellikle Fâtımîlere son vermeleri, Sünnîliğin bölgede resmiyet kazanıp güçlenmesini sağlarken Şîîliğin çöküşünü beraberinde getirmiştir. Fâtımî devletinin Şîî-İsmâîlî yapısı ile Eyyûbîlerin Sünnî-Eş'arî yapısı arasındaki temel ayırmadan ötürü yönetimin el değiştirmesi bu coğrafya da siyasi ve kültürel dinamikleri derinden etkilemiştir.

Devletin değişim ve dönüşümü büyük oranda eğitim vasıtasıyla gerçekleştirildi. Fâtımîler kendi din adamları ile davetçilerinin eğitim görmesini ve felsefî ilim ile Şîî-İsmâîlî inanç esaslarının öğretilmesini Dârü'l-'İlm, Dârü'l-Hikme ve el-Ezher gibi kurumlar aracılığıyla sağlamışlardır.²⁰ Bunun karşılığında Eyyûbîler fıkıh ve hadis ilimleri ile Sünnî-Eş'arî kelimasını ilim adamları ve topluma öğretecek medreseler, kütüphaneler ve hankahlar²¹ inşa ederek eğitim ve öğretim faaliyetlerini bu şekilde yapmışlardır.²²

Eyyûbî hükümdarlarının çoğu ilme ve âlimlere değer vermişlerdir. İlk hükümdar olan Selâhaddîn Eyyûbî Kur'an-ı Kerîm'i hıfzetmiş, *et-Tenbih* adlı Şâfiî fıkıh kitabını ve hamaset temalı şiirler ezberlemiştir.²³ Yine sahip olduğu Eş'arî itikadını araştırmış, dönemin ileri gelen

¹⁸ Sâmî es-Sekkâr, "İbn Ebî Asrûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, s. 423-424.

¹⁹ Abdurrahman Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis Dimeşk*, (yayınlanmamış doktora tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2019, s. 26.

²⁰ Bedrettin Basuğuy, "Eyyûbîler Döneminde Mısır'da Sünnîliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2020), s. 426.

²¹ Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları ve bir süre ikamet ettikleri bazen de inzivaya çekildikleri mekanlardır. Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Hânkâh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, ss. 42-43.

²² Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Çıra Akademi Yayınları, , İstanbul 2017, s. 47; Basuğuy, "Eyyûbîler Döneminde Mısır'da Sünnîliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü", s. 426.

²³ Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehâb b. Abdülkâfi es- Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammet et-Tenahi-Abdu'l Fettâh Muhammed el-Halvi, Darû'n-Neşr ve't-Tevzi', Beyrut 1413/1992, c. 7, s. 340.

âlimleriyle istişareler yapmış ve delilleriyle benimsemiştir.²⁴ Onun huzuruna ilim sahibi biri çıktığı zaman hemen ayağa kalkar, onu karşılar ve yanına oturtmuştur. Onun bulunduğu mecliste genellikle ilmî ve dinî konular konuşulmuş, kurduğu ilim meclislerinde ilim adamlarıyla ilgilenmiş ve o gün gelmeyenlerin neden gelmediklerini sormuştur. İbn Asâkir'in bir gün mecliste bulunmadığını fark eden Sultan, ona gelmeme nedenini sormuştur. O da mecliste bulunanların birbirilerini dinlemediğini ve saygı göstermediklerini dile getirmiştir. Sultan, İbn Asâkir'in bu haklı serzenişini dinlemiş ve etrafında bulunan kişilere güzel olmayan bu davranışları tekrarlamamalarını söylemiştir.²⁵ Selâhaddîn, dönemin önemli âlimlerinden olan İbn Asâkir'i ömrünün sonuna kadar desteklemiş, vefaatt ettiğinde dahi cenaze namazında hazır bulunmuş ve cenaze namazını da kendi hocası olan, aynı zaman da küçüklüğünde ona bir Eş'arî akidesi yazıp ezberlettiren Kudbeddîn en-Nisâbü'rî'ye (ö. 578/1183) kıldırılmıştır.²⁶

Sultan Selâhaddîn ilme ve âlimlere olan saygısını kurmuş olduğu devletin politikasına da yansıtmıştır. Nitekim devletin temelleri atıldıktan hemen sonra yaptığı ilk icraatlarından biri de medreseler kurarak ilim adamlarının buraya gelmesini teşvik etmek olmuştur. Özellikle onun Mısır'ı aldıktan sonra dönemin en büyük medresesi olan Salâhiyye medresesini inşa etmesi, bu medreseye aylık giderler için düzenli maaş ve pek çok vakıflar bağlaması onun ilme ve ilim öğrenmeye vermiş olduğu önemin en güzel örneklerini teşkil etmiştir.²⁷

Selâhaddîn Eyyûbî'nin ilme vermiş olduğu destek ve ilgi kendisinden sonra gelen Melikler tarafından da sürdürmüştür. Eyyûbîler'in Hasankeyf emiri Adîl Süleyman (ö. 810/1407) kitaplara ayrı bir önem göstermiş ve özel bir koleksiyon oluşturmaya gayret etmiştir. Sırf bu yüzden farklı bölgelere kitap getirmesi için görevliler tahsis etmiş ve onlara maaş bağlamıştır. Böylece onun kütüphanesi zenginleşerek ilim adamları arasında üne kavuşmuştur. Melik'in şahsi kütüphanesi için hazırlamış olduğu ve günümüze ulaşan yazma eserlerin varlığı da bilinmektedir. Ayrıca Melik Adîl, İbn Asâkir'in (571/1176) tarihle ilgili yazmış olduğu *Târîhu Dimeşk* isimli altmış ciltlik eserini çoğaltıp bir nüshasını getirmesi için

²⁴ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 33.

²⁵ Ebû Şâme Ebû Kâsım Şihabuddîn Abdurrahman b. İsmail, *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1997, c. 1, s. 48-49.

²⁶ Abdullah b. Said b. Muhammed Ubâdî, *Müntehi's-Süül ale Vesâili'l-Vusûl*, Dârü'l-Menehâc, Cidde 1426/2005, c. I, s. 156.

²⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaledin es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Mısır 1387/1967, c. II, s. 207.

Ömer b. Şâdî adında birini bu iş için özel olarak görevlendirmiştir.²⁸ Meliklerin vermiş olduğu bu destek sayesinde farklı coğrafyalardan ilim adamları bu topraklara akın etmişlerdir. Öyle ki bu topraklar âlimlerin uğrak yeri olmuş ve ilmin merkezi haline gelmiştir.²⁹ Eyyûbîler döneminin en parlak isimlerinden biri olan İmâdüddin e-İsfahanî'nin (ö. 597/1201) Bağdat'tan Eyyûbî topraklarına gelmesinde, buradaki ilim faaliyetlerinin geniş olması ve Eyyûbîler'in Müslümanlar nezdinde olumlu kanaatlerinin oluşmuş olması etkili olmuştur.³⁰

Eyyûbî hükümdarları ilmin gelişmesi adına medrese sistemini desteklemiş ve bununla alakadar olmuşlardır. Bunu yaparken de âlimlere özgürlük alanı tanımış, ilimlerini rahat icra edebilecekleri imkanlar sunmuşlardır. Böylece ilim adamları gittikçe siyasetin sınırları içinde yer bulmuş ve devlet sistemi içerisinde kendilerine alan oluşturmuşlardır. Eyyûbî hükümdarları selefleri olan Zengîler'in yolundan giderek medrese sayısını arttırmıştır. Hükümdarlara memurlar ve emirler de destek vererek hep beraber bu dinî müesseselerin yapımını üstlenmişlerdir.³¹

Görüldüğü gibi Eyyûbî devletinin öne çıkan özelliklerinin başında ilmî faaliyetlere verdiği önem gelmektedir.³² Eyyûbîler devrinde yalnız Dımaşk'te doksandan fazla medresenin varlığı bilinmektedir.³³ Bu dönemde yine bazı ilimler için hususi medreseler inşa edilmiştir. Melik Kâmil'in hadis öğrenimi için kurduğu Dârü Hadisi'l-Kamiliyye bunun bir örneğidir.³⁴

Eyyûbî sultanları tarafından çeşitli kütüphaneler kurulmuştur. Bu dönemde herkesin istifade edebileceği kütüphaneler kurulduğu gibi medrese, hankah ve camilerin de müstakil kütüphaneleri bulunmaktaydı. Yine bu dönemde ilim adamlarının oluşturduğu hususi kütüphaneleri de vardı. Hatta bazı şahsi kütüphaneler çok geliştiğinden bu kütüphanelerde hususi memur çalıştırılmaktaydı. Kütüphaneler sadece içerisine kitapların konulup muhafaza edildiği ve kitapların okunduğu bir mekân olmamış, bununla beraber çeşitli ilimlere dair dersler de verilmiştir. Astronomi, müzakere ve kelam ilimleri verilen derslerden bazılarıdır. Böylece bu dönemde kütüphaneler gerek nicelik gerek nitelik açısından gelişim göstermiş ve

²⁸ Yusuf Baluken, *Hasankeyf Eyyûbîleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016, s.306-307.

²⁹ İbn Hallikân, *Veḫayâtü'l-A'yân*, c. VII, s. 90.

³⁰ Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 182.

³¹ Joan E. Gilbert, "Ortaçağ'da Şam' da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlimin Meslek Haline Gelişi", çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/2 (2009), s. 188-190.

³² İlhan Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020, s. 249.

³³ Nebi Bozkurt, "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 325.

³⁴ Ahmet b. Ali b. el-Fezârî el-Kalkaşendî, *Subhu'l A'sâ fî Sinâ'eti'l-İnşâ*, nşr. Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1920, c. 3, s. 414.

Eyyûbîler'in ilmî olarak ilerlemesinin önünü açmıştır.³⁵ Ayrıca Fâtımîlerden kendilerine miras olarak kalan kütüphaneleri korumakla beraber pek çok kütüphane inşa etmişlerdir. Hükümdarlar tarafından oluşturulan bu zengin kütüphaneler ilim adamlarını bu merkezlere çekmiştir. Sultanların ilim ve ilim adamlarına karşı göstermiş oldukları bu saygı onların düşünce dünyasının genişliğini göstermekle beraber onları ayrıcalıklı kılan özelliklerdendir.³⁶

Eğitim ve öğretim faaliyetlerine katkı sağlayan kurumlardan biri olan hankahlar, bu dönem de revaçta olmuştur. Sûfiler İslam toplumunun birer ferdi olduğundan kendilerini dinî ve ilmî faaliyetlerin dışında görmüyorlardı. Tasavvufu anlatabilmek için İslâmî ilimlere haiz olmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla bu kurumlarda nefis terbiyesi ve irşadın yanında tefsir, fıkıh, hadis, akaid ve Arapça gibi çeşitli ilimlere dair dersler verilmiş, kitap telif ve istinsah faaliyetleri yapılmıştır. Ayrıca dinî musikiye dair şiir ve ilahiler söylenmiş semâlar icra edilmiştir.³⁷ Eyyûbîler kendi topraklarında ilmî ve kültürel faaliyetleri arttırmak adına pek çok hankah inşa ederek sûfilere barınabileceği yapılar ve geçinebilecekleri vakıflar tahsis etmiştir.³⁸ Eyyûbî hanedanının tasavvufa verdiği değeri bilen sûfiler; Eyyûbîler, Mısır'a hâkim olunca gruplar halinde oraya yönelmişlerdir. Onlar için burada bir yapı tahsis edilerek sûfilere hankah yapılmıştır. Hankahların şeyhliğini üstlenecek kimselerde belli başlı kriterler aranmıştır. Bu kriterlerin en önemlilerinden biri de yüksek ilim sahibi olunmasıydı. hankahlar da medreseler gibi korunmuş, burada bulunanlara kalacak yer, yaşamlarını sürdürebilmeleri için belli bir ücret tahsis edilmiş ve hankahların hemen bitişiğine hamamlar inşa edilmiştir. Buradaki eğitim ve öğretim müfredatlarının içerisinde İslam hukuku, tefsir, akaid ve tasavvuf gibi dinî ilimleri dahil etmelerinin yanı sıra asıl eğitim şeyh sohbetlerini dinlemek şeklinde gerçekleşmiştir.³⁹ Yine bu dönemde bazı ilim adamları ve önemli şahsiyetler hankahlardaki eğitim ve öğretim faaliyetlerini geliştirmek ve ilmî istifadeyi arttırmak adına vefat etmeden kendi kitaplarını hankaha vakfedeceklerini bildirmişlerdir.⁴⁰

Eyyûbîler'in ilme ve ilim adamlarına sağladığı koşulsuz destek meyvelerini göstermiştir. Eyyûbîler'in yetiştirdiği ilim adamları İslam ilim geleneğine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde yetişmiş birçok âlim ve telif edilmiş birçok eser geçmişten günümüze kadar İslam dünyasında itibar görerek ilim dünyasına kaynaklık etmiştir. İmâdüddin el-İsfahânî'nin (ö. 597/1201) *el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî* isimli eseri,

³⁵ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 119.

³⁶ Baluken, *Hasankeyf Eyyûbîleri*, s. 309.

³⁷ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 132-133; Uludağ, "Hânkâh", c. XVI, s. 43.

³⁸ Ömer Tay, *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Tasavvuf*, Sıyer Yayınları, İstanbul 2020, s. 127.

³⁹ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 134-135.

⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 391.

Bahauddîn İbn Şeddâd'ın *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*'si İbn Vasil'in (ö. 697/1298), *Müferricü'l-Kurûb*'u tarihe dair olan önemli kaynaklardır. İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İhbârü'l-Ulemâ*'sı ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyatü'l-A'yân*'nı tabakât türü eserler arasında önemli yer tutmaktadır. Yine coğrafi bir eser olan İbn Asâkîr'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*'i de kayda değerdir. Ayrıca tıp alanında ilaçlara dair yazılmış olan *el-Müfredât* adlı eserin müellifi İbnü'l-Baytâr (ö. 646/1248) ve ünlü tıp âlimi İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288) de İslam ilim geleneğine önemli katlarda bulunan Eyyûbîler döneminde yaşamış âlimlerdendir.⁴¹

1.1.3. Sosyopolitik Durum

Abbâsî hilafeti ile Selçuklu yönetiminin güçlerini kaybetmeleri, Fâtımî devletinin ise iç çekişmeler nedeniyle çalkantılı bir sürece girmesi batılıların İslam topraklarına olan iştahını kabartmıştır. Bunun sonucunda Haçlı seferleri başlamış ve Müslümanlar açısından kutsal sayılan Kudüs'ü ele geçirmişlerdir. İslam devletlerinin böyle bir durumda olmaları bir yandan Haçlılar'ın rahat ilerlemesini sağlarken bir yandan da Eyyûbîler'in kuruluşuna zemin hazırlamıştır. İslam dünyasının kendi iç anlaşmazlıklarıyla uğraşıyor olmaları Eyyûbîler'in ortaya çıkışını kolaylaştırmış, kendilerine karşı koyacak bir devletin olmaması topraklarının genişlemesini hızlandırmıştır. Eyyûbî yöneticilerinin siyasi başarıları sayesinde geniş bir hâkimiyet alanı elde ederek İslam birliğini tekrardan tesis etmişlerdir. Sonrasında yönünü Haçlılar'a çevirerek onları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Neticesinde Kudüs'ü geri alarak İslam dünyasına tarihi bir sevinç yaşatmışlardır.⁴²

Eyyûbîler yaklaşık iki asır hüküm süren Fâtımîleri ortadan kaldırıp siyasi birliği sağladıktan sonra bu kez yönlerini Haçlı ordularına çevirmişlerdir. O dönemde Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan çalkantıları iyi analiz eden Eyyûbîler, durumu iyi değerlendirerek Hittin'de Haçlılar'ı ağır bir yenilgiye uğratmışlardır.⁴³ Bu galibiyetle Eyyûbîler, Haçlılar'a büyük bir darbe vurmuştur. Nitekim bu muharebe çok kanlı geçmiş, kaçan bazı gruplar dışında Haçlı askerleri ya öldürülmüş ya da esir düşmüştür.⁴⁴ Hittin muharebesinden alınan bu kesin galibiyet yeni fetihlerin yolunu da açmıştır.⁴⁵

İlk Eyyûbî yöneticisi olan Selâhaddîn Eyyûbî tüm hanedan üyeleri tarafından sevilen ve kendisine saygı duyulan bir kimseydi. Hâkimiyeti süresince hanedan mensupları tarafından kendisine yönelik bir ayaklanma girişimi olmamış ve devlet sükûnet içerisinde yönetilmiştir.

⁴¹ Hasan eş-Şâfiî, *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, Darü's-Selâm, Kahire 1998, s. 16-17.

⁴² Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 29.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 10.

⁴⁴ Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 54.

⁴⁵ İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun*, c. V, s. 160-161.

Fakat vefatından sonra durumlar değişmiş ve hanedan mensupları arasında çekişmeler başlamıştır. Buna bağlı olarak devlet çalkantılı bir sürece girmiş, önceden Eyyûbîler'e bağlılığını bildiren pek çok beylik başına buyruk olmaya başlamıştır. Bu süreç Selâhaddîn Eyyûbî'nin kardeşi Melik Âdîl'in çabaları ve siyasi başarısı neticesinde sonlanmıştır.⁴⁶

Selâhaddîn Eyyûbî vefaat ettikten sonra yerine en büyük oğlu Melik Efdal (ö. 622/1225) geçmiştir. Fakat ortaya koyduğu yanlış politikalar ile ahlaki olmayan bazı davranışlar sergilemesi kendi sonunu getirmiştir.⁴⁷ Neticesinde kardeşi Melik Aziz (ö. 595/1198) ve amcası Melik Âdîl güçlerini birleştirerek yönetimi ondan almışlardır. Melik Aziz vefat ettikten sonra yerine oğlu Melik Mansur (ö. 617/1221) geçmiştir. Fakat onun yaşının küçük olması hasebiyle Melik Âdîl yönetimi üstlenmiştir.⁴⁸

Böylece yönetim Selâhaddîn Eyyûbî'nin çocuklarından çıkmış kardeşi Melik Âdîl'e geçmiştir. Yönetimi üstlendikten sonra engin siyasi tecrübesiyle bozulmuş olan düzeni ikinci defa rayına koymuş ve siyasi birliği sağlamıştır. Bununla beraber kendi adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Devletin yönetim merkezine kendini konumlandırırmış, toprakları çocukları arasında bölüştürmüştür. Bu anlayış hem yönetimi kolaylaştırıp siyasi birliği tesis etmesine hem de çocuklarının yönetim tecrübesi kazanmasına katkı sağlamıştır.⁴⁹

Fakat Melik Âdîl'in ölümünden sonra işler istediği gibi gitmemiş siyasi birlik tekrar bozulmuş, hanedan mensupları arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Sorunların baş göstermesinin en büyük nedeni devletin yönetim anlayışı olmuştur. Topraklar hanedan mensupları arasında bölüştürüldüğünden siyasi birlik tam olarak sağlanamamıştır. Selâhaddîn Eyyûbî ve Melik Âdîl'in yönetim başarıları altında yatan faktör ise onların siyasette göstermiş olduğu üstün beceri olmuştur. Selâhaddîn Eyyûbî'nin bir bütün olarak bıraktığı devlet, Eyyûbî hanedanı arasında bölüştürülmüştür. O dönemde bir bölgeyi ifade eden Şam, birkaç parçaya bölünmüş, bunlardan Dimaşk ayrı, Humus ayrı ve Musul ayrı bir parçayı oluşturmuştur. Nitekim kendilerinden sonra kardeşler arasında sürekli çatışmalar yaşanmış, devlet içindeki anlaşmazlıklar ve çatışmalar, Eyyûbî hanedanının gücünü kırmış ve dış saldırılara karşı yeterli reaksiyonu gösterememelerine sebebiyet vermiştir. Eyyûbî hanedanı arasındaki siyasi

⁴⁶ Şeşen, *Eyyûbîler*, 71-72.

⁴⁷ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dar'ü'l-Hicr, Beyrut 1997, c. XVI, s. 664.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s. 419.

⁴⁹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. III, s.132-133.

çatışmadan faydalanmak isteyen Moğollar, Eyyûbî topraklarına karşı saldırılara başlamış, Eyyûbî melikleri bu defa onlara karşı bir direniş göstermeye çalışmışlardır.⁵⁰

Son olarak Melik Muazzam Turanşah'ın 648/1250 yılında Memlûk askerleri tarafından öldürülmesi Eyyûbîler'in Mısır kolunun sonu olmuştur. Bundan sonra Memlûkler dönemi başlamıştır. Zaman içerisinde Eyyûbîlerin diğer kollarına da farklı yönetimlerce son verilmiştir.⁵¹

1.1.4. Sosyoekonomik Yapı

Eyyûbîler, Zengî ve Selçukluların devamı niteliğinde olup, birçok alanda Selçuklu ve Zengî devletlerinin kurumlarını, siyasi ve kültürel miraslarını kendi devletlerine uyarlamışlardır.⁵² Dolayısıyla Eyyûbîler bu devletlerin iktisadi politikasını da esas alarak, hâkim oldukları bölgelere uygulamışlardır.

Fâtımîlerin kurulduğu bölge ticari açıdan çok gelişmiş ve ticaret kervanlarının geçiş güzergahı haline gelmiştir. Bu kervanlar daha çok o devirde önemli olan altın ve fildişi ticareti yapıyorlardı. Bununla birlikte tarıma yönelmiş ve Nil nehri boyunca büyük miktarda tahıl ürünleri yetiştirerek devlet hazinelerini genişletmişlerdir.⁵³ Eyyûbîler Mısır'ı alıp Fâtımî Devletini ortadan kaldırınca, Fâtımî sarayına ve devlet hazinelerine el koymuşlardır. Burada elde ettikleri mallar Fâtımîlerden önce hiçbir yönetimin elinde bulunmayıp hesaplanmayacak kadar çok olmuştur.⁵⁴ Bûndarî, elde edilen mallar içerisinde değerli eşyalar, pahalı aletler, kristal ve yeşim taşı külçeleri, kıymetli kaplar, büyük boyutta belheşan denilen cevher türü ve sayılmayacak kadar altını zikretmektedir.⁵⁵ Fakat Fâtımî halkı için durum böyle değildir. Haçlılar Mısır'a saldırmak için yola çıkmış ve Mısır çevresindeki Dimyat ve bazı şehirleri yağmalamış oradaki insanları, büyük küçük demeden kılıçtan geçirmiştir.⁵⁶ Haçlılar Mısır'a geldiklerinde halk büyük bir korkuya kapılmış, Dimyat'ın başına gelenin Mısır'ın başına da geleceğinden korkmuşlardır. Bundan dolayı halk Haçlılar'a karşı koymaktan çekinmiştir. Fâtımî veziri Şâver halktan destek bulamayınca şehri, Haçlılar'a bırakmamak için yakmış, kendi askerlerine şehri yağmalatmış, halkına da şehri terk edip Mısır'a gitmelerini söylemiştir.

⁵⁰ Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis*, s. 17.

⁵¹ Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 30-31.

⁵² Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler ve el-Melikü's-Salih Dönemi*, s. 198.

⁵³ Azzam, *Seahaddin Eyyûbi*, s. 25.

⁵⁴ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l Kübrâ*, c.V, s. 341.

⁵⁵ Ali b. Muhammed el-Bûndârî el-Esfehani, *Muhtasarü Sene'l-Berkî eş-Şamî*, thk. Fâlih Hüseyin, nşr. Müessetü Abdülhamid, Umman 1987, s. 24.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 338; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 345.

Mısır halkının evleri, yiyecekleri ve iş yerleri yağmalanıp yakılmıştı. Böylece halk elinde ne var ne yok hepsini kaybetmiş, fakirlik ve sefalet içinde kalmışlardır.⁵⁷

Eyyûbîler bu topraklara hâkim olduktan sonra diğer açıdan olduğu gibi iktisadi anlamda da bir canlanma oluşarak bölgede yaşayan halkın refahı ciddi anlamda artmıştır. Ekonomik yapının genişlemesi kendisiyle beraber siyasi, sosyal ve kültürel anlamda da önemli değişimleri getirdiği bilinen bir gerçektir. Eyyubî devleti bu gerçeğin farkında olmuştur. Bir yandan siyasi ve sosyal faaliyetleri gerçekleştirirken bir yandan ekonomik kalkınma için birtakım icraatlara girişmiştir. Eyyûbîler daha çok askeri, siyasi ve kültürel alanlara yoğunlaşmışsa da ekonomiyi canlı tutmak adına ziraat ve ticaretle uğraşmışlardır. Mısır'da Nil nehri vasıtasıyla ziraat alanlarını sulamak için çeşitli su kanalları yapmışlardır. Suriye'de ise nehirlere su değirmenleri inşa ederek, buralarda genellikle susam, darı ve pirinç yetiştirmişlerdir. Burada yetişen ürünler ise bazen ihtiyaç fazlası duruma düşmüştür.⁵⁸ İpekyolu ile baharat yollarının büyük bir kısmının onların kontrolünde bulunması Eyyûbîler'e büyük avantajlar sağlamıştır. Hem ihtiyaç fazlası mallarını rahatlıkla satabiliyor hem de ihtiyaç duydukları malları kolaylıkla temin edebiliyordu. Bu faktör ticari alanda etkileşimi arttırmış, tüccarların alışverişini rahat yapacakları bir alan oluşturmuştur.⁵⁹

Devletin gelir kaynağının büyük bir kısmını vergiler meydana getiriyordu. Tarım arazilerinin alanı geniş ve verimli olduğundan vergileri daha çok tarım arazileri oluşturuyordu. Vergi çeşidinin en önemlileri öşür ve haraç vergileriydi. Her sene ekilen yerler devlet görevlileri tarafından tespit edilir, belli bir oranı öşür veya haraç olarak tahsil edilirdi.⁶⁰ Başka bir vergi çeşidi ise ticaret mallarından alınan rüsûm ve gümrük vergileriydi. Devlet önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğu için buralardan önemli miktarda gümrük vergisi alıyordu. İç ticaret mallarından rüsûm adında bir vergi alınıyordu. Diğer bir vergi kaynağı ise ergenlik çağına gelmiş Hristiyan ve Yahudi erkeklerden yılda bir defa alınan cizye idi. Devlet sürekli savaş halinde olduğundan orduyu hazırda tutmak adına toplanan bu vergilerin büyük bir kısmı askerlere tahsis edilmekteydi.⁶¹

⁵⁷ Şeşen, *Eyyûbîler*, s.25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 338.

⁵⁸ Mustafa Kılıç, *Melik Nâsır II.Salâddîn Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 173.

⁵⁹ Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis*, s. 24.

⁶⁰ Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbi ve Devri*, s. 322; Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi; Eyyûbîler ve el-Melikü's-Salih Dönemi*, s. 286.

⁶¹ Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 172-173.

1.2. Eyyûbîler'in Dinî-Mezhebî Yapısı

Eyyûbî coğrafyası hem stratejik konumu hem de verimli arazilere sahip olması birçok medeniyetin burada kurulmasını sağlamıştır. Dolayısıyla burada kurulan medeniyetlerin çeşitlilik arz etmesi din ve mezhep açısından zengin bir birikimin oluşmasına katkı sağlamıştır.

1.2.1. Dinî Yapı ve Tarihi Arka Planı

Eyyûbî toprakları tarihten beri birçok millet ve dine ev sahipliği yapmıştır. Burada yaşayan gayri müslimler kendi dinlerine ait çeşitli yapıda ibadet alanı inşa etmişlerdir. Bu topraklarda bulunan bazı dinî yapıların hem kutsal sayılmasından hem de burada yaşayan halka inanç özgürlüğü tanınması sebebiyle farklı kesimler için bir cazibe merkezi olmuştur. Özellikle Eyyûbîler'in hâkim olduğu Mısır ve Şam çevresi bu açıdan çok zengin bir birikime sahip olup birçok peygamber ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla dünyanın farklı bölgelerinden insanlar, hem kendi dinleri için kutsal olan bu yerlerde yaşayarak manevi doyuma ulaşmak hem de Müslümanların diğer dinlere karşı olan hoşgörüsünden istifade etmek amacıyla bu topraklarda yaşamak için yola koyulmuşlardır.

Eyyûbîler'de halk İslam, Hristiyan ve Yahudilik dinlerine mensuptu. Bu dönemde üç din mensupları da birbirleriyle iyi ilişkilerde bulunmuş, kendi aralarında hem sosyokültürel hem de ticari münasebetleri geliştirmişti. Müslümanlar genellikle Arap, Türk Kürt ve Farslardan müteşekkildi. Hristiyanlar ise Doğulular ve Avrupalılar olmak üzere iki gruptan oluşuyordu. Yahudiler daha çok homojen bir yapısına sahip olup Eyyûbî topraklarına Endülüs taraflarından göç etmişlerdi. Bu dönemde Avrupa'da baskı altında kalan kimi Yahudiler de Eyyûbîler'i kendilerine hâmi olarak görüp onların topraklarına gelmişlerdi. Yahudiler'in Filistin topraklarına yerleşmeye başlamaları bu zaman dilimine denk gelmektedir.⁶²

Dönemin en önemli Yahudi din adamı olan ayrıca filozof ve tabip kimliğiyle de tanınan İbn Meymûn (ö. 601/1204), Eyyûbî hâkimiyetinde yaşamıştır. İbn Meymun, Kuzey Afrika'dan gelerek Mısır'a yerleşmiştir. Burada Yahudilerden sorumlu kişi olduğu için Yahudiler arasında "Reis Meymûn" diye meşhur olmuştur.⁶³ Avrupalıların tabip olarak onu kendi topraklarına çağırmasına rağmen O Müslümanların hâkimiyetinde yaşamayı tercih etmiştir. Eyyûbî veziri Kâdî Fâzıl (ö. 596/1200) onun tıp alanındaki başarısını öğrendikten sonra ayrı bir maaş bağlamıştır. Sonrasında Selâhaddîn Eyyûbî ve oğlu Melik Efdal'in özel

⁶² Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, s.20-31.

⁶³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabâkati'l-Etubbâ*, thk. Nezâr Rızâ, Daru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1942, s. 582-583.

tabibi konumuna yükselmiştir.⁶⁴ Eyyûbîler Musul'da dört, Dımaşk ve Harran'da iki, Kahire, Halep, Hama, Rakka, Mardin, Nusaybin, Meyyâfârikin ve Kudüs'te birer hastane kurarak tıp alanına ayrı bir önem vermişlerdir. Hastane kapıları Müslim ve gayri Müslim farkı gözetmeksizin her dinden ilim adamlarına ardına kadar açılmıştır. Özellikle bu hastanelerde görev yapan Hristiyan ve Yahudi tabiplerin sayısı önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu durum teoriye ve pratiğe dayanan tıp ekolünün doğmasının yanında yapılan tıbbi araştırmalar ve verilen eğitimler sayesinde klinik tıbbın da temellerinin atılmasına vesile olmuştur. Böyle bir gelişimin oluşmasında Yahudi ve Hristiyan ilim adamlarının katkısı oldukça büyük olmuştur. İbnu'n-Nâkîd (ö. 583/1188), İbnu'l-Cümeyyi (ö. 594/1198), Ebu'l-Ma'âli Temmâm (ö. 598/1200'den sonra), İbnu Sem'ûn (ö. 622/1226'dan sonra), Radiyüddin er-Rahbi (ö. 1233/630) ve Ebu'l-Beyân Ali el-Yahûdi (ö. 579/1184) gibi isimler Eyyûbîler'in inşa ettiği hastanelerde görev yapan gayri Müslim tabipler olup tıp alanındaki gelişmelere katkı sağlayan isimlerin başında gelmektedir.⁶⁵

Eyyûbîler'in önemli merkezlerinden olan Mısır, Şam ve el-Cezîre bölgesi başta olmak üzere neredeyse bütün Eyyûbî topraklarında Hristiyan ve Yahudi nüfusu varlık göstermiştir. Zimmîler⁶⁶ için uygulanan hukuka tabi olan bu gruplardan inanç hürriyeti, can ve mal güvenliklerinin korunması karşılığında onlardan cizye adı altında yılda bir kez vergi alınmıştır.⁶⁷ Böylece gayrimüslim tabakayı oluşturan kesimler kültür, inanç ve geleneklerini özgürce sürdürmüşlerdir. Farklı dinlere mensup birçok yapının bulunması ve bu dönemde gayrimüslimlerin telif ettiği eserlerin sayısının çokluğu bunun en önemli göstergelerindendir. Bu konuda Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil (ö. 635/1238) güzel bir örneklik oluşturmıştır. O gayrimüslimlerle iyi ilişkiler gerçekleştirmiş özellikle Hristiyanların lehine birçok karar vermiştir. Bundan dolayı günümüzde varlığını devam ettiren Mısır Kıptî kilisesi, Melik Kamil'i şu ana kadarki en hayırlı hükümdar olarak anmaktadır.⁶⁸

Eyyûbîler döneminde yine Bağdat ve çevresinde de önemli bir Hristiyan ve Yahudi nüfusunun varlığı bilinmektedir. Burada ilmî faaliyetlerini icra ederek Eyyûbîler'in ilim ve kültür havzasına zenginlik katmışlardır. Özellikle felsefenin İskenderiye'den bu coğrafyaya

⁶⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabâkati'l-Etubbâ*, s. 582-583; Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, "İbn Meymûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 197-199.

⁶⁵ Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 285-289.

⁶⁶ İslam ülkelerinde yaşayan gayri müslim kesimler için kullanılan tabirdir. Zimmîler, İslam devletine ödedikleri cizye karşılığında hakları korunarak güven içerisinde yaşayabilmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Zimmî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XLIV, s. 428-434.

⁶⁷ Bedrettin Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler ve el-Melikü's-Salih Dönemi*, Sıyer Yayınları, İstanbul 2017, s. 305.

⁶⁸ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 896.

taşınıp yaygınlık kazanmasında Hristiyan ve Yahudi âlimlerin etkisi oldukça büyüktür. Onlar bu bölgede felsefe ve mantık alanında önemli gelişmelere imza atmışlardır. Bu alandaki bilgilerinden istifade etmek isteyen bazı İslam bilginleri, bizzat onlardan mantık ve felsefe dersleri almışlardır. Büyük İslam âlimi Seyfeddin Âmidî (ö. 631/1233), Bağdat'a gittiğinde dönemin mantık ve felsefe alanında en önde gelen ismi olan Hristiyan doktor İbn Markos'un yanına gidererek ondan bu dersleri almıştır.⁶⁹

Gayrimüslimlerin Eyyûbîler döneminde temel uğraş alanları ticaret, zanaat ve tarım olmakla beraber ihtiyaç halinde bürokrasinin çeşitli kademelerinde farklı görevler üstlenmişlerdir. Eyyûbîler dış güçlere karşı içteki siyasi birliği sağlamak adına gayrimüslimlerle ilişkilerinde oldukça dikkatli davranmaya çalışmışlardır. Özellikle Haçlılar'a karşı verilen mücadele sürecinde devlet içindeki gayrimüslimlerin kendi dindaşları olan Haçlılar'la iş birliğine veya casusluk faaliyetlerine kalkışmamaları için onları da siyasi birlik politikası içine almaya gayret etmişlerdir. Bu politika Eyyûbîler döneminin geneli için uygulanmıştır. Eyyûbîler'in gayrimüslimlere karşı uyguladığı bu ılımlı politikaya rağmen bazı çatlaklar oluşmuştur. Özellikle Kıptî kilisesi faaliyetlerinin en canlı olduğu zaman dilimlerinden biri Eyyûbîler dönemine denk gelse de Haçlı savaşlarında kendi dindaşlarına yardımda bulunmaları Eyyûbîler'i zora sokmuştur. Özellikle yedinci Haçlı seferleri esnasında Eyyûbîler'in hâkimiyeti altında yaşayan bazı Hristiyanların, Haçlı ordularına rehberlik etmesi sonucu ordu komutanı Fahreddin b. Şuyûh başta olmak üzere birçok askerin şehit olmasına sebebiyet vermiştir. Gayrimüslimlerin Eyyûbîler'e karşı bu tarz ihanetlerin içine girmeleri Müslüman toplum nezdinde tepki uyandırmıştır. Dolayısıyla gayrimüslimlerin bu tarz girişimleri bazı dönemlerde toplum içerisinde karışıklığa sebebiyet vermiştir.⁷⁰

İslam toplumu içerisinde yaşayan zımmîlerin önemli uğraş alanlarında biri de ciltçilik sanatıydı. Bunlar ya kitap ciltlerini süslemiş ya eskiyen kitapları yenilemiş ya da yeni telif edilen bir eserin sayfalarının dağılmaması için ciltleme yapmışlardır. Hatta Müslümanların kitap ciltlerini zımmîlere yaptırması hususu bazı ilim adamlarında soru işareti uyandırmıştır. Bozuk ya da yıpranmış Kur'an-ı Kerim, hadis veya tefsir kitaplarının ciltlenmesinin bu kesimlere yaptırılması hususu dönemin en önemli fakihi ve fetva makamından sorumlu kişisi

⁶⁹ Hasan eş-Şâfiî, *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, s. 34.

⁷⁰ Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*, s. 306-307; Ebu Muhammet Takiyüddin Alî b. Abdulkadir el-Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, nşr. Darü Kütübî'l-İlmiyye, thk. Muhammet Abdülkadir Atâ, Lübnan 1997, c. I, s. 447.

olan İzzeddîn b. Abdüsselâm'a sorulmuştur. İbn Abdüsselâm'da bu durumun uygun olmayacağını, böyle bir düşünceye kapılan kimsenin dikkat etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷¹

Dönemin ilgi çekici uygulamalarından biri de Eyyûbîler'in gayri müslim halka getirdiği giyim konusundaki zorunluluktur. Bu uygulamanın temel amacı Müslüman ve zimmîleri birbirinden ayırmaktır. Bundan dolayı Yahudilerin sarık ve cübbelerini üzerinde ruk'a olarak bilinen bir deri parçası bulunuyorken Hristiyan ve diğer gayri müslimlerin ise zunnâr adında bir kuşak bağlamışlardır. Bu kıyafetler iki din içinde makbul sayılan kıyafetlerdi. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda Eyyûbîler tarafından zimmîlere kendi kültür ve dinî inançlarını koruyup yaşamalarına izin verildiğini de göstermektedir. Bununla beraber gayrimüslim cemaatlerin önde gelen reisleri de Müslümanlara benzememek için ayrı elbise giymeye gayret göstermiş Eyyûbî yöneticileri de onların bu düşüncesine hoşgörü ile yaklaşmışlardır.⁷²

1.2.2. Mezhep Hareketleri

Eyyûbîler'in hâkim olduğu coğrafya birçok mezhebî gruba ev sahipliği yapmıştır. Buraya hâkim olan devletler kendi mezhebî ideolojisini getirdiğinden bu topraklar mezhep çeşitliliği açısından zengin birikime sahip olmuştur. Eyyûbîler'in merkezi olan Mısır ve çevresinde öncesinde Fatımîler hâkimiyet sürdüklerinden İsmâîlî ve İmâmî Şîî gruplar buralarda yaygınlık kazanmıştır. Suriye, Irak ve Doğu Anadolu bölgelerini Sünnî Abbâsî halifesine bağlı olan Zengîler elinde bulundurdıklarından dolayı Sünnî grupların mezhebî faaliyetleri buralarda yoğunlaşmıştır. Yemen bölgesine ise İsmâîlî Fatımîler'e bağlı olan Suleyhîler ve Zürey'iler hâkim oldukları için Şîî akımlar bu topraklarda geniş ölçüde yayılım göstermişlerdir. Dolayısıyla Eyyûbî devletinin üzerine kurulduğu coğrafya birçok mezhebî unsura ev sahipliği yaparak önemli bir kültür havzasına sahip olmuştur.

1.2.2.1. Sünnî Fıkıh Mezhepleri ve İtikâdî Bağlılıkları

Bu dönem de Sünnî fıkıh mezhepleri diğer mezhep mensuplarına karşı desteklenmiştir. Eyyûbîler hâkim oldukları topraklarda dinî görüşünü ikame edip güçlendirmek adına çeşitli vakıf ve medreseler inşa ederek ilim adamlarının hizmetine tahsis etmiştir. Bu medreseler bazen bir fıkıh ekolüne tahsis ediliyorken bazen hepsinin ortak eğitim

⁷¹ Mehmet Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2017, s. 44.

⁷² Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*, s. 308-309.

alacağı bir yapı şeklini almıştır. Eyyûbîler'in ilim adamlarına sağladığı destekten en fazla yararlanan Mâlikî, Şâfiî ve Hanefiler olmuşken en az yararlanan Hanbelîler olmuştur.

1.2.2.1.1. Mâlikîler

Eyyûbîler, Mısır ve çevresini almadan önce bu topraklar Fâtımîlerin kontrolü altındaydı. Fâtımîlerin hâkim olduğu yerlerde kendi mezhepleri olan Şîîliğin dışında başka mezheplere özgürlük alanı tanımıyordu. Fâtımîler kendi mezhepleri olan Şîîlik için pek çok medrese inşa etmelerine rağmen Sünnîler için tek bir medrese dahi inşa etmemişlerdi.⁷³ Buna rağmen özellikle Mâlikîler bu dönemde kendi itikadını koruyarak Şîîliğe meyletmemişlerdir. Selâhaddîn Eyyûbî Mısır'ı fethettikten sonra Mâlikîler için Dâru'l-Gâzel adında bir medrese inşa etmesinin yanın da ayrıca bu medreseye dört hoca görevlendirmiştir.⁷⁴ Dâru'l-Gâzel Fâtımîler döneminde ip satılan bir mekân iken Selâhaddîn Eyyûbî burayı aldıktan sonra yıkmış ve Mâlikîler için medrese olarak yeniden inşa etmiştir. Bu medresenin ismi de Arapçada ip anlamına gelen “Gazel” ismiyle meşhur olmuştur. Ayrıca medreseye gelir getirmesi için vakıflar bağışlamış, en önemli vakfı ise düzenli geliri olan bir arazi oluşturmuştur. Bu araziden buğday hasat edilerek medrese öğrencilerine dağıtılmıştır. Medreseye düzenli olarak buğday geldiğinden bu medresenin adı sonradan “Medresetü'l-Kamhiyye” yani “Buğday Medresesi” olarak ünlenmiştir.⁷⁵

Selâhaddîn Eyyûbî bazı Mâlikî âlimlerle özel münasebetler kurmuş ve onlara teveccüh göstermiştir. Selâhaddîn Eyyûbî, Mâlikî âlimlerden Ebû Tâhir Mekki b. İsmail ile Dîbâc'ta bir araya gelerek ondan hususi olarak İmam Mâlik'in Muvatta eserini dinlemiş ayrıca ona övgüler dizerek hayatı boyunca iletişimi sürdürmüştür.⁷⁶

Mâlikî mezhebi mensupları Eyyûbîler döneminde itikâdî olarak homojen bir yapıda olmuşlardır. İtikâdî mezhep olarak istisnasız Mâlikîlerin tamamı Eş'arîliği benimsemiştir. Bu noktaya değinen Subkî, dört fıkıh mezhebinin itikatta Eş'arî olduğunu ifade ettikten sonra, bazı istisnalarını aktarır; Hanefî ve Şâfiîlerin bir kısmının Mu'tezile mezhebini benimsediğini, bir kısım Hanbelîlerin Mücessimeye tabi olduğunu, Mâlikîler'in hiç istisnası olmadan tamamının Eş'arî olduğunu söylemektedir.⁷⁷ Malikiler, Eş'arîlik çatısı altında diğer mezhep

⁷³ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s.197.

⁷⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 166 ; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s.197; Sıbt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. XXI, s. 166; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*; c. V, s. 79.

⁷⁵ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s. 198; İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, c. IV, s. 201; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 201.

⁷⁶ Muhammed b. Ömer. b. Ali b. Sâlim Mahlûf, *Şeceretü Nuru'z-Zekiyye fi'-Tabakatü'l-Mâlikîyye*, thk. Abdül Mecîd Hiyâlî, 'l Darü Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1424/2003, c. 1, s. 209.

⁷⁷ Tacüddîn Abdülvehhab es-Subkî, *Mü'idi'n-Ni'am*, nşr. Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfe, Lübnan 1986, s. 62.

mensuplarıyla mücadelede bulunmuş, bazı durumlarda ise Şâfiî âlimleri diğer gruplara karşı desteklemişlerdir. Mâlikî âlim Amr b. el-Hâcîb (ö. 646/1249) bu konuda öncü rol oynamıştır. İbn Abdüsselâm Şâfiîler içinde dönemin en otoriter ismiydi. İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262), Hanbelîlerle girdiği tartışmada Eyyûbî Meliki Eşref (ö. 635/1237) onu haksız bulmuş ve ona ev hapsi vermişti. Buna karşı İbnü'l-Hâcîb ilim adamlarını organize etmiş ve onun haklı olduğu hususunda ortak bir karar alarak İbn Abdüsselâm'ın haklı olduğunu Emir'e iletmiştir.⁷⁸ Eyyûbî Melikleri arasındaki rekabetten dolayı Dımaşk Eyyûbî emiri Salih İsmail (ö. 647/1249), hâkimiyeti altında bulunan toprakların bir kısmını Haçlılar'a teslim etmiştir. İbn Abdüsselâm Emir'e karşı çıkınca, en büyük desteği İbnü'l-Hâcîb vermiştir. Sonrasında sultan ikisini topraklarından çıkarmış, onlarda beraber Mısır'a gitmişlerdir.⁷⁹

Eyyûbîler döneminde Mâlikîler'in genel olarak yoğunlaştığı bölge Mısır'la sınırlı kalmakla beraber Eyyûbî topraklarının diğer bölgelerinde az da olsa yayılım alanı bulmuşlardır.⁸⁰

1.2.2.1.2. Hanefiler

Hanefiliğin Mısır ve çevresin de yer edinmesi Abbâsiler dönemine dayanmaktadır. Özellikle Abbâsîlerin Mısır'a kadı olarak gönderdiği Ebû Ca'fer Ahmed el-Bağdâdî (ö. 321/933) orada ders halkaları kurarak Hanefiliği talebelerine öğretmiştir. el-Bağdâdî'in talebeleri arasında önceleri Eş'arî olup sonra Hanefiliğe geçen Ebû Ca'fer Tahâvî de bulunuyordu. Tahâvî bu bölgede Hanefiliğin temsilcisi konumunda olup yazdığı eserlerle teşekkül sürecinde olan Hanefiliğin oluşumuna ve gelişimine ciddi anlamda katkı sağlamış ve devamında Mısır'da Hanefiliğin gelişip yayılmasına zemin oluşturmuştur.⁸¹ Fakat Mısır ve çevresine Fâtımîlerin hâkim olması işleri tersine çevirmiştir. Nitekim Fâtımîler, Sünnî mezheplerin yerine Şiîliği ikame etmeye çalışarak diğer mezheplerin faaliyetlerini sınırlandırmıştır. Dolayısıyla Hanefî kadıları azledip yerine Şiî kadıları ataması, Hanefiliğin bölgede söz sahibi olmasını zorlaştırmıştır.⁸²

Selâhaddin Eyyûbî'nin Mısır'ı fethedip Fâtımîlerin hâkimiyetine son vermesi Hanefiler için yeni bir başlangıç olmuştur. Fetihden hemen sonra Türkler buraya akın ederek kendileri için inşa edilen medreselerde Hanefiliği öğretmişlerdir. Hanefiler için inşa edilen bu

⁷⁸ Abdullatif Şerefeddin Muhammed b. İzzeddin b. Abdüsselam, *İdâhu'l-Kelâm fîmâ Cerâ li'l-'Îz b. Abdüsselâm fî Meseleti'l-Kelâm*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kahire 2006, s. 7-8.

⁷⁹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 210.

⁸⁰ Kılıç, *Melik Nâsır II. Salâddîn Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 193.

⁸¹ Davut İltaş, "Tahâvî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXIX, s. 386-387.

⁸² Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, s. 151.

medreseler de Kûfe ehli gibi ahkâm ve usulü işleyerek Hanefîliği yaymaya gayret göstermişlerdir.⁸³

Selâhaddîn Eyyûbî'nin bizzat kendisi 572 yılında Hanefîler'e "el-Medresetü's-Suyûfiyye" adıyla bir medrese vakfetmiştir. Bu medrese Mısır'da Hanefîler için vakfedilen ilk medrese olmuştur. Medresenin kapısında Kılıççılar Çarşısı bulunduğu için Arapçada "Kılıççılar" anlamına gelen "Suyûfiyye" ismiyle meşhur olmuştur. Bu medresenin arazisi Abbasîlerin Kahire Veziri Me'mûn el-Betâicî'ye aitti. Selâhaddîn Eyyûbî burayı aldıktan sonra Hanefîlere vakfetmiştir. Buranın müderrisliğine de Mücididdîn b. Muhammed el-Hotanî'yi (ö. 576/1177) getirmiştir. Her ay müderrise belli bir maaş bağlamış, Hanefî talebelere de vakıflardan belli bir miktar gelir tahsis etmiştir.⁸⁴ Selâhaddîn Eyyûbî, el-Hotanî'ye ayrı bir önem vermiş, onun ilminden yararlanmak için kendi topraklarında bulunmasını istemiştir. Bir keresinde halktan alınan haksız vergilerle ilgili el-Hotanî'ye haber gelmiş, O da bu duruma kızmış ve medreseyi terk ederek başka bir şehre gitmiştir. Bu olayı duyan Sultan, onun geri gelmesi için hemen o vergilerin kaldırılması emrini vermiştir. Sonrasında el-Hotanî, Eyyûbî topraklarına geri gelerek tekrardan Suyûfiyye Medresesi'nde derse başlamış ve ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır. O vefat ettikten sonra yerine Hanefîler'in başka bir otoriter ismi olan el-Becelî geçmiştir. el-Becelî'nin Eyyûbîler nezdinde önemli bir yeri olmuştur. Bu medreseye müderris olarak başlamadan önce de Şîrkûh ve Sultan Selâhaddîn ile yakın temasları olmuştur. Özellikle Şîrkûh, Fâtîmî topraklarına saldıracağı sırada onu bu konuda ısrarla desteklemiştir.⁸⁵

Hanefîliğin Mısır'da tekrar yer bulması Zengîler kanalıyla oluşmuştur. Zengî devletinin kurucusu İmâdüddin Zengî, diğer mezheplere karşı ılımlı olmakla beraber sıkı bir Hanefî destekçisi olmuştur.⁸⁶ Hanefîliği Şam bölgesinde yayarak sağlam bir zemine oturtmuştur. Ondan sonra gelen oğulları da babalarının yolundan giderek Hanefîliğin bölgede yayılıp güçlenmesine katkı sağlamışlardır. Böylece Hanefîlik, Dımaşk ve Musul bölgelerine iyice yerleşmiştir.⁸⁷ Mısır'ın fethinden sonra Selâhaddîn Eyyûbî'nin Hanefîler için medreseler

⁸³ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. V, s. 49.

⁸⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 204.

⁸⁵ ⁸⁵ Takiyüddîn el-Makrîzî, *el-Muktefi'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavî, nşr. Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2006, c. VII, s. 52.

⁸⁶ İmâdüddin Zengî, Hanefîliğe bağlılığı dolayısıyla Sincar bölgesinde Hanefîler için hususi bir medrese inşa etmişti. Bu medrese de okutulacak derslerin Hanefîlere yönelik olacağı, bu medrese bekçisinin ve orda çalışan diğer herkesin Hanefî olması, bununla beraber orda her gün aş pişirilme şartlarını koştı. Detaylı bilgi için bkz. İzzeddin Ebû Abdullah b. Şeddâd, *el-A'laku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre*, thk. Yahya Ummâre, nşr. Vizâretü's-Sekâfe, Dımaşk 1991, s. 143.

⁸⁷ Ahmet Ak, "Mâturidîliğin Halep ve Şam'a Gelişi," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2016), s. 125-126.

inşa etmesiyle beraber farklı İslam coğrafyasından da pek çok Hanefî âlim Mısır'a rağbet göstererek buraya yerleşmek amacıyla yönelmişlerdir. Hanefî âlimlerin sayısı Eyyûbî topraklarında çoğalınca Sultan Selâhaddin Hanefîler için müstakil medreseler inşa etmiştir. Böylece Eyyûbîler Devleti'nde Hanefîlik güçlenerek yayılma şansı bulmuştur.⁸⁸ Tüm bunlarla beraber Hanefîliğin en etkili olduğu zaman aralığı Eyyûbîler'in son dönemlerine denk gelmektedir.⁸⁹

Mısır ve Şam bölgeleri gibi batıda yetişen Hanefî âlimler ile doğuda faaliyetlerini sürdüren Hanefî âlimlerin çizgisi birbirinden farklıdır. Batıda yetişen âlimlerin kelâmî perspektifi oldukça dardır. Onlar inançlarını bu bölgede daha çok akide üzerinden devam ettirmiştir. Bu akîdevî çerçeve genel olarak İmam Tahavî'nin eserleri üzerinden çizilmiştir. Fıkhi görüşlerini ise metin merkezli nakilci faaliyetlerin etkisinde kalarak şekillendirmişlerdir.⁹⁰ Nitekim Hanefî, Şâfiî ve Mâlikîler, Eş'arîlik ortak paydasında birleşiyorlardı. Dolayısıyla bu kitlenin muhalefette bulunduğu kişiler genellikle Hanbelîler oluyordu. Hanbelîler, dinî konularda naslara itibar ederek akla pek yer vermediklerinden, onlara muhalefet eden Eş'arîler de onların nezdinde makbul kabul edilen argümanlarla kendi görüşlerini savunuyorlardı. Bu durum da onları metin merkezli bir görünüme itmiştir.

Eyyûbî Hanedanı, her ne kadar Hanefî âlimlere karşı ılımlı olup, onlara mezhebî faaliyetlerini icra edecekleri kurumlar inşa etmişlerse de Hanefîliği kendi mezhebi olarak benimsememiş, neredeyse tamamı Şâfiî mezhebine bağlılık göstermiştir. Eyyûbî meliklerinden sadece Melik Muazzam (ö. 624/1227) Hanefîliği seçmişti. Hatta O Hanefîliği taassup derecesinde benimsemişti. O derece ki Mescid-i Aksâ'nın imamı, Şâfiî olduğu için onu azletmiş, yerine Hanefî medresesinde müderris olan ve Hanefî fıkında temayüz eden Bağdatlı Şehâbeddin'i göreve getirmiştir. Ayrıca Hanefîlerin otoriter ismi olan Cemaleddin el-Hasîrî'ye (ö. 636/1238) büyük bir saygı göstermiş, O'ndan Hanefî mezhebinin ana kaynaklarından olan İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 139/805) eseri *el-Câmiu'l-Kebîr*'i okumuştur.⁹¹ Melik Muazzam yedi kıraat öğrenimi için Harem-i Şerife bir kubbe yaptırmış ve ona büyük bir vakıf bağışlamıştır. Bu vakfın gelirlerini sadece Hanefîler için harcanmasını emretmiştir. Melik Muazzam, Hanefîliği taklidi olarak değil delileriyle beraber benimsemiştir.

⁸⁸ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 166; İsmail Çevik, *XII.-XIII. Yüzyıllarda Maturidiliğin Irak, Suriye ve Anadolu'da Yayılışı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s. 59.

⁸⁹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 167.

⁹⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, 3. bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 23.

⁹¹ Muhammed ez-Zehîlî, *İzzeddin b. Abdüsselam*, Darü'l-Kalem, Dımaşk 1992, s. 67.

Nitekim Hatip el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Tarihu Bağdad'*ını okurken, Ebû Hanîfe'yi tenkit eden bazı rivayetlerle karşılaştığında, bu konuda mezhebini savunmak için Bağdadi'ye *Sehmu'l-Musîb fi'r-red 'ale'l-Hatîb* ismiyle reddiye yazmıştır.⁹² Yine babasının kendisine “senin halkının çoğunluğu Şâfiî-Eş'arî iken sen neden Hanefiliği seçtin” sorusu karşısında “Siz içinizden tek bir Müslümanın çıkmasına razı değil misiniz?” şeklinde latifeli bir cevap vermiştir.⁹³

Baran'ın Eyyûbî dönemi Hanefileri hususundaki tespitleri dikkat çekicidir.⁹⁴ O Hanefî, Mâlikî ve Şâfiîlerin Eş'arîlik lehine ortak tutumda bulunduklarını ifade etmektedir. Bu dönemde Şâfiî ve Mâlikîlerin Eş'arî olduğunun zaten bilindiğini, Eyyûbîler'i ele alan kaynaklarda Mâtürîdîlikten hiç söz edilmediğini belirtmektedir.⁹⁵ Hanefîlerin de Sünnî olup Sünnîlik dışında bir mezhebe mensup olmasının söz konusu olmayacağını dile getirdikten sonra bu dönemde itikâdî olarak varlığı bilinen tek Sünnî kelâmî mezhebin Eş'arîlik olduğunu, bu durumda aynı coğrafya ve zaman dilimi göz önüne alındığında, Hanefîlerin Eş'arî olmasını kuvvetli bir ihtimal olarak görmektedir. Bununla birlikte Ehl-i Hadis Hanefiliğini temsil eden ve Mısırlı olmasına rağmen et-Tahavî'nin yazdığı *el-Akîdet't-Tahâviyye* hicri VII. asra kadar pek ilgi görmediğini belirttikten sonra bu döneme denk geldiğinde ise üzerine bazı şerhler yazıldığını ve bunlardan ikisinin Eyyûbîler dönemine denk geldiğini ifade etmektedir. Mezhebî mensubiyetlere değinen Makrîzî ve Subkî gibi tarihçilerin de Mâtürîdîlik ve Tahâvîcilikten söz etmediğini aktarmaktadır.⁹⁶

Eş'arî âlim İbn Abdüsselâm, Hanbelîlerle itikâdî meselelerde tartışmaya girmiş ve bu tartışmalarda kendisine destek çıkan âlimler içerisinde; Hanefî âlimlerin otoriter ismi Cemâluddin el-Husayrî ile Mâlikî âlim Amr b. el-Hâcîb yer almıştır. el-Husayrî, İbn Abdüsselâm'ın itikadının tamamının doğru olduğunu tasdik etmiş ve kendisinin de buna inandığını açık bir şekil de ifade ederek İbn Abdüsselâm'ın safında yer aldığını belirtmiştir.⁹⁷ Dolayısıyla Hanefî ve Mâlikî mezhebi liderlerinin Hanbelîlere karşı İbn Abdüsselâm lehine ortak tavır takınmaları, Eş'arîlik ortak paydasında birleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Yine Subkî'nin aktardığına göre İbn Abdüsselâm; Şâfiî, Mâlikî, Hanefî ve fazilet sahibi

⁹² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. IV, s.211-212.

⁹³ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. IV, s.211-212; Mustafa Kılıç, “Âlim ve Devlet Adamı Olarak Eyyûbî Meliki “el-Melikü'l Muazzam”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. X/2 (2006), s. 339.

⁹⁴ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, 272.

⁹⁵ Watt da Mâturidî'nin hilafet merkezinden uzak olan Semerkant'ta yaşaması sebebiyle batılı alimler tarafından pek bilinmediğini ve Eş'arîlerin Mâturidî'ye yaptığı en erken atfın XIV. asırda yaşamış olan Taftazânî'ye ait olduğunu ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021, s. 459-463.

⁹⁶ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, 272.

⁹⁷ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 237.

Hanbelîlerin itikatta Eş'arî olduğunu aktardıktan sonra, kendisiyle çağdaş olan Hanefî âlim el-Husayrî ile Mâlikî âlim el-Hâcîb'in ismini hususi zikrederek onların Eş'arî olduğunu aktarmaktadır.⁹⁸

1.2.2.1.3. Şâfiîler

Eyyûbî devletinin merkezi olan Mısır'a, Şâfiîlik gelmeden önce Mâlikî mezhebi yaygın konumdayken, Hanefî mezhebi az da olsa biliniyordu. İmam Şâfiî (ö. 204/820), Mısır'a geldikten sonra halk, mezhebi aidiyetler noktasında bir dönüşüm yaşadı. Bu dönüşümün gerçekleşmesinde en büyük payı İmam Şâfiî'nin yetiştirdiği talebeler sağladı. Hayatının sonlarına doğru Mısır'a gelen İmâm, burada fikri bir dönüşüm yaşamıştır. Mısır'da dört yıl kalmasına rağmen hayatının en verimli dönemini geçirmiş ve görüşlerini burada yayarak Mısır'ı Şâfiîlik açısından merkezi bir konuma getirmiştir. İmam'ın burada yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla, görüşleri kurumsal bir yapıya bürünerek varlığını sürdürmüş ve Bağdat başta olmak üzere diğer İslam beldelerine buradan yayılmıştır.⁹⁹ Sonrasında talebelerinin gayretleriyle Şâfiîlik, Mısır'da kalıcılığını devam ettirmiş ve halk arasında yayılarak geniş kitlelere ulaşmıştır. Buranın hâkim ve yerleşik mezhebi olan Mâlikîlik'ten sonra ikinci mezhep konumuna yükselerek önemli bir ivme yakalayan Şâfiîlik, Fâtımîler'in bu topraklara hâkim olmasıyla birlikte gerileme sürecine girmiştir. Fâtımîler'in İsmâilî mezhebine sağladığı koşulsuz destek karşısında Sünnî mezheplerin faaliyetleri yasaklanmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak tüm Sünnî mezhepler gibi Şâfiîliğin Mısır'daki varlık alanı çok sınırlı bir çevreye gerilemiştir.

Eyyûbîler'in Mısır'a hâkim olmasıyla birlikte, Şâfiîlik açısından yeni bir dönem başlamıştır. Şâfiîlik siyasi olarak Eyyûbîler tarafından desteklenerek devletin resmi mezhebi konumuna yükselmiştir. Eyyûbî sultanlarından Melik Muazzam hariç diğer bütün yöneticiler Şâfiî mezhebine mensup olmuşlardır. Dolayısıyla Eyyûbîler'in desteğini arkasına alan Şâfiîlik, bir yandan taban bularak yayılım gösterirken bir yandan da güç kazanarak konumunu sağlamlaştırmıştır. Ayrıca Mısır, Şii-İsmâillilerin elinden alındıktan hemen sonra onların bütün kadıları azledilmiş, yerine Şâfiî kimliğiyle bilinen kadılar atanmıştır. Bununla beraber eğitim faaliyetleri hemen başlatılmış ve Şâfiîler için müstakil medreseler inşa edilmiştir.¹⁰⁰ Bu durum Şâfiî mezhebinin bölgede en güçlü ve yaygın mezhep konumuna yükselmesini

⁹⁸ Subkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'iyye*, c. III, s. 365.

⁹⁹ İsa Koç, *Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020, s.25.

¹⁰⁰ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 166.

sağlamıştır. Eyyûbîler dönemi Şâfîîleri, İbn Salah eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) gibi Selefi görüşü benimseyen¹⁰¹ birkaç âlim dışında neredeyse tamamı Eş'arî itikadını benimsemişlerdir.¹⁰²

1.2.2.1.4. Hanbelîler

Eyyûbîler'in kurulduğu topraklar olan Mısır ve çevresine daha önce Şîî Fâtımîler hâkim olduğundan Hanbelîlerin Mısır'da görülmesi ancak Eyyûbîler'in buraya hâkim olmasıyla olmuştur. Hanbelîlerden Eyyûbî topraklarına giriş yapan kişi ise Hâfız Abdülganî el-Makdisî el-Cemmâîlî (ö. 600/1203) olmuştur.¹⁰³ Bu dönem Hanbelî âlimlerinin büyük çoğunluğu itikâdî olarak Selefilîği benimsemişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde özellikle nasların te'vil edilmesi noktasında Eş'arîler ile Selefi Hanbelîler arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu durum Hanbelîler aleyhine sonuçlanmış, özellikle Eyyûbîler'in ilk zamanların da bazı yönetici ve âlimlerini kendilerine Eş'arîlik karşısında muhalif kabul etmeyip, karşı çıkanlara şiddet uygulamaları sebebiyle Hanbelîlik bu coğrafyada pek yayılamamıştır.

Zaman zaman Hanbelî ve Eş'arî âlimler arasında itikâdî konularda sert anlaşmazlıklar çıkarak toplumda kutuplaşmaya sebebiyet vermiştir. Her iki taraf birbirini batıl üzere olmakla itham ediyor ve herkes kendini ehl-i hak olarak görüyordu. Eş'arî âlim Hubûşânî'nin itikâdî konularda anlaşmazlığa düştüğü bazı Hanbelî âlimlerle birbirini tekfir etmesi zihinlerde yer edinmiştir. Bu tartışmalar daha da ileri taşınarak fiziksel müdahalelere kadar varmıştır. Özellikle onun Hanbelî bir âlimin mezarını kazarak, İmam Şâfîî'nin mezarının yanından çıkartıp başka bir yere nakletmesi, iki grup arasındaki çekişmeyi iyice kızıştırmıştır.¹⁰⁴

Eyyûbîler dönemi boyunca Eş'arîler karşısında en büyük muhalefeti Hanbelîler sergilemiş ve bu çekişmeler uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Eyyûbîler'in son dönemlerine gelindiğinde dahi Eş'arîler ve Hanbelîler arasında çekişme devam etmiştir. Bu dönemde Eş'arî ve Hanbelîler arasındaki çekişme iyice tırmanmış ve Hanbelî fitnesi olarak bilinen hadise vuku bulmuştur.¹⁰⁵ Eyyûbîler'in önemli kadılarından olan İzz b. Abdisselâm, Eş'arîlerin otoriter ismiydi. Allah'ın kelamının mahiyeti konusunda Hanbelî Selefililerle münakaşaya girmiş ve onlarla bir türlü uzlaşmaya gidememiştir. Bu sorunu çözeceğine inandığı Eyyûbîler'in Cezîre ve Dımaşk yöneticisi olan Melik Eşref'e bir mektup yazarak Dımaşk'a

¹⁰¹ M. Yaşar Kandemir, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXI, s. 198.

¹⁰² Subkî, *Tabakâtü's-Şâfî'iyye*, c. III, s. 365.

¹⁰³ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin es-Suyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, *Daru'l-Hyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, Mısır 1387/1967, c. 1, s. 480.

¹⁰⁴ Sibt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman* c.XXI, s. 401; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*; c. VI, s. 116.

¹⁰⁵ Rıdvan Ali en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, Darü'l-Fikir, Şam 1960, s. 122.

gelmesini istemiştir. İzzüddin b. Abdisselam böyle yaparak Hanbelî Seleflerin bu yanlış itikadının farkında olmayan Melik Eşref'in dikkatli olmasını istemiştir. Fakat İzzüddin b. Abdisselam'ın mektubu Melik'in hiç de hoşuna gitmemiş ve bu anlaşmazlığın toplumda ciddi ayrışmalara sebebiyet vereceğini düşünmüştür. Bu duruma kızan Melik Eşref, İzzüddin b. Abdisselam'a; "Fitne uyumuştur onu tetikleyene Allah lanet etmiştir." şeklinde cevap vererek bu durum karşısındaki tavrını sert bir dille ortaya koymuştur.¹⁰⁶ Fakat sonrasında Hanefî âlim el-Husayri'nin devreye girmesiyle Melik Eşref, İbn Abdüsselâm'a karşı takındığı tavrın yanlış olduğunu anlamış ve ondan özür dilemiştir.¹⁰⁷ Yine amelde Şâfiî olmasına rağmen itikatta Selefilîği takip eden İbn Salâh ile Eş'arî Âlim İbn Abdüsselâm arasında ilmî anlamda münazara ve münakaşalar cereyan etmiştir. Onların özellikle Regaib namazı hususundaki tartışmaları yankı uyandırmıştır. İbn Salah, bu namazın var olduğunun ispatlamaya çalışırken İbn Abdüsselâm bu namazın bidat olduğunu aktarmıştır. Her ikisi de görüşlerini ispatlamak için birer eser telif etmişlerdir. Bu ihtilaflar, fıkıh, tabakât ve tarih kitaplarına taşınarak meşhur olmuştur.¹⁰⁸ Fakat bu ihtilaflar ilmî konular özelinde olmuş, birbirlerinin şahsına son derece saygı göstererek ilim adamına yakışacak örneklikler göstermişlerdir. Hatta bazı konularda İbn Abdüsselâm, İbn Salah'ın fetvalarına göre amel etmesinin yanında İbn Salah da İbn Abdüsselâm'ın ilmî konumunu taktir etmiştir.¹⁰⁹

Hanbelî ve Eş'arîler arasındaki çekişmeler daha çok ilim adamları arasında cereyan etse de zaman zaman yöneticiler de olaya müdahil olmuşlardır. Bu çekişmelerde Eyyûbî yöneticileri çoğu zaman Eş'arî âlimlerin arkasında olmuştur. Eyyûbîler'in ikinci sultanı olan Melik Aziz, nedeni kesin olmayan bir sebepten ötürü Hanbelîlerin kendi topraklarından çıkarılmasını emretmiştir. Hatta bir bildiri yayınlarak diğer Eyyûbî emirlerine de ileterek Hanbelîlerin oralardan da çıkarılmasını istemiştir. Fakat bu kararını henüz yerine getiremeden gittiği bir avdan atından düşerek ağır yaralanmış, evine getirildikten kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.¹¹⁰ Yine Mısır Eyyûbî sultanı Melik Kâmil, Dımaşk Emiri olarak tayin ettiği kardeşi Melik Eşref, Hanbelîler ile Eş'arîler arasındaki kelâmî tartışmaların alevlenmesi üzerine, halk arasındaki ayrışmayı bitirmek adına hem Hanbelîleri hem de Eş'arîleri kelâmî

¹⁰⁶ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. , s. 141-142;

¹⁰⁷ Abdullatif Şerefeddin, *İdâhu'l-Kelâm*, s. 13.

¹⁰⁸ İzzettin b. Abdüsselam, *el-Gaye fi İhtisari'n-Nihaye*, thk. İyad Halid, nşr. Daru'n-Nevâdir, Beyrut 2016, c. I, s. 80.

¹⁰⁹ ez-Zehîlî, *İzzeddin b. Abdüsselam*, s. 70.

¹¹⁰ İbn Kesîr, Melik Aziz'in Hanbelîlere yönelik bu tavrını, onun Kur'an-ı Kerim ve Hadisleri bilmediğinden, bununla beraber Cehmiyye fırkasının etkisi altında kaldığından ötürü sergilediğini aktarmaktadır. Ayrıca Melik Aziz'in Hanbelîlere karşı sergilediği bu hareket sebebiyle Hanbelî âlimler, Melik Aziz'e beddua etmiştir. Ve onun attan düşüp ölmesini bu olaya başlayarak, Melik Aziz'in Hanbelîlere karşı yaptığı bu uygulama sebebiyle helak olduğunu ifade etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c, XVI, s. 684.

konuları konuşmalarını yasaklamıştır. Bu durumu haber alan Melik Kâmil, hızla Dımaşk'a gelerek kardeşini yaptığı hatadan dolayı uyarmış ve Hanbelîleri batıl olarak nitelerken Eş'arîleri ehl-i hak olarak zikretmiştir. Devamında Eş'arîleri kastederek kardeşi Melik Eşref'ten ehl-i hakkın faaliyetlerini desteklemesini istemiştir.¹¹¹

Eyyûbî dönemine genel olarak bakıldığında Hanbelîlerin tamamının Selefi itikada tabi olmadığı görülmektedir. Bir grup Hanbelî'nin de Eş'arî itikadı üzere olduğu zikredilmektedir. Bu grubu diğer Selefi Hanbelîlerden ayırmak içinde "Fazilet sahibi Hanbelîler" tabiri kullanılmaktadır. Hanbelîlerin bu kesiminin de Şafi, Mâlikî ve Hanefiler gibi Eş'arîlik ortak paydasında birleştikleri aktarılmaktadır.¹¹²

Eyyûbî melikleri az da olsa bazı Hanbelî âlimleri kendi meclislerinde bulundurmuş, onlara önem vermiş ve büyük hürmet göstermişlerdir. Hanbelî âlim İbn Nuceyye, Eş'arî olmasıyla temayüz eden Ebu'l-Feth et-Tûsî ile sert münakaşalara girmiştir. İkisi de vaiz olduğundan cemaatlerine yaptıkları vaazlarda, birbirlerinin aleyhine ifadeler kullanmışlardır. Bir keresinde İbn Nuceyye'nin vaaz verdiği mescidin tavanı çökmüş, bunun akabinde et-Tûsî, verdiği bir hutbede inkarcılar hakkında inen "Tavanları başlarına çöktü."¹¹³ ayetini okuyarak Hanbelîlere bir göndermede bulunmuştur. İbn Nuceyye ise bunun karşılığında; vaaz verdiği camide safların arasına dalan köpeği görünce, et-Tûsî'nin yerini işaret ederek "Bu onlardandır." demiştir.¹¹⁴ İbn Nuceyye'nin Eş'arîler aleyhine sarf ettiği bu sert ifadelere rağmen hem Selâhaddîn hem de Melik Azîz, onunla mektuplaşmış ve meclislerine almışlardır.¹¹⁵ İbn Nuceyye de her zaman Selâhaddîn'in yanında olmuş ve onu desteklemiştir. Hatta bir keresinde Batınîler, Selâhaddîn Eyyûbî'nin arkasından iş çevirmiş ve onu devirmek için birtakım planlar yapmışlardı. Selâhaddîn'i devirdikten sonra kendilerine halife ve vezir olacak kişileri bile belirlemişlerdi. Bu durumun farkına varan İbn Nuceyye, hemen Selâhaddîn Eyyûbî'ye gidip onların kurduğu planı anlatmıştır. Böylece sultan olayın farkına erkenden vararak müdahalede bulunmuştur.¹¹⁶

Eyyûbîler hâkim oldukları bölgelerde hemen imar faaliyetlerine girişmiş, çeşitli medrese ve darü'l-hadisler inşa etmiştir. Ayrıca bu yapılara mali kaynak sağlamak için de vakıflar tahsis etmiştir. Fakat Hanbelîleri bu uygulamaların dışında bırakmışlardır. Hanbelî

¹¹¹ Abdullatif Şerefeddin, *İdâhu'l-Kelâm*, s. 14.

¹¹² Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. III, s. 365.

¹¹³ Nahl 16/26.

¹¹⁴ Zeynüddin Abdurrahman b. Receb el-Hanbelî, *Zeylû Tabakâti'l-Henâbile*, thk. Abdurrahman b. Selman, nşr. Mektebtü'l-Abikân, Riyad 2005, c. 2, s. 535.

¹¹⁵ Şemsüddin Muhammed ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985/1405, c. XXI, s. 395.

¹¹⁶ Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, c. II, s. 282.

âlimler, sadece Eyyûbî hükümdarları tarafından bazı medreselerde görevlendirilip, bu medreselerin müderris koltuğuna oturmuşlardır. Dolayısıyla sultanlarının desteğine doğrudan sahip olmadıkları için ihtiyaçlarını kendi imkanlarıyla finanse etmişlerdir.¹¹⁷ Hatta bir keresinde Hanbelîler, Dımaşk'ta bir medrese yapımına başlamış fakat mali olarak yetersiz kaldıklarından inşaatı bitirememişlerdir. Onların maddi imkansızlıklardan dolayı bu inşaatı bitiremediğini duyan Eyyûbîler'in Erbil Emiri Muzaffer Gökbörî, yardımcısı olan Şucâüddin el-Erbilî'yi üç bin dinar ile onlara yardımda bulunmak için göndermiştir. Bu yapı tamamlandıktan sonra ilmî açıdan bölgenin en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Hanbelî âlimlerin önde gelen isimleri buraya gelerek ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹¹⁸

Hanbelîler, Eyyûbîler'in son zamanların da kendilerine yayılım ortamı oluşturmuş ve pek çok destekçi bulmuşlardır.¹¹⁹

1.2.2.2. Şîiler

Eyyûbî devletinin merkezi olan Mısır, Fâtımîler'in yönetimi altında bulunmaktaydı. Fâtımîler, Şîiliği bir ideoloji olarak benimseyip ellerinden gelen her türlü desteği sağlıyordu. Bundan dolayı Şîilik, Fatımîler döneminde önemli bir ivme yakalamıştı. Eyyûbîler'in oraya hâkim olmasıyla birlikte Sünnîlik, Şîilik yerine tesis edilmeye çalışıldı. Eyyûbîler, özellikle Şîi karşıtlığıyla bilinen Kâdî Dirbas el-Mârânî (ö.605/1208) gibi bazı kişileri yönetime dahil etmesi Şîiler'in Eyyûbî topraklarında tutunmasını daha da zorlaştırdı.¹²⁰

Şîilik, Eyyûbîler döneminde gayrı makbul bir mezhep olarak kabul edildiğinden toplumun her kesimi tarafından dışlanmıştı. Toplum tarafından kabul edilmediklerinden kendilerine yaşam alanı bulmak için mezhebî kimliklerini gizleyerek Şâfiî veya Mâlikî görünmeye çalışmış¹²¹ ya da bu baskılardan bunalarak zaman zaman Eyyûbî devletine karşı isyanlara girişmişlerdir.¹²² İbn Vâsıl, bu dönemde Şîiliğini gösterebilecek bir kişinin dahi kalmadığını¹²³ ifade etmesi de bu baskıların boyutunu göstermektedir. Fakat İbn Vâsıl'ın kastettiği muhtemelen İmâmîler'in dışındaki diğer Şîi gruplardır. Nitekim Eyyûbîler döneminde İmâmîler'in sayısı çok az olmakla beraber Eyyûbîler ile ilişkisi iyi olmuş bundan dolayı mezhebî kimliklerini gizleme ihtiyacı hissetmemişlerdir.

¹¹⁷ Gilbert, "Ortaçağ'da Şam' da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", s. 190.

¹¹⁸ Nâsır Muhammed Ali el-Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî-Dımaşk fî'l-Asri'l-Eyyûbî*, Câmiatü Ümmi'l-Kura, Mekke 2001, s. 214.

¹¹⁹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 167.

¹²⁰ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 166

¹²¹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 166; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s.197.

¹²² Hasan eş-Şâfiî, *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, s. 22.

¹²³ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s.197.

1.2.2.2.1. İmâmîler

İmâmî Şîîler, Eyyûbî coğrafyasında daha çok Şam çevresinde varlık göstermişlerdir.¹²⁴ Nitekim Eyyûbîler'in elinde bulundurduğu toprakların büyük bir kısmına öncesinde İsmâîlî mezhebine mensup olan Fâtımîler hâkim olmuştur. Onlar kendi mezhebi olan İsmâîlîyye dışında diğer mezheplere varlık alanı tanımadıklarından bu bölgede Şîîliğin diğer büyük kolu olan İmâmîlik, sınırlı bir çevre tarafından temsil edilmiştir. Eyyûbîler'in başka bir merkezi olan Halep çevresinde ise öncesinde Zengî hanedanı hakimiyet sürmüştür. Zengîler döneminde burası kayda değer İmâmî nüfusa sahip olmuştur. Zengîler Sünnî olduğundan kendilerine karşı oluşabilecek muhtemel isyanı engellemek amacıyla burada bulunan İmâmî nüfusu farklı bölgelere dağıtmıştır.¹²⁵ Bu faktörlerden ötürü Eyyûbî coğrafyasında İmâmîler daha çok Suriye bölgesine yoğunlaşmışlardır.

İmâmîler'in aleyhine oluşturulan tüm olumsuz iklime rağmen sayıları çok az olsa da Eyyûbî topraklarında varlığını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde İmâmîler'den özellikle dikkat çeken isim Yahya b. Ebî Tay'dır. O hep Selâhaddîn Eyyûbî'ye yakın davranmış ve ona şîirler dizerek övgüde bulunmuştur.¹²⁶ Hatta Selâhaddîn'in hayatını ele alan ilk yazar olma özelliğini taşımaktadır. *Kitâbu's-Sîreti's-Salâhiyye* adını taşıyan¹²⁷ İbn Ebî Tay'ın kitabı günümüze ulaşmasa da Ebû Şâme'nin *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn* adlı eserinde bazı bölümleri aktarılmaktadır.¹²⁸ Ebû Şâme, Eyyûbîler'e dair bu eserini ortaya koyarken İbn Ebî Tay'dan geniş ölçüde yararlanmışır. Bu kitap dışında İmâmîyye mezhebi adına farklı birçok kitap telif ederek Eyyûbîlerdeki ilmî faaliyetlerini özgür bir ortamda sürdürmüştür.¹²⁹

Eyyûbî devleti içerisinde bulunan İmâmîyye Şîası diğer Şîî gruplara nazaran daha ılımlı ve sakin olmuşlardır. Onlar genellikle Sünnîlerin çok olduğu bölgelerde yaşamış ve onlarla güzel geçinmeye çalışmışlardır. Özellikle Haçlılar'a karşı Müslümanların gücünü temsil eden Eyyûbîler'i desteklemiş ve onlarla hareket etmeye gayret göstermişlerdir. İmâmîlerin Haçlılar karşısındaki üstün gayretleri, bazı Sünnî İslam tarihçilerinin, onların bu

¹²⁴ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 452.

¹²⁵ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 199; Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, c. II, s. 118.

¹²⁶ İbn Hacer Şihâbudiin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Abdül Fettah Ebû Ğudde, nşr. Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002, c. VIII, s. 453; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, nşr. Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957, c. XIII, s. 195.

¹²⁷ Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, s. c. I, s. 156.

¹²⁸ Muhammed el-Muhtar eş-Şankitî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, çev. İdris Çakmak, Mana Yayınları, İstanbul, s. 19.

¹²⁹ İbn Hacer, İbn Ebî Tay ortaya koyduğu eserlerden söz ederken; "*Meâdinu'l-Mezhep fî Târîhi Halep*", "*Şerhu Nehci'l-Belâğa*", "*Fedâilü'l-Eimme*", "*Hülâsatü'l-Hüllâs fî Âdâbi'l-Havâs*", "*el-Hâvî fî Ricâli'l-İmâmîyye*" ve "*Silkü'n-Nizâm fî Ahbâri's-Şâm*" adlı eserleri zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, c. VIII, s. 453; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, c. XIII, s. 195.

tutumundan övgü ile bahsetmesini sağlamıştır.¹³⁰ Şankıtı de bu dönemdeki Şîî grupların genel karakteristiğinden bahsederken İmâmîlerin nispeten sakin bir tavır sergilediklerini ve Abbâsî halifesine karşı bir tehdit oluşturmadığını ifade etmektedir. Bununla beraber Eyyûbîler'den önce Suriye topraklarına hâkim olan İmâmî Hamdânîler ve Benî Ammâr devletlerinin Sünnîliğe karşı toleranslı davrandığını aktarmaktadır.¹³¹

1.2.2.2.2. İsmâîlîler

İsmâîlîler, Sünnî devlet ve yöneticilerine karşı olup onlarla mücadele ettikleri gibi Sünnî bir devleti temsil eden Eyyûbîleri de kendi hedeflerine koymuşlardır. Selâhaddîn Eyyûbî, İslam dünyasındaki karışıklığı bitirip, birlik olmaya gayret ederek Haçlı ordularına karşı mücadelede İslam dünyasını tek bir sancak altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu gaye ile Suriye ve Mısırı birleştirmek istemiştir. Eyyûbîler'in bu düşüncesi Nizârî İsmâîlîler tarafından tehdit olarak algılandığından İsmâîlîler, liderleri olan Râşidüddîn Sinan'ın (589/1193) etrafında kümelenerek Eyyûbîler'e karşı savaş ilan etmişlerdir. Bu doğrultuda Sultan Selâhaddîn'e iki defa suikast girişiminde bulunmuş,¹³² Sultan bu iki saldırıdan da yara almadan kurtulmuştur. Bunun üzerine Sultan Selâhaddîn onların bu girişimlerinin hemen karşılığını vermiş, merkezleri olan Misyaf kalesine sefer düzenleyerek orayı kuşatmıştır.¹³³ Fakat bu kuşatma devam ederken beklenmeyen bir durum gerçekleşmiştir. Haçlılar Selâhaddîn'in ordularını İsmâîlîlere yönlendirmesini fırsat bilerek farklı bölgelerden Eyyûbî topraklarına saldırmaya başlamıştır. Haçlılar'ı daha büyük tehlike olarak gören Selâhaddîn, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.¹³⁴ İsmâîlîler'in Eyyûbîler'e karşı yaptığı bu girişimin asıl nedeni Selâhaddîn'in Şîî/İsmâîlî Fâtımî hilafetini ortadan kaldırıp Sünnî restorasyonu başlatmasıdır. Şîî düşüncenin propaganda merkezi olan ilim merkezlerini kapatıp, Şîî-İsmâîlî hareketin önünü keserek kendi topraklarında onlara yaşam alanı tanımaması İsmâîlîlerin oklarını kendisine çevirmiştir. Selâhaddîn'in onlara göstermiş olduğu bu tepkiden çekinen İsmâîlîler sonraki dönemlerde sakin davranıp göz önünde bulunmamaya gayret etmişlerdir.

¹³⁰ Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, s. 211.

¹³¹ Şankıtî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, s. 109.

¹³² Bernard Lewis, *Haşhaşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul 2014, s. 177

¹³³ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s. 338; Zhyldyz Abdylbaky Kyzy, *Eyyûbîler Döneminde Şam Bölgesinde Nizârîler ve Râşidüddîn Sinân*, (yayınlanmamış doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2020, s. 67.

¹³⁴ Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, s. c. II, s. 424; Selâhaddîn Eyyûbî'nin kuşatmayı kaldırmasıyla ilgili İbnü'l-Esir'in aktardığına göre; İsmâîlîler'in lideri Râşidüddîn Sinan'ın kendilerine yapılan yoğun baskılar sonucu Selâhaddîn'in dayısı olan Hamâ emiri Şihabüddîn el-Hârimî'den arabuluculuk yapmasını istemiştir. Bunun üzerine el-Hârimî iki taraf arasını bulmuş ve böylece kuşatma kaldırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 423.

Onların bu davranışlarının karşılığında Selâhaddîn, bölgede İngiltere kralı Richard ile yaptığı barış anlaşmasına onları da dahil ederek huzurun devamlılığını sağlamıştır. Böylece Selâhaddîn Haçlı ordularına karşı tüm Müslüman gruplarla siyasi birlik kurarak güçlerini birleştirmiştir.¹³⁵

İsmâîlîler'in bu dönemde etkin olmalarının önemli faktörlerinden biri de Eyyûbîler'i ortadan kaldırma uğruna bazı Sünnî kesimlerin desteğini almalarıdır. Bunların başında Ümâre el-Yemenî (ö. 569/1174) gelmektedir. Ümâre, Sünnî olmasına rağmen Fâtımî yöneticileri ile iyi ilişkiler kurmuş ve onlardan çeşitli menfaatler sağlamıştır. Selâhaddîn Eyyûbî, Fâtımîler'i ortadan kaldırmasından dolayı Eyyûbî yöneticilerine methiyeler dizmesine rağmen sonrasında işleri kötü gittiği için İsmâîlî dailerle bir araya gelerek Eyyûbîler'i yıkmak için iş birliğine girişmiştir. Fakat bu planların farkına erkenden varan Selâhaddîn, onları hemen tutuklatmış ve cezalandırmıştır.¹³⁶ İsmâîlîler'e destek veren başka bir Sünnî grup da Halep ve Musul atabeyliğini elinde bulunduran Zengîler'di. Selâhaddîn ile mücadeleye giren Zengîler güç elde etmek için Eyyûbîler'e karşı İsmâîlîler ile ittifak kurarak kendi topraklarında onlara çeşitli imtiyazlar tanımıştır. Onlara kale, toprak ve kendi propagandalarını sürdürmek için bir yer tahsis etmiştir. Eyyûbîler bağlı oldukları Abbâsî halifesine Zengîler'in bu durumu aktararak sert bir şekilde kınamıştır.¹³⁷

Eyyûbîler'in, İsmâîlîliğe karşı otaya koydukları kararlı çaba sonucunda bazı bölgelerde varlığını sürdüren kaleler ve kabileler dışında İsmâîlî inanç varlığını kaybetmiştir. Varlıklarını devam ettirdikleri kaleler Eyyûbîler'in halefi olan Memlûkler dönemine kadar devam etmiştir. Memlûk Sultanları onları kontrol altında tutmaya gayret etmişlerdir. Bu durumun bir sonucu olarak Eyyûbîler'in minarelerden okuttuğu Eş'arî akidesini onlar da devam ettirmiştir. Böylece Memlûkler, toplumda gayri Sünnî inanç gruplarının canlanma ihtimaline karşı, halkın itikadını her daim dinamik tutmaya gayret etmişlerdir.¹³⁸

1.2.2.2.3. Diğer Şîî Gruplar

Eyyûbîler'in hâkimiyet sahasının büyük bir kısmına önceleri Şîî yönetimler hakimdi. Bundan dolayı birçok Şîî akım bu topraklarda bulunmuş ve Eyyûbîler dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu akımların başında İsmâîlî ve İmâmî gruplar gelse de Eyyûbî

¹³⁵ Bedrettin Basuğuy, "Salâhaddîn-i Eyyûbî ve Râşidüddîn Sinân: Nizârî Fedâîler ve Suikastlar", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2 (2017), s.766-767.

¹³⁶ Ebû Şâme, *er-Ravdateyn*, c. II, s. 282-283; Ümâre el-Yemenî hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kılıç, "Ümâre el-Yemenî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XL, s. 145-146.

¹³⁷ Lewis, *Haşhaşiler*, s. 177.

¹³⁸ Sever, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, s. 144-145.

toprakları neredeyse bütün Şîî unsurlara ev sahipliği yapmıştır. Şîî gruplardan bu ikisinin varlığı belirginken diğer grupların etkinliği çok sınırlı kalmıştır.

Endülüsli Seyyah İbn Cübeyr yaşadığı dönem aralığı Eyyûbîler'in de hâkimiyet sürdüğü zamana denk gelmektedir. İbn Cübeyr, İslam topraklarını gezmiş ve bu toprakların sosyo-kültürel durumunu müşahade ederek *Rihletü İbn Cübeyr* adıyla seyahatname eserini ortaya koymuştur. İbn Cübeyr, Eyyûbîler'in hâkimiyeti altında bulunan Suriye topraklarına da uğramış ve bu topraklarda farklı Şîî grupların faaliyetlerini sürdürdüğünü seyahatnamesinde zikretmiştir. İsmâîlî ve İmâmî gruplardan başka Rafizî, Zeydî, Nusayrî ve Gurâbî gibi Şîî grupların da varlığını sürdürdüğünü aktarmaktadır.¹³⁹ Fakat bu gruplar Eyyûbîler'in yönetimini sağlamlaştırmasından şehir merkezlerinde tutunamamış, onun yerine güvenliklerini sağlamak adına sarp bölgelere ve korunaklı kalelere çekilerek faaliyetlerini gizlilik içinde devam ettirmişlerdir.¹⁴⁰

Yemen bölgesi Zeydîlik tarihi açısından önemli bir yerdir. Nitekim Zeydîlik Irak bölgesinde ortaya çıkmış,¹⁴¹ Yemen taraflarına intikal ederek teşekkül sürecini bu bölgede tamamlamıştır. Ayrıca burada kendi mezheplerinin adını verdikleri I. ve II Zeydî İmamlar devletini kurmuşlardır. Sonrasında Zeydîler çeşitli devletlere tabi olarak varlığını sürdürmüş, Eyyûbîler dönemine geldiklerinde Hemdânîlere bağlı olarak faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Selâhaddîn Eyyûbî Mısır'da devletini kurduktan sonra bu defa yönünü etrafındaki topraklara çevirmiş, Yemen hem stratejik konumu itibarıyla hem de mezhebî saiklerle Eyyûbîler'in hedefi haline gelmiştir. Selâhaddîn, kardeşi Turan Şah'ı Yemen'e sefer düzenlemesi için görevlendirmiştir. Turan Şah 569 yılında burada hüküm süren devletlere son vererek Yemen'i Eyyûbîler'e bağlamıştır.¹⁴² Dolayısıyla burada faaliyetlerini yürüten Zeydîler de Eyyûbî hâkimiyeti altına girmişlerdir. Fakat Zeydîler'in faaliyetleri de diğer Şîî gruplar gibi çok sınırlı kalmıştır.

Bu dönem de yine sınırlı bir çevre de faaliyetlerini yürüten Şîî fırkalardan Dürzîler ve Nusayrîler bulunmaktaydı.¹⁴³ Nemîriyye adıyla da bilinen Nusayrîler¹⁴⁴ günümüz Suriye toprakları içerisinde bulunan ve Haçlılar'ın kontrolü altında olan Lazkiye'de varlık sürüyorlardı. Selâhaddîn Eyyûbî bu topraklara sefer düzenleyerek Haçlılar'dan almış böylece

¹³⁹ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr el-Endülüî, *Rihletü İbn Cübeyr*, Daru Beyrut, Beyrut 1908, s. 252; Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*, s. 304.

¹⁴⁰ Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*, s. 304.

¹⁴¹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, nşr. Yazma eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 120-121.

¹⁴² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s. 237-241.

¹⁴³ Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbi ve Devri*, s. 53.

¹⁴⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 58.

Nusayrîler, Eyyûbîler'in hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁴⁵ Emir Makzun es-Sincârî'nin Nusayrîlik içerisinde ihya girişimini başlattığı dönem de Eyyûbîler'e denk gelmektedir. es-Sincârî, Irak sınırları içerisinde bulunan Sincar'dan kendi adamlarıyla beraber yola çıkarak Lazkiye'de ki Nusayrîler'in yanına gelmiş ve onlara yardımda bulunarak diğer gruplara karşı Nusayrî mezhepdaşlarını korumuştur. Böylece bölgede önemli bir otorite oluşturan Eyyûbî Nusayrîlerine farklı topraklardan gelen Nusayrî gruplar da katılmıştır. Eyyûbî Nusayrîleri Memlukler dönemine kadar varlıklarını korumuştur.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Hatice Arslan, "Başlangıcından Günümüze Arap Aleviliği-Nusayrîlik", *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 1 (2016), s. 106.

¹⁴⁶ Arslan, "Başlangıcından Günümüze Arap Aleviliği-Nusayrîlik", s. 106; Aytekin Şenzeybek, "Suriye'de Dürzi-Nusayri-İsmâîlî ve Sünnî İlişkileri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2013), s. 475.

İKİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EŞ'ARÎLİĞİN SEYRİ

2.1. Eyyûbîler Öncesi Eş'arîlik

Eş'arîlik, Sünnî kelâmî düşüncenin oluşmasında en fazla katkı sağlayan mezheplerden biridir. İçinde bulunduğu zaman ve mekân dilimine kendini uyarlaması, Eş'arîliğin ilk dönemlerden itibaren İslam topraklarının büyük bir kısmında taban bulmasını sağlamıştır. Eş'arîlik, karşısına çıkan şartlara uyum gösteren bir yapıya sahip olduğundan dolayı dönem dönem kendi ekseninden kopup savrulmasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda aktif bir yapı elde ederek her yeni sorun karşısında kendini yenileyip sonraki nesillere aktarabilmesine olanak sağlamıştır. Bu yönden diğer kelâmî ekollerden farklılık arz etmektedir. Diğer kelâmî mezhepler için belli bir kurucu ve belirli görüşler söz konusuysen Eş'arîlik için durum böyle değildir. Bazı farklılıklar olmakla birlikte çoğu zaman mezheplerin oluşum aşamasında ileri sürdüğü görüşler sonrasında da devam eder. Fakat Eş'arîlik'te bu durum farklı olup uzun bir oluşum süreci takip etmekle beraber içinde bulunduğu şartlara göre oluşum ve değişim göstermiştir.¹⁴⁷

Eş'arîlik itikadi bir mezhep olup Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ın iki ana kolundan biri olarak kabul gören, kurucusu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'ye dayandırılan bir mezheptir.¹⁴⁸ Kurucusunun isim zincirinin son kısmından bulunan ve kabilesine mensubiyetini ifade eden Eş'arî nispetinden alınarak bu mezhebe isim olarak verilmiştir. Bazı Kelâmî düşünceleri nedeniyle muhalifleri tarafından Müşebbihe, Mücbire ve Mürcie olarak da ifade edilmiştir.¹⁴⁹

Doğum tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte İmam Eş'arî 260/873 yılında Basra'da doğmuştur.¹⁵⁰ Asıl adı Ebû'l Hasan Ali b. İsmail b. Ebî Bîşr İshak b. Sâlim b. İsmail b. Abdullah b. Musa b. el-Eş'arî (324/936) olup¹⁵¹ soyu sahabenin büyüklerinden Ebû Musa el-Eş'arî'ye dayanmaktadır.¹⁵² Babasını küçük yaşta kaybetmesi üzerine annesi

¹⁴⁷ Mehmet Kalaycı, “Eş'arîlik”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 392-393.

¹⁴⁸ Ebû'l- Feth Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kısra b. Salih Ali, Müessesetü'r-Risâleti Naşirun, Beyrut 1440/2018, s. 113; Sıddık Korkmaz, “Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (2005), s. 384.

¹⁴⁹ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 2. bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016, s. 267.

¹⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s. 284; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XV, s. 85.

¹⁵¹ Cemaleddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülük*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ – Mustafa Abdülkadir Atâ, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992, c. 14 s. 29.

¹⁵² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 113. İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s. 284.

Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Ali el-Cubbâî (ö. 303/916) ile evlenmiştir. Bu evlilik Eş'arî açısından yeni bir başlangıç olmuştur. Üvey babası Ali el-Cubbâî'nin himayesine girmiş ve çeşitli alanlarda ondan ilim tahsil etmiştir. Yaklaşık kırk yaşına kadar Cübbâî'nin yanında kalarak en başarılı öğrencileri arasına ismini yazdırmıştır.¹⁵³ Burada kaldığı sürece içerisinde Mu'tezili düşünceye dair eserler de kaleme almış fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁴ Hocası olmadığı zaman onun vekaletini üstlenmiş ve vekalette bulunduğu süre içerisinde Mu'tezile muhalifi olan Ehl-i hadis gibi gruplarla tartışmalara girmiştir.¹⁵⁵

Net olamayan bir sebepten dolayı Mu'tezile'den ayrıldığını ve Ahmed b. Hanbel'in safına katıldığını açıklamıştır. Bu ayrılışını cuma günü namazdan sonra caminin minberine çıkarak "Ey insanlar beni tanıyan tanır beni tanımayan ben kendimi tanıtıyorum. Ben falanın oğlu filanım. Daha önce Mu'tezile mezhebine bağlıydım. Orada iken Kur'an'ın mahlûk olduğunu, Allah Teâlâ'nın gözle müşahade edilmeyeceğini, kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu söylüyordum. Şu an ise bu saydığım düşüncelerimden vazgeçiyorum ve Allah'tan af diliyorum. Şimdiye kadar inandıklarımın bu elbiseyi üstümden çıkarıp attığım gibi ayrılıyorum." sözleriyle dile getirmiştir.¹⁵⁶ Kimisi bu ayrılığı Hz. Peygamber'i (sav) rüyasında görüp kendisinden Mu'tezile'den ayrılmasını istediğini¹⁵⁷ kimisi de Hocası Ali el-Cübbâî ile üç kardeş meselesi olarak bilinen nedenden dolayı ayrıldığını, kimisi de hocasıyla Allah'ın isim ve sıfatlarının tevkîfi olup olmadığı tartışmasından dolayı ayrıldığını söylemiştir.¹⁵⁸ Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir husus var ki yaklaşık kırk yıl boyunca bünyesinde yetiştirdiği ve hayatını üzerinden şekillendirdiği mezhebi tek anlaşmazlık nedeniyle bırakması pek tutarlı ve mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışını hususi bir nedene indirgemek yerine onun ilimde yüksek bir merteye elde ettikten sonra gerçeği arama gayretlerine ve Mu'tezile'yi tenkit eden eserleri incelemesine dayandırmak daha kabul edilebilir olacaktır.¹⁵⁹

İmam Eş'arî'nin Mu'tezile çatısı altında bulunduğu süre içerisinde düşünceleri hakkında bilgi elde edilememiştir. Eş'arî taraftarları İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılma

¹⁵³ İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. 17, s. 211.

¹⁵⁴ Ekrem Uysal, *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, (yayınlanmamış doktora tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2017, s.16.

¹⁵⁵ Ebû'l Kasım Ali b. Hasan b. Asâkir, *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri fîmâ Nüsibe ilâ İmam Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, III. bs., Darü'l-Kütübü'l Arabiyye, Beyrut 1404/1983; s. 91; Kalaycı, "Eş'arîlik", s. 393.

¹⁵⁶ İbn Asâkir, *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri* s. 39; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s. 285.

¹⁵⁷ İbn Asâkir, *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri*, s. 39.

¹⁵⁸ Mehmet Kalaycı, "Eş'arî'nin İkmalî Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz", *Uluğ Bir Çınar Uluslararası İmâm Mâturîdî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal, İstanbul 2014, ss. 133-144; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 268.

¹⁵⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 268. İbn Asâkir, *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri*, s. 39.

süreci dışında neredeyse bu dönemden hiç bahsetmemişlerdir. Bu durumun sebebi Eş'arî'nin ısrarla ne olmadığını ortaya koymaya gayret göstermeleri ve taraftarlarının da onun Mu'tezile'den döndüğünü ve artık bu yönünün bir tarafa bırakılıp Mu'tezile'nin en etkin hasmı olduğunu ispat etmeye çalışmalarıdır. Fakat İmam Eş'arî'nin Mutezili dönemdeyken hocası Ali el-Cubbâî'nin onu kendi yerine tartışmalara göndermesi ve yerine onu vekil bırakması Eş'arî'nin'de hocasıyla aynı düşüncede olduğunu göstermektedir. Aksi durumda Ali el-Cubbâî'nin Eş'arî'yi vekil olarak göndermesi düşünülemez. Dolayısıyla İmam Eş'arî'nin bu dönemde hocası Cubbâî ile aynı fikirleri paylaştığı söylenebilir.¹⁶⁰

İlim adamları İmam Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki düşünceleri üzerinde fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Bu ihtilafa yol açan en büyük etken Eş'arî'nin yazdığı eserler olmuştur. Özellikle *el-Luma* ve *el-İbâne* adlı eserlerinde kullandığı üslup ve içerik birbirinden farklı ve bazen birbirine zıt ögeler içermektedir.¹⁶¹

İmam Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Ehl-i Hadisin itikadına sahip biri olarak onların safına katılmıştır.¹⁶² İmam Eş'arî bu itikadını Hanbelî tabana ispat etmek amacıyla *el-İbâne an-Usûli'd-Diyâne* adlı kelâmî bir eser yazmıştır.¹⁶³ Fakat İmam Eş'arî buna rağmen Habelîler'in yoğun eleştirilerine uğramıştır. Sonrasında Ehl-i Hadîs'ten uzaklaşmış kendi şahsına has bir yol geliştirmiştir. Eş'arî, ne Ehl-i Hadîs'in yaptığı gibi akli bir kenara bırakıp salt nakle bağlı kalmıştır ne de Mu'tezile gibi nakli ihmal edip akli esas almıştır. Onun ortaya koyduğu bu metot hem nakli hem akli esas alarak naklin akılla desteklenmesi şeklinde orta bir yol olmuştur.¹⁶⁴ Böylece İmam Eş'arî Ehl-i Hadîs ile Mu'tezile arasında usul ve anlayış ayrılıklarından doğan kutuplaşmanın engellenmesi amacıyla bir uzlaşma arayışına girmiş ve iki taraf arasında bir mezhep ortaya koymuştur.¹⁶⁵ İmam Eş'arî'nin geliştirdiği bu kuşatıcı yöntem Müslüman toplumda taban bulmuş ve Sünnî İslam dünyası açısından bir milat olmuştur. Böylece Sünnî kelâmın temelleri atılarak yeni bir sayfa açılmıştır.

İmam Eş'arî'nin vefat tarihiyle ilgili ihtilaflar olsa da genel kabul 324/935 yılında Bağdat'ta vefat ettiği yönündedir.¹⁶⁶ İmam Eş'arî'nin vefatından sonra talebeleri ve talebelerinin yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla Eş'arîlik bir ekol haline gelmiştir. Eş'arîlik için

¹⁶⁰ Mehmet Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci el-Eş'arî Dönemi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü, Ankara 2005, s. 92.

¹⁶¹ Mehmet Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, s. 110.

¹⁶² Mehmet Saffet Sarıkaya, "Eş'arîliğin Siyasi Doktrininin Günümüze Yansımaları", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*, Kastamonu 2018, s. 108.

¹⁶³ Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2017, s. 72.

¹⁶⁴ İbn Asâkir, *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri*, s. 149.

¹⁶⁵ Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasan El-Eş'arî'den Nazar ve İstidlal*, Fecr Yayınları, Ankara 2012, s. 10.

¹⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s. 285; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 15, s. 86.

asıl önemli kazanım Şâfilik ve Mâlikîlik gibi fıkıh mezheplerini bünyesine alarak ortak itikâdî bir kimlik elde etmesidir.¹⁶⁷ Zamanla tasavvufî oluşumlar da Eş'arîliği destekleyerek tabanının genişlemesinde etkili olmuştur.¹⁶⁸ Eş'arî ekole mensup âlimlerin telif ettikleri eserler, ilim meclislerinde okuttukları dersler, diğer mezhep mensupları ile giriştikleri münazaralar vasıtasıyla Eş'arîliğin İslam coğrafyasında pekiştirilmesi ve yayılmasında etkili olmuştur.¹⁶⁹

Eş'arî'nin yaşadığı bölgedeki Sünnî çevreler itikâdî konularda sadece nakle dayanıyordu. Fakat İmam Eş'arî'nin muhaliflerle tartışmasında kullandığı aklî yöntemin onların inancına herhangi bir zarar getirmediğini, aksi yönde onların delillerini akıl ile destekleyerek kuvvetlendirdiğini görünce artık itikâdî konularda akla başvurma bir sakıncası olmadığını anlamışlardır. Böylece Eş'arîlikte hem nakil hem de akıl beraber alınarak Sünnî kelam açısından yeni bir döneme kapı aralanmıştır. Eş'arî'nin bu yöntemini sonraki takipçileri geliştirerek onun fikri düşüncesinin sistemleştirilmesini sağlamışlardır.¹⁷⁰

İmam Eş'arî'den sonra onu takip eden ve Eş'arîliğin en önde gelen imamlarından olan Muhammed el-Basri el-Bâkılânî (ö. 403/1013),¹⁷¹ Eş'arîliğin sistemleşmesinde ve bir öğreti haline gelmesinde önemli katkıları olmuştur. Özellikle yetiştirdiği talebelerini farklı bölgelere göndererek Eş'arîliğin geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamıştır.¹⁷² Onun yazdığı *et-Temhîd* adlı eseri kendisinden sonraki Eş'arî âlimler için bir örnek olmuştur. *et-Temhîd* isimli eserinde bir yandan cevher ve araz gibi kavramlarla mezhebin kozmolojiye dair inançlarını ifade ederken diğer taraftan evrende gelişen şeylerin Allah'ın müdahil olmasına imkân vermeyen Dehriyyûn ve Tabiiyyûn gibi çevrelerle mücadele etmiştir. Aynı zamanda bilgi kaynaklarından vahyi reddederek hem peygamberleri hem peygamberlerin gösterdikleri olağan üstü durumları reddeden birtakım çevrelerle mücadele etmiştir.¹⁷³ Bâkılânî ayrıca Eş'arîliği savunmak maksadıyla Mu'tezile'nin önde gelen âlimleriyle de tartışmalar yaşamıştır. Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) İmam Eş'arî'yi yermek amacıyla kaleme

¹⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 87-105.

¹⁶⁸ Kalaycı, "Eş'arîlik", s. 396.

¹⁶⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 70.

¹⁷⁰ Celal Muhammed Abdülhamit Musa, *Neş'tü'l-Eş'ariyye ve Tadavvurihâ*, Darü'l-Kitabu'l-Benânî, Beyrut 1982, s. 460.

¹⁷¹ Abdülkâhir el-Bağâdî, el-Fark Beyne'l-Firâk, Dârü İbn Hâzm, Beyrut 2005, s. 224; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, c. III, s. 368.

¹⁷² Ahmet Çelik, "Mağrib'de Eş'arîliğin Yayılmasında Bâkılânî ve Cüveynî'nin Etkileri", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*, Kastamonu 2018, s. 497.

¹⁷³ Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, s. 74.

aldığı *Nakzü'l-Lüma'* adlı eserini eleştirerek *Nakzü Nakzi'l-Lüma'* adlı bir reddiye yazmıştır.¹⁷⁴

İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) gibi âlimler Eş'arîlik ve Şâfiîliği kendi bünyesinde bir araya getiren kişilerdi. Eş'arîler'in Horasan bölgesindeki eğitim faaliyetleri, geçtikçe çevrede bulunan hadis taraftarı Şâfiîlerin itikâdî kimliklerini Eş'arîlik üzerinden işlemesine zemin hazırladı. Bu etkileşimi sonra gelen Eş'arî âlimleri de devam ettirdi.¹⁷⁵

İmam Eş'arî'nin görüşlerini işleyen ve Eş'arîliğin gelişimine katkı sağlayan önemli âlimlerden biri olan İbn Fûrek ilim hayatına ilk olarak fıkıh ile başlamıştır. Sonrasında fıkıhla ilgili merak ettiği bir soruyu hocasına sormuş fakat tatminkâr bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Kelam ilmiyle uğraşan bir âlime sorduğunda kendisini ikna eden bir cevap almıştır. Akabinde kendi kendine “benim bu ilmî öğrenmem gerek” deyip kelam ile uğraşmaya başlamıştır.¹⁷⁶ *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* adlı eseri yazarak İmam Eş'arî'nin fikirlerini derleyip Eş'arîliği diğer mezhep mensuplarına karşı başarılı bir şekilde savunmuştur. Yine İbn Furek, *Müşkilü'l-Hadis* ve *Şerhu'l-Âlim ve'l-Muteallim* adlı eserleriyle Eş'arî'nin kelamını tamamlayıp İsfahan, Nîşabûr başta olmak üzere doğudaki önemli merkezlere taşımıştır.¹⁷⁷ İlimde yüksek bir mevki elde eden İbn Furek, Gazneli Mahmud'un (ö. 420/1030) kendisini davet etmesiyle Gazne'ye gelmiştir. Burada Kerrâmîlerin önde gelenleriyle münazaralarda bulunarak üstün başarı elde etmiştir. Bu yenilgiyi hazmedemeyen Kerrâmîler onu zehirleyerek ölmesine neden olmuşlardır.¹⁷⁸

Kaynaklarda üstad¹⁷⁹ olarak anılan Ebû İshâk el-İsferâyînî yetiştirdiği talebeler ve telif ettiği eserlerle Eş'arîliğin gelişim ve yerleşmesine katkı sağlamıştır. Irak ve Horasan bölgesinde etkili olarak bölgede ilmî faaliyetler gerçekleştirmiştir.¹⁸⁰ Kendisinden sonraki Kelamcılar onun görüşlerine atıf yapmakta, özellikle Eş'arî ve Bakıllanî ile karşılaştırmaktadırlar. İsferâyînî, Eş'arî kelamında önemli dönüşüm gerçekleştiren İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) zihin dünyasının şekillenmesinde etkili olan ve ona

¹⁷⁴ İlyas Çelebi, “el-Lüma”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVII, s. 258.

¹⁷⁵ el-Bağâdî, el-Fark Beyne'l-Firâk, s. 224; Kalaycı, “Eş'arîlik”, s. 396.

¹⁷⁶ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. IV, s. 129.

¹⁷⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 272.

¹⁷⁸ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. III, s. 131; Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, s. 495-498.

¹⁷⁹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. IV, s. 256.

¹⁸⁰ el-Bağâdî, el-Fark Beyne'l-Firâk, 224; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. I, s. 28.

kaynaklık eden âlimlerden biridir.¹⁸¹ İsfârâyînî'nin yetiştirdiği önemli öğrencilerden biri de Abdülkâhir el-Bağdâdî'dir (ö. 429/1039). el-Bağdâdî, çeşitli ilim dallarında otorite sayılmış ve ortaya koyduğu *Usûlu'd-Din*, *el-Fark Beyne'l Fırak*, *el-Esma ve's-Sıfat* eserleriyle Eş'arîliğe önemli katkıları olmuştur.¹⁸²

Büyük Selçuklu devletinin ilk hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063) dönemine gelindiğinde ise Eş'arîliğin hareket alanı büyük oranda kısıtlanmıştır. Tuğrul Bey'in vezirliğini üstlenen Ebû Nasr Kündürî (ö. 456/1064), Mutezili kimliğiyle biliniyordu. Bundan dolayı Şâfiî/Eş'arî âlimlere karşı düşmanlık beslemiş ve onlara çeşitli yaptırımlarda bulunarak bazılarını tutuklatırken bazısını da vaaz ile tedris gibi faaliyetleri yapmaktan alıkoymuştur. Eş'arî âlimlerin yerine bu görevleri icra etmek için Mutezili itikada sahip Hanefî âlimleri getirmiştir. Kündürî'nin uyguladığı yaptırımlardan dolayı dönemin iki önemli Eş'arî âlimi Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve İmam Haremeyn Cüveynî, Selçukluların hâkimiyet sürdüğü toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Eş'arî âlimlere yönelik uygulanan zorbalık nedeniyle Abbâsîler dönemi mihnesine benzetilerek bu döneme ikinci mihne denilmiştir.¹⁸³

Tuğrul Bey'in vefatından sonra Alparslan'ın (ö. 465/1072) tahta geçmesiyle işler değişmiştir. O, Eş'arîliğin aleyhinde konuşulmasını yasaklamış ve vezir Kündürî'yi görevden azlettikten sonra öldürmüştür. Yerine Eş'arî kimliğiyle bilinen Nizâmülmülk'ü (ö. 485/1092) vezirlik görevine getirmiştir. Nizâmülmülk'ün göreve gelmesiyle, öncesinde Horasandan çıkmak durumunda kalan Eş'arî âlimlerin iade-i itibarlarına kavuşturularak dönmeleri sağlanmıştır.¹⁸⁴ Tuğrul Bey zamanında yaşanan olayların izleri silinmeye çalışılmış ayrıca Eş'arî âlimlerin faaliyetleri desteklenerek taltif edilmişlerdir. Bu durum Şâfiîliğin ve Eş'arîliğin Horasan'da pekişmesini sağlamıştır. Nizâmülmülk diğer gruplarla mücadele hususunda bu âlimlerin önünü açmış ve onların yetişmesini hedeflemiştir. Bu gaye ile birçok bölgede medreseler inşa ederek Şâfiî/Eş'arîlerin hizmetine sunmuştur.¹⁸⁵ Eş'arî âlimler Nizâmülmülk'ün desteğiyle mezheplerinin kurumsallaşmasını sağlayan bu medreseleri ihya etmeye gayret göstermişlerdir. Nizamiye medreselerinin düşünce yapısını şekillendirmeleri, Eş'arî öğretisinin gücünü somut olarak ortaya koymuştur. Âlimlerin bu medreselerde ortaya

¹⁸¹ Fadıl Aygân, "Eş'arî Kelamının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak el-İsfârâyînî", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6 (2012), s. 9.

¹⁸² ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.17, s 572; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu ve Terâcimu Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, c. IV, s. 48.

¹⁸³ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. III, s. 390-391-392.

¹⁸⁴ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. III, s. 393-394.

¹⁸⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 151.

koyduğu ilmî birikim günümüze kadar etkisini sürdürerek gelmiştir. Aynı zamanda bu süreç içerisinde Eş'arî âlimlerden İmam Haremeyn Cüveynî (ö. 478/1085) ve talebesi Gazzâlî (ö. 505/1111) döneme damga vurmuştur. Kuşeyrî, Cüveynî ve Gazzâlî vasıtasıyla Eş'arîlik bu dönem de sistematik bir yapıya dönüşmüştür. Kelam düşüncesinin merkezine fâil-i muhtar¹⁸⁶ ilah anlayışı yerleştirilmiş, zât-sıfat problemi başta olmak üzere birçok mesele hakkında çeşitli teoriler ileri sürülmüş ve kurumsal bir bütünlükle epistemoloji üretilmiştir.¹⁸⁷

Eş'arîliğin bir düşünce sistemi haline gelmesinde etkili isimlerden biri olan İmam Haremeyn Cüveynî, Eş'arî kelamının kapılarını felsefeye aralayarak eserlerinde felsefî argümanları ve mantıkî kavramları ustaca kullanmıştır. İsbât-ı vâcip¹⁸⁸ noktasında mütekaddimûn dönemi kelamcıları arasında yaygın olarak kullanılan hudûs delilini, imkân delili ile temellendirmiştir. Ondan sonra kelam ilminde imkân delili müstakil bir delil olarak ele alınmıştır. Eş'arî kelamının müteahhirûn dönemi Gazzâlî ile başlatılmakla beraber Cüveynî'nin kelam yöntemi ile eserlerinde kullandığı düzen, felsefî ve mantıkî temellendirmeler ayrıca kullandığı terminoloji açısından müteahhirûn döneminin başlamasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Cüveynî, Eş'arîlik karşısında duran bütün grup ve fikir akımlarına eleştiriler yönelterek kendi mezhebini aklî ve naklî delillerle savunmuştur. O ortaya koyduğu *eş-Şâmil*, *el-İrşâd*, *el-Akidetü'n-Nizâmiyye*, *lümâu'l-Edille* ve *Şifâu'l-Ğâlil* gibi eserler ve yetiştirdiği değerli öğrencilerle mezhebinin güçlenmesini sağlamıştır.¹⁸⁹

Cüveynî ile temeli atılan, en önemli öğrencisi olan İmam Gazzâlî ile belirginleşen ve Şehristânî ile devam eden müteahhirûn dönemi, Eş'arî kelamı açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemden itibaren artık Eş'arî kelamının müteahhirûn dönemi başlamıştır. Bu dönemin temel özellikleri Aristo mantığı ve felsefenin kelamın hizmetine girmiş olması, in'ikas-ı edille ilkesinin ihmal edilmesi ve ehl-i bidat fırkalarının yanında İslam Meşşâî filozoflarına önemli eleştiriler getirilmesidir.¹⁹⁰

Müteahhirûn dönemi başlatıcısı olan İmam Gazzâlî'den önce Eş'arî kelamcıları akıl ve nakil arasında orta bir yol takip etmişlerdir. Onlar her ne kadar felsefî ve mantıkî argümanları kullanmışlarsa da arada bir uyuşmazlık olduğu zaman aklî burhanları naklî delillerin önüne

¹⁸⁶ Allah'ın bütün nesne ve olayları, özellikle insanlara ait ihtiyarî fiilleri iradesine göre yarattığını ifade eden tabir. Detaylı bilgi için bkz. Fâil-i Muhtâr, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*.

¹⁸⁷ Abdullah Ömer Yavuz, *Horasan'da Eş'arîlik*, (yayınlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019, s. 254-255.

¹⁸⁸ Allah'ın Varlığını kanıtlama anlamında kelam ve felsefe terimi. Detaylı bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, *İsbât-ı vacip*, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 495.

¹⁸⁹ Musa, Neş'tü'l-Eş'ariyye ve Tadavvurihâ s. 405-410.; Muhit Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 135-136.

¹⁹⁰ Mert, *Kelam Tarihinin Problemleri*, s. 136-137.

geçirmişlerdir. Fakat Gazzâlî'den sonra aklî ilimler kelâmın hizmetine kapılarını tam anlamıyla açmıştır. Gazzâlî, Eş'arî kelimcilerin akıl ve nakil arsında orta bir yol tutmasının aksine akıl ile nakli birleştirmiştir. Ve akıl ile naklin arasında uyumsuzluk olmayacağını ileri sürmüş, aklî burhanlar ile nasların çelişiyor gibi görüldüğü durumlarda ise nasları te'vil etme yoluna başvurmuştur. Bunu yaparken de belli kural ve şartlar getirmiştir.¹⁹¹ İmam Gazzâlî bu düşüncelerini ileri sürerken kendi muhaliflerini göz ardı etmemiştir. Özellikle Gazzâlî'nin bu düşüncelerine en fazla karşı çıkan Ehl-i hadis taraftarlarını hedef alarak Ahmed b. Hanbel'in de te'vile başvurduğunu ileri sürmüştür. Fakat te'vil noktasında ilmî derinliğe vâkıf olmadığından ötürü sınırlı sayıda hadisi te'vil ettiğini, şayet bu hususta ilmî derinliği bulunsaydı daha fazla te'vile başvuracağını ifade etmiştir.¹⁹² Böylece Gazzâlî kendini rahat bir ortamda ifade etmek için muhaliflerini de rahatlatarak onların tepkilerini yumuşatmaya çalışmıştır.

Gazzâlî takip ettiği yöntem ile Eş'arî kelâmında yeni bir dönem başlatmıştır. İmam Gazzâlî ortaya koyduğu *Mi'yarü'l-İlm*, *Mihakkun'n-Nazar*, *Kıstâsü'l-Müstakîm*, *Fedâihü'l-Bâtıniyye*, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, *Mekâsidü'l-Felâsife*, *Tehâfütü'l-Felâsife* ve *el-Münkız Mine'd-Dalâl* gibi eserlerle fikirlerini temellendirmiş ve Eş'arîliğin dönüşümüne ciddi katkılar sağlamıştır.¹⁹³

Yine müteahhirûn dönemi Eş'arî kelâmının önemli simalarından biri de Ebu'l-Feth Abdülkerîm Şehristânî (548/1153)'dir. Şehristânî, Nizamülmülk'ün Sünnî düşüncüyü yaymak için inşa ettiği Nizamiyye medreselerinde eğitim görmüş ve orada tedris faaliyetinde bulunmuştur. Eş'arî kelâmını Ebu'l-Kâsım el-Ensârî'den öğrenmiş ve bu ilimde yetkin bir seviyeye ulaşmıştır.¹⁹⁴ Ayrıca tasavvuftaki batınî düşünceleri elekten geçirerek tasavvuf ve Eş'arîliğin yakınlaşmasında etkili olan Kuşeyrî'den dersler almıştır.¹⁹⁵

¹⁹¹ Muhammed İmâre, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslâmî*, Darü's-Şurûk, IV. bs., Mısır 2011, s.173-174; İmam Gazzâlî, *el-İktisâd* adlı eserinin giriş kısmında akıl ve nakil ilişkisine değinmektedir. Akıl ve nakli birbirine uyarlamayan kimselerin doğruya erişemeyeceğini ifade etmektedir. Sonrasında akıl ve nakil hususundaki düşüncelerini somutlaştırmak adına örneklemeye başvurmuştur. İmam, aklı göze, Kur'an-ı Kerîm'i (Nakil) de güneşe benzetmektedir. Nasıl ki göz olmadan güneşin bir anlamı olmuyorsa veya güneş (ışık) olmadan gözün bir işlevi olmuyorsa işte öyle de akıl ve nakilden biri olmadığında diğeri işlevsiz kalır ve bir anlamı olmaz. Ve akıl ile naklin beraber esas alınmasını nur üzerine nur olarak ifade etmektedir. Bkz. Ebû Hamid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, nşr. Darü'l-Minhâc, Beyrut 2019, s. 96-97.

¹⁹² İlhan Baran, "Büyük Selçuklu Öncesi Kelam Ekollerine Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 2018, s. 253.

¹⁹³ Şemseddîn b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târihü'l İslâm Ve Vefeyati'l- Meşâhîr Ve'l-A'lem*, thk. Beşâr Avâd Marûf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Mısır 2003, c. XI, s. 941.

¹⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 273-274.

¹⁹⁵ Zehebî, *Târihü'l İslâm*, c. XI, s. 941.

Müteahhirûn dönemi Eş'arîliğinde Gazzâlî'nin yolunu takip ederek kelâmî meselelere felsefî açıdan yaklaşan ilk kelamcı olan Şehristânî, ortaya koyduğu *Nihâyetü'l-İkdâm* eseriyle Sünnî kelamının bütün konularını kendi mezhebi olan Eş'arîliğe göre ele almıştır. Ayrıca Eş'arî muhaliflerine karşı eleştiriler yönelterek kendi mezhebinin doğruluğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Şehristânî'nin itikâdî mezhepleri tanıttığı *el-Milel* adlı eserinde Şia hususunda olumlu ifadeler ve müsamahalı bir tavır takınması onun Şîî olduğu yönündeki ithamları beraberinde getirmiştir. Fakat eserlerinde İmam Eş'arî'den “Şeyhimiz” diye söz etmesi bu ithamların yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹⁶ Bu süreçten sonra Eyyûbîler dönemi Eş'arîliği başlamaktadır. Müteahhrûn dönemi Eş'arîlik düşüncesini devralan Eyyûbî âlimleri Eş'arîliği işleyerek döneme damga vurmuş, Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve Seyfeddin Amidî (ö. 631/1233) gibi önde gelen âlimler ile onların takipçileri müteahhirûn dönemi düşüncesini en zirveye taşımışlardır.

Eyyûbîler öncesi Eş'arîliği aktarırken ismini zikrettiğimiz âlimler, sadece Eş'arî itikadını benimsemiş değillerdi. Bu dönem içerisinde birçok Eş'arî âlim yetişmekle beraber ismini zikrettiğimiz bu âlimler, Eş'arîliğin sistemleşmesinde ve bir mezhep haline gelmesinde kilit rol üstlenmişlerdir. Bununla beraber bu mezhebin yayılmasına gayret göstermiş, birçok öğrencinin yetişmesini sağlamış, diğer mezhep mensuplarına karşı Eş'arîliği savunarak güçlenmesini sağlamışlardır. En önemlisi de eserler ortaya koyarak mezhebin devamlılığını sürdürmüşlerdir.

2.2. Eş'arîliğin Eyyûbîler'deki İzdüşümü

Fâtımîlerin yaklaşık bir asır süren hâkimiyeti, kendi yönetimi altında bulunan toprakların Şîîliğin etkisi altında kalmasına neden olmuştur. Eyyûbîler, Mısır'da Fâtımîler'in hâkimiyetine son vermeleriyle birlikte bölgede köklü bir değişim başlamıştır. Şîîliğin izlerinin bu topraklardan kökten silinmesi Eyyûbîler'in yönetim anlayışının esasını teşkil etmiştir. Bunu yaparken ezanı Sünnîlere göre okutmuş, Şîî kadıları azlederek yerine Eş'arî kadılar atamış, Sünnî mezhepler için medreseler tahsis etmiş, tasavvuf erbabı için hangâhlar kurmuş ve çok sayıda mescit inşa etmişlerdir.¹⁹⁷

Eyyûbîler'in, Şîî karşıtlığını bir siyasi projeye dönüştürmesi, genel olarak Şîî ve Sünnî şeklinde iki kutuplu bir din algısının oluşmasına yol açmıştır. Bu sayede Fâtımîler'in hâkim

¹⁹⁶ Mustafa Sinanoğlu, “Şehristânî (Kelama Dair Görüşleri)”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s. 468-470.

¹⁹⁷ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 167; Fatma İnce, “Nureddin Mahmud b. Zengi ve Selâhaddin Eyyûbî İlişkileri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3 (2019), s.1662.

oldukları topraklarda Sünnî gruplar arasındaki çatışmalar minimize edilerek, homojen bir toplum tesisi kolaylaşmıştır. Bu bir anlamda siyasi bir birlik projesi olmakla beraber bölgenin sosyo-kültürel dinamikleri açısından önemli ölçüde karşılık bulmuştur. Mezhebî alt kimlikler yerini Sünnîlik gibi bir üst kimliğe bırakmaya başladı. Bununla birlikte Şiîliğin izlerinin silinmesi adına gerçekleştirilen bu siyasi birlik projesinden en fazla faydalanan kesim Eş'arîler oldu. Eş'arîlik, Sünnîliğin merkezine yerleştirildi ve bir siyasi proje olarak Sünnîlik, Eş'arîlik üzerinden propaganda edildi.¹⁹⁸

Eş'arî âlimlerin Selçuklular döneminde Şia ile mücadelede etkin rol üstlenip tecrübe kazanmaları, Şia'nın ileri sürdüğü argümanları tanıyıp onlara karşı koymaları Eş'arî âlimleri Eyyûbî melikleri nezdinde ön plana çıkarmıştır. Ayrıca mezheplerinin esaslarını uygulama noktasında pasif kalsalar da Mısır halkının azımsanmayacak derecede amelde Şâfiî, itikatta Eş'arî olmaları, yine Selâhaddîn Eyyûbî'nin bizzat kendisinin küçüklüğünden itibaren Eş'arî akidesi üzerine yetişmesi ve bu minvalde eserler okuması, Eyyûbîler'in Eş'arî âlimleri, Fâtımîlerle mücadelede ön saflara yerleştirmesini sağlamıştır. Ayrıca büyük çoğunluğunun Hanbelîler'den oluştuğu Selefi zihniyetin sosyal tabanda meydana getirdiği çalkantı ve çekişmeler, Eş'arîliğin kuşatıcı özelliğini desteklemiş, Mâtûrîdî inanç esaslarını benimseyen çevreler dahi Selefi zihniyete karşı Eş'riliğe arka çıkma durumunda kalmışlardır.¹⁹⁹ Ayrıca Eyyûbîler döneminde Hanbelîlerin kendi inancı olan Selefiliği, Sünnîlikle özdeşleştirerek diğer mezhep mensuplarını saf dışı bırakmaları, onları diğer mezheplerden uzaklaştırarak şaz bir grup haline getirirken kendilerine muhalif mezhep mensuplarını da birbirine yakınlaştırmıştır. Dolayısıyla Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî âlimlerin bu dönemde Eş'arîlik çatısı altında birbirlerine destek çıkmaları bu anlayışın bir tezahürüdür.²⁰⁰

Nureddin Mahmud, Mısır'ın fethinin Allah tarafından hem kendilerine hem de İslam alemine verilmiş bir ihsan olduğuna inanıyordu. Allah'ın İslam dünyasına vermiş olduğu bu mükafatın gereği olarak Sünnîliğin hemen ikame edilmesinin, bidat ve hurafelerden arındırılmasının gerektiğini düşünüyordu. Bundan dolayı Selâhaddîn Eyyûbî'nin Fâtımîler devleti bünyesinde yerine getirdiği üç yıllık vezirlik görevinden sonra, Nureddin Mahmud kendisine haber göndererek Fâtımî Hilafeti adına okutulan hutbeyi kesmesini ve hutbeyi Abbâsî Hilâfeti adına okutmasını emretmiştir. Fakat Selâhaddîn, zamanla oturmuş olan

¹⁹⁸ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 167; Mehmet Kalaycı, “Şiîlik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 4/2 (2013), s. 314.

¹⁹⁹ Fatih Yahya Ayaz, “Makrizî ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (2018), s. 37.

²⁰⁰ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 20.

toplumsal ve sosyolojik realiteleri göz önüne aldığından, Fâtımî hilafetinin kaldırılması için şartların oluşmadığını düşünmüş ve bu emri yerine getirmekten kaçınmıştır. Ayrıca Mısır halkının büyük çoğunluğunun Şîî olmasından dolayı onların tepkilerinden de bir nebze olsa çekinmiştir. Bunun üzerine Selâhaddîn haber göndererek Nureddin Mahmud'a bu emrin yerine getirilmesinin şu an için mümkün olamayacağını ve halkın buna hazır olmadığını bildirmiştir.²⁰¹ Abbâsî halifesinin Nureddin Mahmud'a haber gönderip onu Mısır'da Abbâsî halifesi adına hutbe okutmasını geciktirmesini kınaması Nureddin'i tekrar harekete geçirmiştir. Bunun üzerine Nureddin Mahmud, Selâhaddîn'e ikinci bir emir göndererek Fâtımî hilafetini kesin bir şekilde kaldırmasını emretmiştir. Selâhaddîn hemen emirlerini çağırarak bu durumu onlarla istişare etmiş, fakat emirler Fâtımî Hilafetinin kaldırılıp kaldırılmaması hususunda ikiye ayrıldığından kesin bir netice alınamamıştır.²⁰² Sonrasında Mısır'a dışardan gelen ve "Emîru'l-Âlim" diye bilinen el-Hubûşânî devreye girmiş. Orada bulunanların Abbâsî Halifesinin adına hutbe okumalarına cesaret edemediklerini görünce öne atılmış ve kendisinin okuyacağını söylemiştir. Sonrasında cuma günü imamdan önce minbere çıkarak Mısır halkını Abbâsî halifesine uymaya ve ona tabi olmaya davet etmiştir. Emîru'l-Âlim'in bu konuşması üzerine halktan herhangi bir tepki almadığını gören Selâhaddîn Eyyûbî cesaretlenmiş ve sonraki cuma hutbesini idaresi altında bulunan tüm yerlerde Abbâsî Halifesinin adına okutmaya başlamıştır.²⁰³

Hutbenin Abbâsî Halifesinin adına okunmaya başlamasından kısa bir süre sonra Fâtımî Halifesi Adid Lidînillah vefat etmiştir. Oğlu İbn Dâvud onu yıkayıp cenaze namazını kıldıktan sonra hemen babasının yerine geçip toplumda karışıklığın ve çok başlılığın oluşmaması için Selâhaddîn'e haber göndererek kendisine biat etmesini söylemiştir. Selâhaddîn bunu kabul etmemiş ve ona "senin babanın Hilafette vekili benim sen değilsin!" cevabını vererek tutuklamıştır. Sonrasında Selâhaddîn halifenin diğer çocuklarını, yakınlarını ve ailesini de tutuklatarak sürgüne göndermiştir. Sürgünde iken kadınların ve erkeklerin bir araya gelmesini engelleyerek nesillerinin çoğalmasını mâni olmuştur.²⁰⁴ Böylece Fâtımî Hanedanı etrafında oluşabilecek kümeleşmelerin önünü erkenden keserek bertaraf etmiştir.

Böylece Mısır halkı için yeni bir dönem başlamış, Fâtımîler devleti tamamıyla son bulup yerine Eyyûbîler devleti kurulmuştur. Sultan Selâhaddîn yönetimi ele aldıktan sonra

²⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 365.

²⁰² Takiyüddîn b. Abdulkadir el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, thk. Cemaluddin eş-Şeyyâl-Muhammed Hilmî, Lecnetü İhyai't-Turas, Kahire 1996, c.III, s. 316

²⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.IX, s. 364-365.

²⁰⁴ Şeyh Ulvî b. Abdülkadir es-Sekâfî, *Mevsûati't-Târihiyye, nşr. Mevkiu'd-Düreri's-Sünniyye*, 1433h. c. 5, s. 25; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s. 258.

gerek kendi yönetimi gerekse Sünnilik için en büyük tehdit olarak Şîîliği görmüştür. Fâtımî devleti Şîîliğin İsmâîlî koluna resmi mezhep olarak benimsemiştir. İsmâîlîler batınî bir karakter arz ettiğinden onlarla sadece askeri kulvarda mücadele etmek yetmemiştir. Askeri olarak onlara galip gelinse dahi kendi inançlarını korumak adına takiyyeye²⁰⁵ başvurup gizli olarak inançlarını devam ettirerek her an için yönetime karşı bir tehlike oluşturmuşlardır. Nitekim daha önce de zikredildiği gibi varlıklarını korumak adına bazen Şâfiî bazen de Mâlikî olarak kendilerini göstermişlerdir.²⁰⁶ Özellikle İsmâîlîyye'nin Nizârî kolu tarih boyunca devletler ve devlet adamları için hep tehlike oluşturmuştur. Nizârî mezhebinin kurucusu Hasan Sabbah (ö. 518/1124) kurduğu tarikat aracılığıyla dâiler yetiştirmiş ve onları çeşitli görevlerde organize etmiştir. Tarikatın müntesipleri olan dâiler, orta çağ İslam dünyasına pek çok zorluk yaşatmışlardır. Yetiştirdikleri dâiler aracılığıyla önemli devlet adamlarına, askerlere ve din adamlarına suikast düzenleyerek öldürmüşlerdir. Eyyûbîlerden önce de çeşitli suikast girişiminde bulunmuş ve birçok önemli devlet adamını katletmişler. Katlettikleri devlet adamları arasında Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk, Büyük Selçuklu Musul valisi Aksungur el-Pursukî (ö. 572/1176), Şîî-İmâmî Kâdî İbnü'l-Haşeb, Abbâsî halifeleri el-Müsterşid (ö. 529/1135) ile er-Raşid (ö. 532/1138), Irak Selçuklu Sultanı Davut ve bazı Haçlı yöneticileri bulunmaktadır. Hatta kendi mezhepleri İsmâîlîliğe mensup olan Fâtımî veziri el-Efdal (ö. 515/1121) ve Halife el-Âmir'i (ö. 524/1130) bile hedef tahtasına oturtmuşlardır. Bunların dışında pek çok devlet adamı onların suikast girişimine maruz kalmıştır. Onlar Eyyûbîleri de kendilerine düşman olarak görmüş, Selahaddin Eyyûbî'ye iki defa suikast girişiminde bulunmuştur.²⁰⁷ Onların bu tehlikesinin farkında olan Selâhaddîn, İsmâîlîlere karşı sadece askeri olarak mücadeleyle sınırlı kalmamış ilmî ve kültürel olarak da mücadele ederek onların zihin dünyalarını değiştirmeye gayret etmiştir. Onların dayandıkları siyasi ve dinî argümanları kelâmî ve felsefî açıdan çürütme yoluna girmiştir. Bu mücadeleyi verirken de en güçlü olduğuna inandığı ve o bölge de revaçta olan Eş'arîliği ön plana çıkarmış ve daha çok Eş'arîlik üzerinden Şîîlerle mücadele etmiştir.²⁰⁸

Selâhaddîn, Eyyûbîler Devletinin temelini attıktan hemen sonra Zengîler ve diğer devlet ricaliyle beraber Şîî düşüncüyü ortadan kaldırıp Sünnî düşüncüyü sağlamlaştırmak adına

²⁰⁵ Kişinin bir tehlike karşısında asıl inancını gizleyip başka türlü görünmeye çalışmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Takiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* c. XXXIX, s. 453.

²⁰⁶ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 166

²⁰⁷ Basuğuy, "Salâhaddîn-i Eyyûbî ve Râşidüddîn Sinân: Nizârî Fedâiler ve Suikastlar", s. 757.

²⁰⁸ Hüsnü Turgut, "Muahmmet b. Hibbetullah El-Hamevî ve Selâhaddîn Eyyûbî'ye İthaf Ettiği El Akîdetü's-Salâhiyye Adlı Eser", *Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu*, ed. Necatî Sümer-Ahmet Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 666.

pek çok medrese inşa ettirmiş ve buna mali kaynak sağlamışlardır.²⁰⁹ İnşa ettirdiği medreselerin başında Nâsiriyye ve Salâhiyye medreseleri gelmektedir. Bu medreselerin müderrisliğine Eş'arî ve Şâfiî kimliğiyle ön plana çıkmış hatta kendisine yaptığı yardımlardan dolayı Amr b. As'a benzettiği Zeyn et-Tüccar ile Necmettin el-Hubûşânî gibi isimleri atamıştır.²¹⁰ Özellikle Salâhiyye medresesi Sünnîlik düşüncesinin eğitim ve öğretim merkezi olmuştur. Medrese hocası için ayrı maaş ve yüzden fazla öğrencinin barınması sağlanmıştır. Medresenin inşa edilmesinde hiçbir masraftan kaçınmamışlardır. Öyle ki burayı ziyaret eden İbn Cübeyr (ö. 614/1217) daha önce böyle bir yapı görmediğini ve tek başına bir şehir kadar olduğunu dile getirerek yapı karşısındaki hayranlığını belirtmiştir. Ayrıca medresenin müderrisi olan el-Hubûşânî ile görüşmüş onun hayır duasını almıştır.²¹¹ Bununla birlikte medresenin ihtişamlı bir şekilde inşa edilmesi bundan sonra Sünnîliğin bu topraklarda kesin olarak var olduğunun somut bir mesajıydı.²¹² Selâhaddîn, Şiîliği tamamıyla ortadan kaldırmak ve avamın zihnindeki izlerini silmek adına ilk icraat olarak Şiîlere göre okunan ezanın “*Hayye ala hayri'l-amel Muhammed ve Ali hayru'l-beşer*” kısmını kaldırarak Mısır'da ve Mısır'ın diğer bölgelerinde ezanın Sünnîlere uygun Mekke'deki şekliyle okunmasını sağlamıştır.²¹³ Böylelikle Şiîliğin bir şiarı ve Şiî varlığının bir sembolü olan ezandaki ekleme, Eyyûbîler tarafından kaldırılarak Şiîliğe yıkıcı bir darbe vurulmuştur.

Zengîlerin²¹⁴ arkasından gelen ve onları takip eden Eyyûbî Hanedanı, Nureddin Mahmud'un Sünnîlik düşüncesini temelde devam ettirmekle beraber bunu Eş'arîlik zemininde gerçekleştirmiştir. Eyyûbîler, Eş'arîliği bir çatı kavram olarak düşünüp bunu Sünnîlik temelli inşa edilmesin de öncü bir rol üstlenmişlerdir. Selâhaddîn Eyyûbî Mısır'ı fethedip Fâtımîlerin hâkimiyetine son verdikten sonra, Şiîliğin izlerini tümüyle ortadan kaldırmaya girişmiştir. Sünnîleştirme adına bu uygulamayı yaparken de Eş'arî-Şâfiî âlimler öncü rol üstlenmişlerdir.²¹⁵ Eyyûbîler'in Eş'arî âlimlere Sünnîlik politikasında etkin görevler vermesinde yöneticilerin Eş'arî olmasının payı büyük olmuştur.²¹⁶

²⁰⁹ Bozkurt, “Medrese”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* c. XXVIII, s. 324-325.

²¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İmâdüddin el-İsfehânî, el-Fethü'l-Küssî fi'l-Fethi'l-Kudsî, Daru'l-Menâr, s. 301; Bedrettin Basuğuy, *Selâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmî Faaliyetler*, Hivda Yayınları, İstanbul 2009, s. 34-35.

²¹¹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, 1908, s. 22-23.

²¹² Azzam, *Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 164.

²¹³ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. V, s. 49; Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ* c. III, s. 317; Hanifi Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2012), s. 36.

²¹⁴ Zengîler 12. ve 13. Yüzyıllarda Kuzey Irak ve Suriye'de hüküm sürmüş Türk devletidir.

²¹⁵ Kalaycı, *Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 171.

²¹⁶ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. V, s. 49

Selâhaddîn, Eş'arî olduğu gibi devlet organlarına getirdiği kişilerin de Eş'arî olmasına dikkat etmiştir. Bu durumun açık bir örneği olarak Selâhaddîn Eyyûbî Mısır'ı fethedip yönetimi üstlenince tüm Şîî kadıları görevden uzaklaştırmış,²¹⁷ yerine Eş'arî kadıları getirmiştir. Kâdilkudâtlığa da Eş'arî olup kendi kabilesinden olan Sadreddîn Abdülmelik b. Dirbas'ı getirmiştir. Hayatı boyunca insanları kendi itikadına teşvik etmiş ve Eş'arîliği taassup derecesinde benimseyerek bu itikada mensup olmayanları tekfir etmiştir.²¹⁸ Bu düşüncelerini bütün Eyyûbî topraklarında uygulatmış ve adeta tek mezhebin Eş'arîlik olduğunu halka dayatarak kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu uygulamanın bir sonucu olarak Mısır'da varlığını sürdüren Şîî İsmâîlîler kendilerini korumaya almak için takiyye yaparak mezheplerini gizlemiş ve Eş'arî görünmeye çalışmışlar.²¹⁹ Selâhaddîn'in Mısır kâdilkudâtlığına Dirbas'ı getirmesi siyasi bir icraat olarak düşünülmüştür. Fâtımî Halifesinin hayatta olması Selâhaddîn otoritesi için her zaman bir tehlike arz etmiştir. Selâhaddîn otoritesini güçlendirmek için kâdilkudâtlığa Dirbas'ı getirerek Şîîlerin halifenin etrafında birleşip güçlenmelerine engel olmak istemiştir.²²⁰ Aynı durum Halep'te de görülmüştür. Halep'in bırakılma şartı, baş kadılığının Hanefîlere verilmesi üzerineydi. Fakat Selâhaddîn Eyyûbî bu şarta uymayarak yerine Şâfiî kimliğiyle bilinen kişilerden baş kadı atamıştır.²²¹

Yine bu dönemde Selâhaddîn'nin atadığı önemli kadılardan biri de İbn Ebî Asrûn'dur. Şâfiî-Eş'arî²²² kimliğiyle ön plana çıkan İbn Ebî Asrûn farklı ilim dallarında uzmanlaşmış, eserler yazmış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.²²³ Nureddin Mahmud, İbn Ebî Asrûn'u kadılık makamına getirmek istediğinde bu konuyu Selâhaddîn Eyyûbî ile istişare ederek onun

²¹⁷ Makrîzî, *el- Mevâ'iz*, c. IV, s. 166.

²¹⁸ Makrîzî, *el- Mevâ'iz*, c. V, s. 51.

²¹⁹ Makrîzî, *el- Mevâ'iz*, c. IV, s. 166; Abdulkadir b. Ahmed b. Mustafa b. Abdurrahîm b. Muhammed Bedran, *Münâdemetü'l-Edlali ve Müsâmeretü'l-Hayâli*, thk. Züheyr el-Şaviş, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1985, s. 75.

²²⁰ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. I, s.197.

²²¹ Kılıç, *Melik Nâsır II.Salâddîn Yûsuf Devrinde Eyyûbiler Devleti*, s. 166.

²²² Zahebî'nin aktardığına göre iki kardeş İbn İbn Ebî Asrûn'un ders halkasından ayrılırlar. Onlardan biri biri daha sonra hocasıyla karşılaşır ve hocası ona niye derslere devam etmediğini sorar. Bunun üzerine Hocasına "Bazı insanlar senin Eş'arî olduğunu söylüyorlar." şeklinde cevap verir. İbn Ebî Asrûn'da yemin ederek "Vallahi ben Eş'arî değilim." diyerek karşılık verir. Bkz. Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XXI, s. 125. Zehebi'nin aktardığı bu rivayeti Subkî'de eserine almış fakat bu rivayetin doğru olmayacağı kanaatini taşımaktadır. Çünkü İbn İbn Ebî Asrûn'nun Eş'arî olamayacağı ihtimalini doğru görmemekle beraber, İbn İbn Ebî Asrûn'a soruyu yönelten dahil bu dönem de kimsenin Eş'arîlik mezhebine muhalefet edip inkar etmeye cesaret edemeyeceğini ve dönemin hakim mezhebinin Eş'arîlik olduğunu ifade eder. Devamında İbn Ebî Asrûn'un onları ders halkasını bıraktı diye azarlamayacağını, dolayısıyla bu ifadelerin doğru olmayacağını aktarır. Onların ders halkasından ayrılma sebebinin kedilerinden kaynaklandığını dile getirmektedir. Bkz. Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VII, s. 134. Subkî'nin verdiği bilgiler isabetli görülmektedir. Nitekim İbn Ebî Asrûn'un bulunduğu dönemde neredeyse Şâfiîlerin tamamı itikatta Eş'arî mezhebine bağlı idi. Onun amelde Şâfiî mezhebine bağlı olup Şâfiîliği savunan eserle telif etmesini ayrıca Gazzâlîye medresesi gibi Eş'arî itikadının okutulduğu medreselerde ders vermesi ve yetiştirdiği öğrencilerinin Eş'arî kimliğiyle bilinmesini dikkate aldığımızda Subkî'nin ileri sürdüğü tez kuvvetli görünmektedir.

²²³ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VII, s. 132-137.

onayını aldıktan sonra bu göreve getirmiştir. Nureddin Mahmut bu durumu İbn Asrûn'a anlatarak onun bu göreve gelmesinde Selâhaddîn'in vesile olduğunu dile getirmiştir.²²⁴ Selâhaddîn Eyyûbî, Nureddin Mahmud'un vefatından sonra da ona saygı göstermiş ve yanında bulundurmıştır. Eyyûbîler, Şam bölgesinde hâkimiyeti eline alınca buranın Kdilkudâtlığına İbn Ebî Asrûn'u atamıştır. İleriki yaşlarda gözünü kaybetse de oğlunun yardımıyla ömrünün sonuna kadar bu görevi sürdürmüştür. Kadılık görevinin yanında Hama, Humus, Dimaşk, Ba'lebek ve Halep gibi şehirlerde bulunmuş, buralarda medreseler yaptırmış, eğitim ve telif faaliyetlerini sürdürerek pek çok öğrencinin yetişmesini sağlamıştır. Yetiştirdiği bu öğrenciler arasında Selâhaddîn Eyyûbî'nin yanında vezirlik ve dîvân-ı inşâ başkan yardımcılığı gibi önemli görevlerde bulunan İmâdüddin el-İsfahânî ile büyük tarihçi İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239) bulunmaktadır.²²⁵

Selâhaddîn Eyyûbî küçükken Kudbeddîn b. Muhammet b. Mes'ut en-Nisâbûrî'nin (ö. 578/1183) kendisine yazmış olduğu Eş'arî akidesini okumuş, ezberlemiş ve çocuklarına da bunu ezberlettirmiştir.²²⁶ Şâfîî ve Eş'arîliği kuvvetli olan en-Nisâbûrî, Eyyûbîler döneminde de kendisine önem verilen bir kişiliktir. Selâhaddîn Eyyûbî kurduğu devleti de Eş'arî itikadı üzerine temellendirmiş, kendi halkını da bu itikadı benimsemeye teşvik etmiştir. Bu akide devletin resmi mezhebi haline gelerek tüm Eyyûbî Melikleri tarafından desteklenmiştir. Yine Eyyûbîler'in devamı niteliğinde olan Memlûkler de bu mezhebi himaye ederek sürdürmüşlerdir.²²⁷

Dolayısıyla Selâhaddîn Eyyûbî'nin ve diğer çoğu Eyyûbî Meliklerinin Eş'arîliği desteklemesi ve bu mezhebi kabul etmesi için halka dayatması hatta bazen İbn Tümert²²⁸ gibi güç kullanmaya başvurmaları Eş'arîliğin bu dönemde tüm İslam beldelerinde yayılmasına ve gelişmesine ciddi anlamda katkı sağlamıştır.²²⁹

²²⁴ Sallâbî, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi*, s. 206.

²²⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, c.VI, s. 143-144; Detaylı bilgi için bkz. es-Sekkâr, "İbn Ebî Asrûn", c. XIX, s. 423-424.

²²⁶ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 33.

²²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Kitâbü'l-Arş*, thk. Muhammed b. Halife et-Temîmî, İmâdetü'l-Bahsü'l-İlmiyye, Medîne, 1424/2003, c. I, s. 66; Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 192

²²⁸ İbn Tümert'tir Eş'arî taassubuyla temayüz etmiştir. Irak'a gelerek İbn Tümert Eş'arîliği İslam beldelerin de hakim kılmaya çalışmış ve kısmen başarılı olmuştur. Eş'arîliğin Kuzey Afrika'ya ilk kez girmesini ve yayılmasını sağlamıştır. İbn Tümert Eş'arîliği ilamla özdeşleştirmiş kendisine karşı çıkanlarının boynunu vuracağını söylemiştir. Fakat İbn Tümert'in sergilediği bu sert hareketler halkı rahatsız etmiştir. Bu tavır yöneticilerinin de hoşuna gitmemiş olacak ki yöneticilerle arasının açılmasına sebep olmuş, Sonrasında onu Ağmât'a sürgün olarak göndermişlerdir. Arif Aytekin, "İbn Tümert", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 425.

²²⁹ Ebû'l Abbâs Takiyüddîn İbn Teymiyye, *Mesâ'ilü'l-Mardiniyye*, nşr. Dâru'l Felâh, Mısır, s. 15.

Fâtımîler'in yönetimi üstlenmesiyle birlikte kendi topraklarında Şîîliğin propagandasını yapmış ve Şîîliği yaymak için Ezher gibi hususi medreseler inşa etmişlerdir. Yönetimleri altında bulunan tüm Sünnî grupların faaliyetlerini engellemiş onlara baskı uygulamıştır. Fakat uyguladıkları baskıcı Şîî propagandasına rağmen bu düşünceleri halkın tamamı tarafından karşılık görmemiş bazı Sünnî kalabilmiştir. Halkın bu tutumu, Eyyûbîler'in, Fâtımîleri ortadan kaldırarak yönetimi üstlenip tekrar Sünnî itikadı yerleştirmesinde işini kolaylaştırmış ve bunu kısa bir sürede gerçekleştirmelerine yardımcı olmuştur.²³⁰ Eyyûbîler'in işini kolaylaştıran başka bir etken de halkın farklı fıkhi ekollere mensup olmasına rağmen Sünnîliğin ikame edilmesi için ortaya koydukları ortak çabadır. el-Becelî, Hanefî olmasına rağmen, Şîrkûh'u Fâtımîleri kaldırma hususunda cesaretlendirmiştir.²³¹ Şâfiî ve sûfî âlim el-Hubûşânî ise Yahudi diye nitelendirdiği Fâtımî hâkimiyetine son vermesi için Selâhaddîn'e fetva vermiş ve buna zorlamıştır.²³²

Ayrıca eğitim, öğretim, vaaz, nasihat ve kitap telifi vasıtasıyla bu coğrafyada Sünnîliği canlandırmışlardır. Bu faaliyetler Eyyûbî hâkimiyetinde kalan Şîîlerin tutunmalarını büyük oranda zorlaştırmıştır. Yöneticilere eşlik eden âlimler sorumluluklarının farkında olan ilim, amel, ahlak ve fazilet sahibi kişilerdi. Onlardan bazıları İmad el-İsfahanî (ö. 597/1201), İbn Ebî Asrûn, İsa el-Hakkârî (ö. 587/1182) ve İz b. Abdüsselâm gibi siyasetle iç içe olan âlimler idi. Bununla birlikte onlardan birçoğu gördükleri yanlış karşısında susmayacak ve bunu siyasilerin yüzüne söyleyecek cesarete sahiplerdi. Bundan dolayı halk nezdinde itibar görmüş ve örneklik oluşturmuşlardır.²³³ Bu durum Eyyûbî yöneticilerinin işini kolaylaştırarak Sünnîleştirme sürecini hızlandıran başka bir faktör olmuştur.

Yine Eyyûbîler'in Bâtınîlere karşı Eş'arîliği tesis etmede yararlandığı önemli bir kesim Nizamiye medresesinden eğitim almış âlimlerdi. Nizamiye medreseleri Selçuklular döneminde Şîî fırkalarla mücadele etme hususunda engin tecrübe sahibi idiler. Eyyûbîler de bu âlimlerin tecrübelerinden yararlanmak amacıyla kendi topraklarına gelmeleri için gayret göstermişlerdi. Bununla beraber Nizamiye medresesi mezunlarının üst düzey ilim almaları, devlet yöneticilerini onların potansiyelinden yararlanmaya sevk etmiştir. Bu amaçla Eyyûbîler birçok Nizamiye âlimini kendi topraklarına çekmeyi başarmış ve onları önemli devlet kademlerinde görevlendirmiştir. Bu isimlerin Bağdat Nizamiyesinde eğitim almış fakih ve tarihçi Bahaeddin İbn Şeddâd (632/1234), şair ve tarihçi İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî, İbn Ebî

²³⁰ Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler*, s. 303.

²³¹ Azzam, *Selâhaddîn Eyyûbî*, s. 163.

²³² Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, c.VII, s.15-16.

²³³ Sallâbî, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi*, s. 322.

Asrûn, fakih İbn Salâh, Şemseddin b. Şirâzi, Ebû Hamid Şehrezûrî (Ö. 586/1190), Necmeddin Bâderâî, Ebu'l-Kasım Mahmud, Ebü'l-Meâlî, es-Silefî (ö. 576/1180), Necmeddin el-Hubûşânî, Şihâbüddîn et-Tûsî ve Muhammed el-Cuveynî'dir.²³⁴

Sellahadin Eyyûbî Mısır'ı alırken Fâtımîlerin kurduğu ve Şiîliğin propaganda merkezi olan Ezher medresesini kapattırmıştır. Bu dönemde ilmin ve bilimin merkezi olan Mısır'da Eş'arîlik desteklenmiş devletin resmi mezhebi haline dönüşmüştür. Böylece Eş'arîlik diğer İslam beldeleri olan Hicaz, Şam, Yemen ve Kuzey Afırka'ya kadar yayılmıştır.²³⁵

Eyyûbîler'in Sünnîlik adına ortaya koyduğu siyaset sonucunda Eş'arîlik dönemin en yaygın mezhebi haline gelmiş ve bütün İslam coğrafyasında temsilci bulmuştur. Makrîzî'nin aktardığına göre Eyyûbî coğrafyasında Eş'arîlik karşısında diğer mezheplerden sadece Ahmet b. Hanbel'in Selefi takipçileri mezheplerini devam ettirebilmişlerdir. Devamında Eş'arîliğe muhalefet edebilecek tek mezhebin Hanbelîler olduğunu ifade ederek Onların te'vil noktasında Eş'arîlere karşı çıktığının ve Allah'ın sıfatlarının te'vil edilmesini kabul etmediklerini ifade etmektedir.²³⁶

Eş'arîliğin Eyyûbîler'de yayılıp halk tarafından benimsenmesi kadar, bu itikadın kitleler nezdindeki sürekliliği de önemliydi. Eyyûbîler bu durumu da dikkate almış ve bunun için bir uygulama başlatmışlardır. Eş'arîliği halkın zihninde canlı tutup devamlılığı sağlamak adına geceleri tesbihat vakitlerinde müezzinlere minarelerden sesli olarak Eş'arîliğin bir aikidesi olan Mürşide'yi okutmuşlardır. Bu uygulama aslında Eyyûbîler'in ortaya koyduğu bir yenilik değildi. Nitekim Eyyûbîler'den önce Tolunoğulları devleti bu uygulamanın bir benzerini kendi topraklarında icra etmişlerdir. Tolunoğulları devrinde minarenin hemen yanında bir oda yapılmış, bu oda içerisinde mükebbirîn diye bilinen kimseler kalmıştır. Bunlar toplam on iki kişi olup her akşam dört kişi sabaha kadar tespih, tekbir ve tahmid getirmişlerdir. Bunların geçinmesi için de maaş verilmiştir. Sonrasında da bu uygulama Mısır'da gelenek haline gelmiş ve Eyyûbîler de buradan esinlenerek her akşam minarelerden *el-Mürşide*'yi okuma şeklinde yenilemişlerdir.²³⁷

Sultan'ın bu uygulaması aslında Eyyûbîler'in ilk döneminde Eş'arîliğin akidevi boyutunu gösteren örneklerinden biridir. Bu dönemde özellikle fakihler ve Ehl-i hadisin felsefeye karşı olmasıyla birlikte Mu'tezile gibi aklî delilleri sunarak kendilerine karşı çıkan

²³⁴ Mahmut Recep Keleş, "Eyyûbî Devleti'nin Kuruluş ve Büyümesinde Nizamiye Medreselerinin Etkin Rolü", *Kültür ve Sanat Tarihi*, ed. Sibel Kılıç, Artikel Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 179-182.

²³⁵ Zehebî, *Kitâbü'l-Arş*, c.I, s. 66.

²³⁶ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 192;

²³⁷ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 51; Muhammed b. A'lân es- Sadîkî, *Futûhâtî'r-Rabbâniyye Ale Ezkâri Nevâviyye*, Ceiyetü'Neşr, Mısır, c. II, s. 113.

bir grubun olmaması Eş'arîliğin düşünsel boyutunu geriletmiş, akidevi bir sürece sokmuştur. Buna rağmen kelam ilminin önemli bir dönüm noktası olan felsefî kelamın temsilcileri olan Râzî ve Amîdî bu dönem de bulunmuş, Eyyûbî topraklarında hayatını sürdüren pek çok âlim üzerinde etkili olmuş ve Eyyûbî melikleri nezdinde itibar görmüşlerdir.²³⁸ İmam Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs*'i bölgede ciddi anlamda varlığını hissettirmiş ve muhaliflerinin dikkatini kendisine çekmiştir. Eyyûbîler'den sonra yaşayan Hanbelî çizginin en önemli ismi İbn Teymiye'nin kendilerine muhalif pek çok âlimin içinden Râzî'yi ve aleyhlerinde yazılan pek çok eserden *Esâsu't-Takdîs*'i hedef alması ayrıca bu esere hacimli bir reddiye yazması eserin yarattığı etkiyi göstermesi açısından önemlidir. Fakat yine doğuda yaygın olan felsefî kelam düşüncesi ilk dönemlerde Eyyûbî topraklarında sınırlı kalmıştır. Bu durumun felsefe karıştılgından ziyade farklı açıklamaları mevcuttur. Doğuda Râzî'nin muhalifleri arasında aklî delilleri kullanan Mu'tezile ve Mâturîdî bulunmaktaydı. Dolayısıyla muhaliflerinin kullandığı argümanlarla onlara cevap vermek gerekiyordu. Fakat Eyyûbî coğrafyası dikkate alındığında muhalif kitlenin büyük çoğunluğunu Hanbelîler oluşturmaktaydı. Hanbelîler'in esas kabul ettikleri deliller naslar olup aklî delillere şiddetle karşı çıkıyorlardı. Dolayısıyla onlara karşı aklî ilimleri ileri sürerek kelamın bu argümanını kullanmanın etkisi olmayacak ve sarf edecekleri çabalar boşa gitmiş olacaktı. Hatta böyle bir yola başvurmaları Hanbelîlerin onlara karşı tavır almalarını daha da pekiştirecek ve Sünnî cephede, Şîî-Bâtınîlere karşı bir güç bölünmesi yaşanacak, dahası da telafisi mümkün olmayan ayrıkları beraberinde getirecekti.²³⁹

Eyyûbîler'in aklî ilimlere, felsefe ve mantığa karşı menfi tavır takınmadıklarını ortaya koyan örneklerden biri, Sultanların çeşitli görevler verdiği Efdalüddîn el-Hûnecî (ö. 646/1248)'dir. Melik Kâmil, cuma geceleri ilim adamlarını toplayıp burada ilmî müzakereler ve halifelerin hayatlarının anlattığı toplantılar yapmış ve bu toplantıları gün doğana kadar devam ettirmiştir. Düzenlediği bu ilim meclislere felsefe, kelam, mantık ve tıp alanında önde gelen isimlerden olan Efdalüddîn el-Hûnecî devamlı iştirak etmiştir. Eyyûbî Sultanı Melik Kâmil onu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın (ö.634/1237) vefatı üzerine taziyelerini bildirmek için II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e (ö. 643/1246) elçi olarak göndermiştir. Dönüş yolunda Melik Kâmil'in vefat haberini duyunca Selçuklu topraklarına dönmüştür. Selçukluların yenildiği Köseadağ Savaşına kadar onların hâkimiyetinde kadılık görevinde

²³⁸ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 287.

²³⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 286.

bulunmuştur.²⁴⁰ . Sonrasında Eyyûbî topraklarına dönmüş ve son Eyyûbî Sultanlarından Melik Salih, Mısır başkadılığı görevini büyük âlim İzzeddîn b. Abdüsselâm'dan alıp el-Hûnecî'ye devretmiştir. Kadılık makamına felsefî kimliğiyle bilinen Efdalüddîn el-Hûnecî atanınca; Suyûtî (ö. 911/1505) bu olay karşısındaki hayretini “Ümmetin doğu ve batı imamını azledip yerine felsefe ile meşgul olan bir adamı getirdi.” sözleriyle serzenişini dile getirmektedir.²⁴¹ Döneminde mantık ve felsefe alanında isminden söz ettiren el-Hûnecî gibi bir âlimi Eyyûbî meliklerinin başkadılığa getirmesi aklî ilimlere karşı olumsuz bir tavır takınmadıklarını göstermekle beraber aksine desteklediğini ortaya koymaktadır. Bu görüşü destekleyecek başka bir örnek de Sirâceddîn el-Urmevî'dir (ö.682/1283). Son Eyyûbî Sultanlarından Melik Salih, IV. Haçlı imparatoruna elçi olarak Râzî'nin felsefî kelimâ çizgisini devam ettiren, felsefe ve mantık alanında dahi olan²⁴² Sirâceddîn el-Urmevî'yi göndermiştir. Ayrıca el-Urmevî İmparatora mantık üzerine yazdığı kitabını hediye etmiş, İmparator da ona büyük ihsanlarda bulunmuştur.²⁴³ Yine başka bir Eyyûbî Sultanı Melik Muazzam kurmuş olduğu münazara meclislerine el-Urmevî'yi davet etmiş, dönemin önde gelen ismi İzzeddîn b. Abdüsselâm ve Kasım b. Hibbetullah gibi âlimlerin yanında ona da yer vermiştir.²⁴⁴

Görülmektedir ki döneminde felsefe, mantık gibi aklî ilimlerde deha sayılan ve bu alanlarda önemli eserler ortaya koyan el-Urmevî'ye Eyyûbî sultanları tarafından elçilik gibi önemli bir vazifenin verilmesiyle beraber sultanlar tarafından kendisine değer verilip ilim meclislerine alınması Eyyûbîler'in aklî ilimler ve felsefeye karşı olmadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Fakat Eyyûbî topraklarında ilmî faaliyetlerini sürdüren fakihler için durum farklı olmuştur. Onlar her daim felsefe karşısında durmuş ve bu ilimle ilgilenenleri sert şekilde tehdit etmişlerdir. Hata durumu daha da ileri götürerek bu ilimle iştigal eden kimseler hakkında idam cezasının caiz olacağına dair fetva vermişlerdir. Felsefe karşıtlığı sadece Eyyûbî coğrafyasındaki fakihlerle sınırlı değildi. Bu dönemde felsefeye karşı genel olarak bir tavır vardı. Hilafetin merkezi Bağdat içinde bu durum geçerli olmuştur.²⁴⁵ Fakat tüm bu karşı duruş ve olumsuz tavırlara rağmen aklî ilimler ve felsefe bu dönemin önemli bir özelliği olarak ön plana çıkarak ciddi gelişmeler göstermiştir.

²⁴⁰ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XXIII, s. 228; M. Cüneyt Kaya, “Bir “Filozof” Olarak Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283): *Letâifü'l-Hikme* Bağlamında Bir Tahlil Denemesi”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17/13 2012, s. 5-6.

²⁴¹ Muhammet el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. I, s. 465; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. I, s. 541.

²⁴² Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c.VIII, s. 371. Hadi Ensar Ceylan, *Sirâceddin el-Urmevî'nin Hilaf İlmindeki Metodu*, Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, 2/2 2018, s. 44.

²⁴³ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. IV, s. 247.

²⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, “Sirâceddin el-Urmevî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. III, s. 58.

²⁴⁵ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s. 274.

Bu bağlamda Eyyûbîler’de tek tip bir Eş’arîlik yapısını savunmak doğru olmayacaktır. Nitekim mezhepler ve dinî oluşumların kimliği; içinde bulunduğu coğrafya, zaman, kendisini besleyen aidiyetler, muhalif kitle, entelektüel birikim, dönemin mezhep ileri gelenleri, sosyal ve kültürel çevreye göre yapılanmaktadır. Mezhepler dinamik bir yapı arz etmektedir. Bu bakımından tek kimlikli bir mezhep yapılanmasının oluşması mümkün değildir. Mezhepler ele alınırken doğru anlaşılması için dinamik ve değişken bir yapıda oldukları göz ardı edilmemelidir.²⁴⁶ Buradan hareketle Eş’arîlik ile ilgili bir değerlendirmede bulunurken mezhep içindeki farklı tonları, coğrafi farklılıkları ve muhatap kitleyi dikkate almak bir zorunluluk olacaktır.²⁴⁷ Sonuç olarak Eyyûbîler dönemi Eş’arî âlimlerinin muhalif çevrelerinin farklı olması Eş’arîliğin tek tip bir mezhep olmasının önüne geçerek iki farklı Eş’arî kimliği oluşturmuştur. Bunlardan biri akli önceleyen bir tabana oturtulurken diğeri ise nas temelli bir anlayışı temsil etmiştir.

2.3. Eş’arîliğin Temsilcileri ve Siyasi İlişkileri

Eyyûbîler müstakil bir devlet olmakla beraber meşruiyetlerini Sünnî halifeden alıyordu. Sünnî halifeliğin temsilcisi Abbâsîler olup merkezi Bağdat’ta bulunmakta idi. Abbâsîler hâkimiyeti altındaki toprakları eyalet sistemi ile yönetmiş buraları yöneten valiler hükümdar şeklinde tam yetki ile görevlerini yapmışlardır. Halifenin otoritesi tüm Sünnî coğrafyaya uzandığından farklı coğrafyalarda varlığını sürdüren Sünnî devletler meşruiyetlerini sağlamak için halifeden onay almaları gerekiyordu. Halife ile halk arasındaki irtibatı ulema sınıfı sağladığından onların hem yöneticiler hem de halk nezdinde konumu önemliydi. Âlimler, halife ve toplum nazarında itibar gördüğünden, yöneticiler kendi meşruiyetlerini sağlamak adına hem halifenin önem verdiği hem de toplum üzerinde otoritesi olan ilim adamlarıyla iyi geçinmiş ve onların isteklerini mümkün oldukça yerine getirmeye gayret göstermişlerdir. Dolayısıyla Eyyûbîler diğer Sünnî devletlerde olduğu gibi kendi siyasi varlığını devam ettirmek için genel olarak ilim adamlarına değer vermiş, siyasi meşruiyetlerinin devamını sağlamak ve otoritelerini güçlü tutmak adına onların bazı yanlışlarını görmezden gelerek iyi geçinmişlerdir. Bu dönemde Eyyûbî sultanlarının ilmî faaliyetlere verdiği destek sayesinde ilim adamlarının sayısı artmıştır. Âlimler ilimle

²⁴⁶ Ömer Faruk Teber, “Bektâşî Düşüncesinde Eş’arî-Sünnî Hilâfet Teorisi”, *V. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu -Eş’arîlik-*, Kastamonu 2018, s. 597; Yavuz, *Horasan’da Eş’arîlik*, s. 252.

²⁴⁷ Koç, *Hanbelîlik-Eş’arîlik İlişkisi*, s. 43.

uğraşmalarının yanında devlet organlarının çeşitli kademelerinde görev almışlardır.²⁴⁸ Ayrıca Eyyûbîler, Sünnîliği ikame etmek adına Eş'arî ilim adamlarına koşulsuz destek sağlamış, bu destek sayesinde Eş'arî âlimlerin sayısı artarak bu bölgede Eş'arîliğin yerleşmesi sağlanmıştır.

Daha önce de görüldüğü üzere Eş'arîlik, Eyyûbîler tarafından ciddi anlamda destek görmüş, birçok Eş'arî âlim Eyyûbîler'in tesis ettiği medreselerde ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde Eş'arî âlimlerin sayısı çok olmakla beraber ele alacağımız âlimler sırf Eş'arî olmaktan ibaret değillerdir. Bu başlık altında gerek Eyyûbîler döneminde gerekse de bu dönemde yaşayıp Eş'arîlik tarihinde öne çıkan âlimleri ele almaya gayret ettik. Bu isimlerden Fahreddin Râzî ve Seyfeddin Âmidî, Eş'arîlik tarihi açısından önemli isimler olmakla beraber Eyyûbîler devleti tarihinde de önemli şahsiyetlerdir. Necmeddin el-Hubûşânî, Hibbetullah el-Hamevî ve İzzeddin b. Abdüsselâm ise Eyyûbî devletinde öne çıkan önemli Eş'arî simalardır. Aynı zamanda bu isimler mezhebi öğretmiş, pek çok talebe yetiştirmiş, Eş'arîlik üzerine eserler yazmakla beraber eserleri halk ve diğer ilim adamları tarafından ilgi görmüş şahıslardır. Ayrıca döneminde Eş'arîlik adına hükümdarların politikalarına yön vererek mezhebin yukarı doğru ivme yakalamasına etki eden önder şahsiyetlerdir.

2.4.1.Necmeddîn el-Hubûşânî (587/1191)

Eyyûbîler döneminde Eş'arîlik açısından en dikkat çekici isimlerden biridir. Geniş ilmî birikiminin yanında siyasi kimliği ile de ön plana çıkmıştır. Eş'arîliğin halka indirgenmesinde ve kadılık makamına Eş'arî kimliğiyle bilinen şahısları getirmede Selâhaddîn üzerinde etkili olmuştur.

Hubûşânî 510/1116 yılında Nîşabûr'a bağlı Habûşân köyünde dünyaya gelmiştir. Asıl ası Ebu'l-Berekât Muhammed b. Muvaffak b. Saîd b. Alî b. Hasan b. Abdullah el-Hubûşânî'dir. Doğduğu yere nispetle el-Hubûşânî olarak meşhur olmuştur. Vakfiyelerinde hoca ve talebe olma şartı Eş'arî-Şâfiî mezhebine bağlılık olan Nizamiyye medresesinin şubeleri Nîşabûr ve Herat nizamiyelerinde eğitim görmüştür. İlk öğrenimini Nîşabûr'da İmam Gazzâlî'nin öğrencisi olan ve dönemin önde gelen âlimlerinden olan Muhammed b. Yahyâ'dan almıştır. Hubûşânî'nin zekasıyla ilgili olarak hocasının *el-Muhît* adlı eserine hiç bakmadan ezbere okuması anlatılmaktadır. Hubûşânî ilmi, takvası çalışkanlığı ve iyiliği emretmesiyle insanlar arasında meşhur olmuştur.²⁴⁹

²⁴⁸ Gilbert, "Ortaçağ'da Şam' da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", s. 192.

²⁴⁹ Subkî, *Tabakâtü ş-Şâfi'iyye*, c.VII, s.711; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 239.

Habûşânî 565/1170 yılında Mısır'a gelmiş ve ömrünün geri kalanını burada geçirmiştir. Sultan Selâhaddîn, Mısır'da hâkimiyeti eline alınca İmam Şâfiî'nin mezarının yanında Şâfiîler için bir medrese yaptırarak buraya maddi kaynak sağlamış ve buranın müderrisliğine de Hubûşânî'yi atamıştır. Günlük hayatında gayet mütevazı olan Hubûşânî'nin sahip olduğu şeyler, onunla seyahat ettiği bir eşek ve yemeğini içinde yediği çömlek bir tabaktan ibaret olup oruç ve iftarlarını da sadece arpa ekmeğiyle yaptığı aktarılmıştır.²⁵⁰ Mütevazı yaşamıyla birlikte Eyyûbî melikleri ona değer vermiş ve meclisinde bulunmuşlardır. Melik Aziz onun ziyaretine gelerek sohbetine iştirak etmiştir. Bunca itibarına rağmen herhangi bir yöneticiden ne para ne de kendisine geçimini sağlaması için verilen bir vakıf kabul etmiştir. Öldüğünde de kendi köyünden getirdiği bir kefene sarılarak defnedilmiştir.²⁵¹

Selâhaddîn Eyyûbî'nin ilmine ve düşüncelerine güvendiği Hubûşânî, ilmî açıdan Şâfiî ulema arasında öne çıkmış ve mümtaz bir konum elde etmiştir. Hocası ve İmam Gazzâlî'nin öğrencisi olan Muhammed b. Yahya'nın, İmam Gazzâlî'nin Şâfiî fihhına dair yazdığı ve döneminde neredeyse tüm âlimlerin faydalandığı *el-Vasît* adlı eserine *el-Muhît fi Şerhi'l-Vasît* adlı sekiz ciltlik şerhine on altı ciltlik bir şerh yazarak gayet hacimli bir eser ortaya koyarak *Tahkîkû'l Muhît* adını vermiştir.²⁵² İlmî kimliğinin yanında sûfi kişiliğiyle de tanınan Hubûşânî, Zengîler döneminde, Dimeşk'te Sümeysâtî hankahında inzivaya çekilerek dünya lezzetlerinden kendini uzak tutmuş, burada kaldığı süre içerisinde Selâhaddîn Eyyûbî'nin babası ve amcasıyla tanışma fırsatı bularak onlar tarafından büyük bir saygı görmüştür. Eyyûbîler dönemine gelindiğinde ise Selâhaddîn Eyyûbî, onun için İmam Şâfiî'nin türbesi yanında müstakil bir hankah yaptırmıştır. Eyyûbîler'in Mısır topraklarında ilk hankah olma özelliği taşıyan Sa'idü's-Sü'ada'da Şeyhü's-Şüyûhluk görevinde bulunmuştur.²⁵³ Herhangi bir ilimde otoriter kabul edilen kişilere verilen Şeyhü's-Şüyûhluk görevi, ilk defa Eyyûbîler'in selefi olan Zengîler döneminde tahsis edilmiş ve resmi bir görev olarak kabul edilmiştir. Döneminde dinî mertebelerin en yükseği olarak görülen bu görevin temel amacı sûfilere ait kurumları muntazam bir şekilde idare ederek kontrol altında tutulmasıdır. Eyyûbîler'in devam ettirdiği bu göreve gelecek kişi, direk sultan tarafından atanırdı.²⁵⁴ Dönemin en prestijli görevlerinden biri olan bu makama Hubûşânî'nin getirilmesi, üstelik doğrudan sultan

²⁵⁰ Sıbt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. 21, s. 401; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*; c. V, s. 79.

²⁵¹ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.21, s. 207.

²⁵² İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 239.

²⁵³ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. XXI, s. 205; Tay, *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Tasavvuf*, s. 102.

²⁵⁴ Harun Yılmaz, "Şeyhüşşüyûh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. EK-2, s. 562-563.

tarafından atamasının gerçekleştirilmesi, Eyyûbî devlet adamları nezdindeki itibarını göstermesi açısından önemlidir.

Döneminde Şâfiî ulema içerisinde önde gelen Hubûşânî,²⁵⁵ İmam Şâfiî'ye büyük hürmet göstermiştir. İmam Şâfiî'yi her zaman kendisi için manevi bir rehber kabul etmiş, onun manevi ikliminden faydalanmak maksadıyla irşat ve eğitim faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu onun türbesinin yanında yapmıştır. Kendisi de İmam'ın kabrinin yanına defnedilmiştir Kendisini ziyarete gelen kimselerden onun türbesine hürmet göstermelerini istemiştir. Nitekim bir gün İmam Şâfiî'nin mezarını ziyarete gelen Kâdî Fâzıl, Hubûşânî'nin ders verdiğini görmüş ve gidip onun yanına oturmuştur. Hubûşânî, Kâdî'nin sırtının İmam Şâfiî'nin mezarına döndüğünü görünce hemen onu uyarmış ve öyle oturmamasını söylemiştir. Hubûşânî'nin bu tepkisinin karşısında Kâdî, bedeninin İmamın mezarına dönük olsa da kalbinin her zaman ona baktığının söylemiştir. Fakat bu cevabı Hubûşânî'yi ikna etmeyince oradan kalkmak zorunda kalmıştır.²⁵⁶

Fıkıh ve hadis alanında önde gelen bir âlim olsa da Hubûşânî, asıl şöhretini Eş'arî itikadı ile Şâfiî fıkıhı konusundaki tutuculuğuna ve “emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker” anlayışına göstermiş olduğu hassasiyetinden almaktadır. Böylece Sultan Selâhaddîn ve diğer Eyyûbî melikleri ile aynı mezhebî aidiyetleri ve ahlaki hassasiyetleri paylaştığından onlar nezdinde itibar görmüştür. Bu durum Eyyûbî yöneticileri üzerinde güçlü bir nüfuz elde etmesine ayrıca devletin politikalarına yön vermesine olanak sağlamıştır.²⁵⁷

Hubûşânî hayatı boyunca ilme önem vermiş, genellikle âlim ve fakihlerin bulunduğu ortamda olmaya çalışmıştır. Şer'i hükümleri ve delillerini derinlemesine bildiğinden bulunduğu ortamda çoğu zaman şer'i meseleler konuşulmuştur. İlme olan muhabbeti hayatı boyunca sürmüş, bu muhabbet onu hadis alanında da derinleşmeye sevk etmiştir. Hocalardan hadis dinlemek için ya yanına davet etmiş ya da kendisi hocanın olduğu yere gitmiştir.²⁵⁸ İlmî anlamda sahip olduğu düşüncelerin hep arkasında olmuş bu düşünceleri savunmak maksadıyla farklı meclislerde ilmî münazaralara girişmiş ve pek çok âlimle tartışmıştır. Özellikle onun Hanbelîlerle girdiği münazaralar zihinlerde yer edinmiştir. Onlarla yaptığı münazaralar şiddet ve hakaret boyutuna taşınmıştır. Onun İbnu's-Sabûnî ve Zeyneddîn b.

²⁵⁵ Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. I, s. 407.

²⁵⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.21, s. 207.

²⁵⁷ Basuğuy, “Eyyûbiler Döneminde Mısır'da Sünniliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü”, s. 429.

²⁵⁸ Hocayla bir araya gelme noktasındaki tercihini, hocanın devlet yöneticilerinin huzurunda bulunup bulunmamasına göre yapardı. Şayet hoca yöneticilerin meclislerine gidiyorsa onu kendi huzuruna davet ederdi. Ama hoca yöneticilerin meclislerine gitmiyorsa, kendisi onun kapısına gider hadisi bizzat orda dinlerdi. Bkz. Sallâbî, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi*, s. 382.

Nuceyye gibi Hanbelî âlimlerle yaptığı tartışmalar birbirini tekfir etme seviyesine ulaşmıştır.²⁵⁹ Özellikle İmam Şafî'nin türbesi yanına defnedilen Hanbelî âlim İbn Kîzânî'nin mezarını çıkartması bardağı taşıran son damla olmuş, bundan sonra birbirlerine karşı fiili müdahaleye başlamışlardır. Zehebî onun bu konudaki tutuculuğunu ifade ederken keskin bir bıçağa benzetmiştir.²⁶⁰

İslam tarihinde önemli olaylardan biri olan Fâtımî hilafetinin kaldırılıp Abbâsî hilafetinin yerine ikame edilmesinde öncü rol üstlenmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî Fâtımî hilafetini kaldırıp yerine Abbâsî hilafetini ikame etmeyi düşününce, Şîîlerin tepkisinden çekinmiş ve bir müddet bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. Bunun üzerine cesur ve açık sözlü olan Hubûşânî devreye girmiş ve minbere çıkan imama Abbâsî Halifesi adına hutbe okumasını emretmiştir. İmam, Hubûşânî'nin bu sert çıkışı karşısında Abbâsî Halifesi adına hutbeyi okuyarak İslam tarihinde bir milât başlatmıştır.²⁶¹

Selâhaddîn Eyyûbî, Fâtımî vezirliğini üstlendikten sonra, siyasi ve ilmî anlamda meşhur olan Hubûşânî, Selâhaddîn'inin yanına Mısır'a gelmiştir. Fâtımîler'in soyunun Ubeyd adında Yahudi bir kişiye dayandığını düşünen Hubûşânî, onlara karşı her zaman mücadele etmiş ve Yahudi diye nitelendirmiştir.²⁶² Şîîlere karşı sürekli husumet içinde olduğundan Fâtımî sarayına yakın bir camiye kasten tercih edip onlarla doğrudan mücadele etmek istemiştir. Ders verdiği camide hem halkı Şîî inanca karşı bilinçlendirmek hem de onların faaliyetlerini bir nebze de olsa kesintiye uğratmak adına Fâtımîler'in aleyhinde alenen konuşmuştur. Bu konuşmalar çok geçmeden saray ahalisinin kulağına gitmiş, bunun üzerine saray ahalisi onu susturmak adına dört bin dinar parayı bir elçiye vererek ona göndermişlerdir. Elçi, Hubûşânî'nin karşısına parayla çıktığından öfkeyle bu paranın ne olduğunu sormuş, cevabı almadan saray ahalisine söverek elçiye dövmeye başlamış ve paraları yüzüne fırlatmıştır. Bu olaydan sonra Fâtımîler onun mukavemetinin kolay kırılmayacağını net bir şekilde anlamışlardır.²⁶³ Nitekim Selâhaddîn de Fâtımîleri ortadan kaldırdıktan sonra Şîîliğin izlerini silmek adına onu bu kararlı ve dik duruşu nedeniyle Sünnîler için önemli bir mekân olan Salâhiyye Medresesi'nin başına getirtmiştir.²⁶⁴

²⁵⁹ Sıbt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-Zaman*, c. 21, s. 401.

²⁶⁰ Şemseddîn b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fî Ahbâri men Ğaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Said Zağlul, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmîye, Beyrut 1948, c. III, s. 95.

²⁶¹ Subkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'iyye*, c. VII, s.15; ez-Zehebî, *el-İber*, c. III, s. 95.

²⁶² Subkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'iyye*, c. VII, s.17.

²⁶³ Zehebî, *Siyer*, c. XXI, s. 205;

²⁶⁴ el-İsfahânî, *el-Fethü 'l-Küssî*, s.301.

Eş'arî kimliğiyle bilinen Hubûşânî'nin bazı katı ve yanlış uygulamaları da olmuştur. İbn Kîzânî ile kulların fiilleriyle ilgili sert bir tartışmaya girişmiş iki taraf birbirini tekfir etmiştir. İbn Kîzânî öldüğünde Mısır'da İmam Şâfiî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir. Mısır Eyyûbîler'in idaresine geçince Hubûşânî onun mezarının başına gelerek doğru yolda olan kişi ile zındık olan aynı yerde olamaz diyerek mezarını kazmış ve naaşını oradan çıkartarak başka bir yere defnettirmiştir.²⁶⁵

Hubûşânî sert mizacını sadece muhaliflerine göstermemiş, bununla beraber hem sultanlar hem de kendi mezhep mensupları karşısında bu mizacını sürdürmüştür. Hubûşânî, Sultan Selâhaddîn'in Haçlılar'a karşı çıkacağı Remle seferinde kendisini uğurlamaya gelir. Bu esnada Selâhaddîn'e önceden kalan ve halk için zor olan vergileri kaldırmasını söylemiştir. Fakat durumun müsait olmadığını düşünen Selâhaddîn, Hubûşânî'nin bu tavsiyesini hemen yerine getirmemiştir. Bunun üzerine Hubûşânî öfkelenerek "Allah sana zafer nasip etmesin" şeklinde beddua eder ve durumu daha ileri götürerek Sultan Selâhaddîn'e vurarak sarığını düşürmüştür. Orada pek çok insan olmasına rağmen Selâhaddîn'in ona karşı olan saygısından cevabı sadece sükût olmuştur. Neticesinde Sultan Selâhaddîn savaşa gitmiş ve yenilgi alarak dönmüştür. Bu yenilgisini Hubûşânî'nin hayır duasını almamaya bağlamış gelip onun elini öperek gönlünü almıştır.²⁶⁶ Bu şekilde hareket etmesi bir yandan Selâhaddîn'nin alçak gönüllülüğünü gösterirken bir yandan da siyasetçiler ve halk nezdinde etkin bir âlim imajı oluşturmuştur. Bu durum onun düşüncelerini daha rahat faaliyete geçirme imkânı sağlamıştır.

Şâfiî ve Eş'arî kimliğiyle meşhur olan, bununla beraber Hanbelîlerle girdiği polemiklerden adından söz ettiren Şihabüddîn Ebu'l-Feth et-Tûsî, uzun boylu, iri yarı ve görünüşüyle karşısındakilere korku salan bir fiziğe sahipti. Bu fiziksel özellikleri muhatapları karşısında ona üstünlük sağlıyordu. Fakat söz konusu Hubûşânî olunca işler tersine dönmüş, herkesin kedisinden çekindiği et-Tûsî, Hubûşânî karşısında ürkmüş ve dili tutulmuştur.²⁶⁷ Nitekim Hubûşânî gerek muhalifleri gerek halefleri gerekse de yöneticiler olsun herkese aynı perdeden ve çekinmeden konuşabilen bir tabiata sahip olmuştur. Bu durum herkesin kendisinden çekinmesine sebebiyet vermiştir.

Hubûşânî'nin mezhebî bağlılığı, bazı durumlarda onu çok yanlış düşüncelere sevk etmiştir. Fakat Eyyûbî Meliklerinin dirayeti, onun bu yanlış düşüncelerinin önüne geçmiştir.

²⁶⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, c.V, s.367; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 20, s. 454.

²⁶⁶ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VII, s.16; Basuğuy, "Eyyûbîler Döneminde Mısır'da Sünniliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü", s. 429.

²⁶⁷ Takîyüddîn b. Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Hafız Abdülhâlim Han, nşr. Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1407/1986, c. II, s. 43.

Eyyûbî Melikleri her ne kadar Hubûşânî'yi kendine yakın tutup onun isteklerini yerine getirmeye çalışmışlarsa da onun sergilediği yanlış tavırlar karşısında sessiz kalmamışlardır. İbn'l-Cevzî'nin aktardığı rivayete göre Selâhaddîn Eyyûbî, kardeşi Seyfû'l-İslam Tuğtekin'i Yemen ve Hicaz'a sefer düzenlemek üzere görevlendirmiştir. O dönemde Yemen, Harici Mehdiler hanedanının hâkimiyetinde bulunuyorken²⁶⁸ Hicaz, İsmâilî Fâtımî devletinin yönetimi altında bulunmaktaydı.²⁶⁹ Hubûşânî, Seyfû'l-İslam'ı yolcu etmek üzere yanına gelmiş ve Seyfû'l-İslam'a yanaşarak ondan bir şey istediğini söylemiştir. Sonrasında Seyfû'l-İslam onun isteğinin ne olduğunu sorduğunda Hubûşânî; “Mekke ve Medine’de yaşayan bütün herkesin boynunu vur, mallarına el koy ve kadınlarını esir et! Bunu sana mubah kılıyorum.” şeklinde bir istekte bulunmuştur. Bu istek karşısında dehşete düşen Eyyûbî Meliki, hemen kalkarak; “Bu cahile bak! Allah’ın komşularının ve Ehl-i Beytin kanlarını bize helal kılıyor.” sözlerini dile getirerek Hubûşânî'yi sert bir şekilde ikaz etmiştir.²⁷⁰ Bu rivayetin tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Hanbelî kimliğiyle bilinen İbn Cevzî'nin eserinde geçmesi, rivayetin abartılı olabileceği hususunda şüphe uyandırmaktadır. Bununla beraber Hubûşânî, Eş'arî kimliğinin yanında sûfî ve zahit bir kişiliğe de sahiptir.²⁷¹ Sufî ve zahit olan bir şahsın, Allah’ın haram kıldığı bir istekte bulunup kendi mezhebinden olmayan, fakat İslam çatısı altında olan bir grubun ölüm fermanının vermesi akılda şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca Eyyûbî sultanlarının ona gösterdiği hürmeti göz önüne aldığımızda Seyfû'l-İslam'ın ona “cahil” diye hitap etmesi rivayetle ilgili şüphemizi desteklemektedir. Fakat rivayet abartılı olsa da muhaliflerinin Hubûşânî’de bu davranış potansiyelini görmeleri mezhebî kimliğini ve bağlılığını göstermesi açısından önemlidir.

Hareketli bir yaşam sürdüren Hubûşânî, zilkade ayının 587/1191 yılında hayata gözlerini yummuştur.²⁷² İmam Şâfiî'nin türbesinin yanında ayrı bir türbe yaptırılarak oraya defnedilmiştir.²⁷³

2.4.2. Fahreddin Râzî

Eş'arlığın, Gazzâlî sonrası müteahhirûn dönemi en önemli iki ismi Eyyûbîler dönemine denk gelmektedir. Bunlardan biri Seyfeddin Âmidî diğeri ise mezhep içerisinde “İmam” künyesiyle anılan Fahreddin Râzî’dir. Felsefî kelam ekolünün başlatıcısı ve en

²⁶⁸ Eymen Fuâd Seyyid, “Mehdiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), c. XXVIII, s. 382-283

²⁶⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), c. XXVIII, s. 572-575.

²⁷⁰ Sibt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-Zaman*, c. 21, s. 401.

²⁷¹ Zehebi, *Siyer*, c. XXI, s. 204.

²⁷² Zehebi, *Siyer*, c. XXI, s. 207.

²⁷³ Suyûtî, *Hüsnü 'l-Muhâdara*, c. I, s. 407.

önemli temsilcisi olan Râzî, Eş'arî kelamının gelişimi ve dönüşümü açısından Eyyûbîler dönemine damga vurmuştur. Râzî, kelimde kendine has bir sistem geliştirmiş ve kendisini takip eden talebeler vasıtasıyla bu sistem ekol haline gelmiştir. Fahreddin Râzî, Eyyûbî coğrafyasında fiili olarak bulunmasa dahi başlatıcısı olduğu Râzî ekolünün en önemli temsilcileri ve talebeleri ilmî faaliyetlerini Eyyûbî coğrafyasında sürdürmüştür. Eyyûbî topraklarında bulunan Râzî'nin talebelerinin ilmî faaliyetleri sayesinde, Eş'arî kelamı gelişim göstererek yeni bir döneme kapı aralamıştır. Böylece Eyyûbîlerin ilk döneminde akidevî bir mahiyet kazanan Eş'arîlik, Râzî ekolünün de katkısıyla tekrardan kelimî bir boyut kazanıp, dinamik bir yapıya dönüşmüştür.

Asıl adı Abdullah Muhammed b. Hüseyin b. Hasan b. Ali et-Teymî el-Bekrî olan Fahreddin Râzî 544/1150 yılında,²⁷⁴ günümüzde İran'ın başkenti olan Tahran'ın güneybatısında bulunan Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. Tahsil hayatına ilk olarak Rey ulemasının önde gelen isimlerinden olan babası Ziyâeddin Ömer'in yanında başlamış, babası vefat edene kadar onun yanında eğitim almaya devam etmiştir.²⁷⁵ Babasından usul ilmini öğrenmiş ve bu ilmin öğrenim zincirini babasıyla başlatıp, Cüveynî, İsferâyînî, Bâhilî gibi Eş'arî ilim adamları üzerinden İmam Eş'ariye dayandırmıştır. Yine fıkıh ilmine dair öğrenim zincirinin ilkini babasıyla başlatarak el-Begavî, el-Mervezî, el-Müzenî gibi Şâfiî ilim adamları aracılığıyla İmam Şâfi'ye dayandırmaktadır. Babasını kaybettikten sonra Rey'den ayrılarak İran, Afganistan, Türkistan ve Batı Hint şehirlerini gezmiş, bir süre Kemal es-Simânî'den ders aldıktan sonra tekrar doğduğu şehir Rey'e dönerek uzun süre Mecdüddin el-Cîlî'den kelim ve felsefe okumuştur. Sonrasında Harizm'e giderek birçok ilimde derinleşmiştir.²⁷⁶

Sünnîliğin Eş'arî-Şâfiî çizgisinde olan Fahreddin Râzî'nin Sünnîliği destekleyen ve Sünnî âlimlere ilmî faaliyetleri için geniş imkân sağlayan Selçukluların hâkimiyetinden çıkıp, Mu'tezilî-Hanefî mezhebinden olan Hârizmşahlar'ın topraklarına gitmesi Râzî açısından ilginçtir. Râzî'nin bu tasarrufunun sebebi kaynaklarda pek net değildir. Bununla ilgili çeşitli tahminler yürütülmekle beraber en önemli görüş Râzî'nin irtibatta olduğu çeşitli din adamı ve vezirlerin Hârizmşahlar'ın hâkimiyeti altında hizmette bulunmasıdır. Kıvâmüddin es-Süheyl, Sadereddin es-Serahsî ve Sadreddin el-Vezzân bunlar arasındadır. Râzî, Mu'tezilî Hârizmşahlar'ın himayesinde bulunduğu süre içerisinde, farklı Mu'tezilî din adamlarının

²⁷⁴ Fahreddin Râzî'nin doğumu tam kesin olmamakla beraber 543 yılında doğduğu kuvvetle muhtemeldir. İbn Halikân'da h. 544 yılında doğduğunu zikreder fakat 543 yılında doğduğunu söyleyen kimselerin olduğunu aktarmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s.252.

²⁷⁵ Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Muhammed Arnûd, Darü İbn Kesîr, Beyrut, 1986. c. VII, s. 40.

²⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s.252; Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VI, s. 65.

eserlerini tetkik etmiş ve Mu'tezilî düşünceye geniş ölçüde vakıf olmuştur. Mu'tezile ile ilgili edindiği bu bilgileri tefsire dair yazdığı eserinde tartışmıştır. O, Mu'tezile mezhebi mensuplarıyla halka açık meclislerde ilmî münazaralara girmiştir. Burada Mu'tezile mensuplarından daha kuvvetli deliller ileri sürerek onların delillerini çürütüp galip gelmesi üzerine, Mu'tezilî âlimler meclisi terk etmişlerdir. Bu durumu bir fırsata çevirip iyi değerlendiren Râzî, halkın dikkatini bu olaya çekmiş, orda bulunanların zihninde Mu'tezile'ye karşı soru işareti oluşturmak adına Mu'tezilî delilleri açıkça çürüttüğünü ifade etmiştir. Böylece Mu'tezili düşünceye mensup halkın gözü önünde, delillerini ortaya koyarak halkı Mu'tezile'den uzaklaştırmayı amaçlamıştır. İmam Râzî'nin Mu'tezile mensuplarıyla olan bu tartışmaları toplumda karışıklığa sebep olmuş, bunun üzerine Hârizmşah Meliki Tekiş, İmam'ı Hârizm'den çıkarmıştır.²⁷⁷ Râzî burada bulunduğu süre içerisinde Mu'tezile dışında farklı grup ve din mensubuyla tartışmalarda bulunmuştur. Özellikle burada Hristiyanlarla ciddi tartışmalara girmiş, yaptığı tartışmaları kitap haline getirerek *Münâzara fi'r-Red ale'n-Nasâra* imini vermiştir.²⁷⁸

Hayatı boyunca ilim öğrenme ve öğretmeye gayret eden İmam Râzî, bu vesileyle birçok şehri gezmiştir. Bir dönem Hârizm'de bulunmuş, Mu'tezile ile olan sert tartışmaları nedeniyle oradan ayrılıp Mâverâünnehir'e gitmiş orada da giriştiği münazaralar sebebiyle Rey'e dönmüştür. Sonrasında Gurlu Sultanı Şihabüddîn el-Gurî ile ilişkiler geliştirmiş ve bir süre onların hâkimiyetinin altında bulunmuştur. Gurlular ilk kurulduklarında Kerrâmîye mezhebinin benimsemişken sonrasında bu mezhebi terk ederek Sünnîliğe geçmişlerdir. Kendi hâkimiyetindeki Kerrâmîlerin etkinliğini azaltmak ve Sünnîliği daha güçlü hale getirmek için Gurlu yöneticileri Sünnî âlimleri kendi topraklarına davet etmişlerdir. Bir nevi Eyyûbîler'in Şîîler karşısında Sünnîliği desteklediği gibi Gurlular da Kerrâmîlerin etkisini azaltmak için Sünnî âlimlere destek vererek kendi topraklarına gelmelerini amaçlamıştır. Davet ettikleri âlimler arasında Fahreddin Râzî de bulunmaktaydı. Gurlu hükümdarı Gıyasettin, Râzî'ye ikramlarda bulunmuş, hürmet göstermiş ve onun için Herat'ta müstakil bir medrese yaptırmıştır. Böylece Râzî vasıtasıyla farklı bölgelerden birçok Sünnî âlim bu topraklara gelmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat Kerrâmîlerin Herat'ta kendilerini destekleyen büyük bir kitlesinin olması ve Râzî'ye şiddetle karşı olmaları işleri karıştırmıştır. İmam Râzî'nin Kerrâmîlerin önde gelen âlimlerinden olan İbn Kudve ile Sultanın huzurunda yaptığı

²⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 250; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasi İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker vd., İSAM Yayınları, 2. bs., İstanbul 2018, s. 61-63.

²⁷⁸ Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasi İlişkileri", s. 61-63.

münazara çok sert geçmiş ve toplumda Râzî aleyhinde büyük bir yankı uyandırmıştır. Sonrasında halkın büyük çoğu ayaklanmış, farklı yerlerden insanlar toplanarak savaşıacaklarını söylemişler. Toplumda büyük bir kaosu oluşacağını öngören sultan, Râzî'yi çıkarmak zorunda kalmıştır.²⁷⁹ Sonrasında İmâm Râzî, Harzemşahların topraklarına gelmiş, telif ve ilmî faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu burada gerçekleştirmiştir. Burada bulunduğu esnada İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden kendisine ilim almaya gelen birçok talebesi olmuştur. Râzî'nin etrafında birçok talebe toplanmış, Râzî yürüdüğünde arkasından üç yüz talebenin hareket ettiği söylenmektedir. Bu talebelerin tamamı İmam Râzî'ye son derece saygı, muhabbet ve bağlılık göstermiştir.²⁸⁰

İmam, ömrünün ilk dönemlerini yokluk içinde geçirmişken, ömrünün sonuna doğru büyük servet sahibi olmuştur. Râzî'nin bu servetinin nereden geldiği ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kuvvetli olduğu tahmin edilen görüşe göre İmâm'ın ilimde edindiği ünü haber alan Gurlu sultanı Şihabüddîn el-Gurî ile Hârizm sultanı Alaaddîn gibi farklı devlet melikleri kendisine ilgi göstermiş ve onu devletlerinde himaye ederek, İmam Râzî'ye çeşitli ikramlarda bulunmuşlardır. Bu ikram ve hediyeler Râzî'yi servet sahibi kılmıştır. Zayıf olduğu tahmin edilen bir görüşe göre ise İmam'ın, bekar iki kızı olan doktor bir ahababı vardı. Büyük serveti olan bu doktor hastalanmış ve iki kızını Râzî'nin iki oğluyla evlendirmek istemiştir. Evlilik gerçekleştikten bir süre sonra bu adam ölmüş ve geri kalan servetin hepsi Râzî ailesine kalmıştır. Bu dönemden sonra İmam ailesi nispeten daha rahat bir yaşam geçirmiştir.²⁸¹ Fakat Râzî'nin geriye bıraktığı ilmî müktesebat onun maddi mirasıyla ölçülemeyecek kadar değerli ve büyüktür. Gerek yetiştirdiği talebeler ve telif ettiği eserler, gerekse bütün İslam coğrafyasına yayılan şöhreti ve neslinden uzun yıllar birçok âlimin çıktığı dikkate alındığında, İmamın etkisi sadece bulunduğu dönem ile sınırlı kalmamış, aksine vefatını takip uzun seneler boyunca eserleri yoğun ilgi görmüştür. İlim adamları tarafından üzerine müntahaplar, muhtasarlar, şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Buna binaen sonraki süreçte Râzî düşüncesi ilgi görmüş, yayılım göstermiş ve ilim dünyasına yerleşmiştir. Böylece moğol istilâsı sebebiyle siyasi açıdan büyük bir çalkantı içine olan İslam coğrafyası,

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 166.

²⁸⁰ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 87.

²⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. IV, s. 250; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. VII, s. 40; Râzî'nin, *Te'sisü't-Takdîs* adlı eserini tahkik eden Şerfavi, eserin dibace kısmında Râzî'nin hayatının ilk dönemlerinde fakirken sonradan bu serveti nasıl edindiğine konu edinmiştir. Muhakkik aktardığımız iki rivayeti dibace kısmında değerlendirmiş ve Râzî'nin servetini doktorun mirasından aldığı yönündeki rivayetin, zayıf olduğu yönünde görüş beyan ederken, servetini sultanların kendisine verdiği hediyelerden aldığı yönündeki rivayet ile ilgili herhangi olumsuz bir fikir beyan etmemiştir. Detaylı bilgi için bkz Fahreddin Razi, *Te'sisü't-Takdîs*, thk. Adnan eş-Şerfâvî-Muhammed el-Hatib, nşr. Darü'n-Nursabah, Lübnan 2011, s. 12-13.

İmam Râzî'nin Müslüman küllî geleneklerini ortak bir paydada dile getirmesiyle entelektüel açıdan sonraki süreçte tasavvufun da dahil olacağı büyük birliğe doğru bir miktar daha yaklaşmıştır.²⁸²

İki yüz civarında eseri bulunan Râzî tüm hayatı boyunca mücadeleci, aktif ve hareketli bir yapıya sahipti. İlmî anlamda kendisini sürekli besleyen, üreten, araştıran ve okuyan bir kişiliğe sahip olan Râzî, farklı mecliste bulunmuş farklı mezhep ve din mensuplarıyla ilmî pek çok disiplinde münazara ve münakaşalara girişmiştir. Eş'arî kelim geleneği çizgisinde olan Râzî, filozoflar, İsmâîlîler, Mu'tezile ve Kerrâmîyye²⁸³ gibi Sünnî çizginin dışında olan kesimler ile Mâturîdî, Hanefî, Hanbelî gibi Sünnî mezhep mensuplarıyla münazara meclislerinde bulunup onlarla tartışmıştır. Bununla birlikte Hristiyanlık gibi farklı din mensuplarıyla da münazaralara giren Râzî, mutasavvıfların en güçlü olduğu dönemde yaşamasına rağmen onlarla herhangi bir münazaraya girdiği bilinmemektedir.²⁸⁴

Eyyûbîlerin hâkimiyeti altında fiili olarak yaşamasa da Eyyûbî melikleriyle münasebeti olmuştur. Özellikle onun Allah'ı niteleyen ayet ve hadislerin literal anlamlarına bağlı kalıp Kur'an-ı Kerim ve hadislerin anlam bütünlüğünü göz ardı ederek müteşabih ayetlerin te'viline karşı çıkan kesimleri eleştiren ve bunu ifade ederken aklî ve naklî delilleri kullandığı *Esâsu't-Takdîs* isimli eserini Eyyûbî Meliki Adil Seyfuddin Ebubekir'e ithaf etmiştir.²⁸⁵ Te'vil anlayışını bu eserde ele alan Râzî, ne Mu'tezile gibi ta'til anlayışını benimseyip haberi sıfatları yok saymış ne de Kerrâmîler ve Hanbelîler gibi teşbih anlayışına kapı aralamıştır. Onun yöntemi aklî ve naklî delillerden yararlanıp, Arap dili gramerini de göz önüne alarak nasları uygun bir manaya yorumlamak ve makul görüşler ortaya koyarak akıl ile naklin çelişiyor gibi görünen nasların arasını bulma şeklinde takip ettiği teşbih ve ta'til arasında orta bir yol olmuştur.²⁸⁶

²⁸² Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasi İlişkileri", s. 85.

²⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 166.

²⁸⁴ Ali Budak, "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* Adlı Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/19 (2011), s. 46.

²⁸⁵ Fahreddin Razi, *Esâsu't-Takdîs*, thk. Ahmet Hicazî es-Sekâ, Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, Kahire 1986, s. 10-11.

²⁸⁶ Budak, "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vil Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* Adlı Eseri", s. 72.

Râzî, *Esâsu't-Takdîs/Te'sisü't-Takdîs*'de²⁸⁷ Hanbelîlerin âhâd hadisleri itikadi konularda delil olarak kullanmalarına karşı çıkmaktadır. Ravilerin hata yapabileceklerini, hatta onlar hakkında yalanın caiz olabileceğini ve devamında âhâd haberlerin kesin olmadığını dile getirerek, İsmâîlîlerin Hz. Ali'nin günahsız olduğu hususunda birleştiklerini örnek vermektedir. Zannın gerçek bilgi ifade etmediğine işaret eden ayetlere dikkat çekerek Allah'ın sıfatlarını bilme konusunda âhâd hadisleri delil göstermenin caiz olmadığını ifade eder. Ashab-ı Kirâmın aktardığı rivayetlerde kesin bilgi ifade edemeyeceğini aktardıktan sonra bu duruma örnekler vererek düşüncesini temellendirir.²⁸⁸ Râzî, Hanbelîlerin görüşlerinin metodolojik yaklaşımdan uzak olduğunu dile getirmektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber'den (sav) ahad tarikle aktarılan hadislerin ravileri hususunda iyi niyet beslemekle onların aktardığı haberlerin kesin bilgi ifade etmediği arasındaki farkı anlayamadıklarına dikkat çektikten sonra bu farkı anlamamanın en büyük tehlike olduğuna vurgu yapmaktadır. O ravilerin haberleri aktarırken hassas davrandıklarını ve yalana başvurmayacakları hususunda iyi niyet beslemenin doğru olacağını, fakat bunun kesin bilgi ifade etmeyeceğini de göz ardı etmemek gerektiğini ifade etmektedir.²⁸⁹ Râzî, âhâd haberleri itikadî hususlarda hiç kullanılmayacağını da ifade etmez. O bu türlü haberlerin yardımcı delil olarak kullanılabileceğini aktarmaktadır.²⁹⁰

Esâsu't-Takdîs'in iki nüshası bulunmakla beraber Ahmed Hicazî es-Sekâ'nın tahkik ettiği nüshanın girişinde Râzî'nin Melik Âdîl'den farklı bir coğrafyada, doğunun en uzak bölgesinde yaşadığını, Melik Âdîl'in sultanların en iyisi ve yetkini olduğunu, hak ve doğruluk üzerinde sabit olduğu ve bütün İslam alemini temsil ettiğine değinerek bu kitabı ona atfettiğini ifade etmektedir.²⁹¹ Diğer nüshada böyle bir kayda rastlanmamaktadır. Râzî'nin *Te'sisü't-Takdîs* adlı eserin muhakkiki Adnan eş-Şerfâvî bu durumu şöyle izah etmektedir: Râzî'nin bu eserden iki nüsha oluşturduğunu; bir nüshasını Melik Âdîl için Mısır'a gönderdiğini ve eserin dibace kısmına bu eseri Melik Âdîl'e ithaf ettiğine dair kayıt geçtiğini

²⁸⁷ Eserin ismi ile ilgili farklı görüşler vardır. 1935 yılında bu eser Mısır'da *Esâsu't-Takdîs* ismi ile basılmıştır. Muhakkik bu eserin isminin eski bazı nüshalarda böyle geçtiğini ve kendisinin de bu ismi tercih ettiğini dile getirmektedir. *Te'sisü't-Takdîs* ismi kullanılan tahkikte ise VIII. Asra bakıldığında kitaba yapılan atıflarda bu ismin kullanıldığı ve örnek olarak İbn Teymiyye'nin İmam Râzî'nin bu eserine reddiye olarak yazdığı *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye fî Te'sisi Bidîhim el-Kelamiyye* isimli eseri verilmektedir. İbn Teymiyye'nin bu eserinde kullandığı "Te'sis" kelimesinden hareketle bu görüş desteklenmekte ve *Te'sisü't-Takdîs* isminin kullanılmasının daha uygun olacağı iddia edilmektedir. Bkz. Razi, *Te'sisü't-Takdîs*, s. 31.

²⁸⁸ Budak, "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vîl Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* Adlı Eseri", s. 71.

²⁸⁹ Salih Sabri Yavuz, "Fahreddin er-Râzî'ye Göre Epistemolojik ve İtikadî Açından Ahad Haber ve Kritiği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/3 (2004), s. 152.

²⁹⁰ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî'ye Göre Epistemolojik ve İtikadî Açından Ahad Haber ve Kritiği", s. 161.

²⁹¹ Râzî, *Esâsu't-Takdîs*, s. 10.

aktarmaktadır. Diğer nüshayı ise Râzî yanında Harîzm’de muhafaza ettiğini fakat bu nüshada Melik Âdîl’e atfettiğine dair bir kayıt koydurmadığını söylemektedir. Dolayısıyla eserin bir Mısır nüshası bir de Harîzm nüshası olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Mısır’dan istinsah edilen nüshalarda Melik Âdîl kaydı geçerken Hârizm nüshasından istinsah edilenlerden böyle bir kayda rastlanmamaktadır.²⁹² Bununla beraber Eyyûbîler dönemi önemli âlimlerinden olmakla beraber Râzî ekolünün önemli temsilcisi de sayılan İbn Ebî Usaybia, *Tabâkatü’l-’Etubbâ* isimli eserinde Râzî’ye ait kitap listesini aktarmakta ve içinde bu kitabını da zikrederek Sultan Melik Âdîl için telif ettiği ve bunun karşılığında bir miktar para aldığına değinmektedir.²⁹³ Yine Eyyûbîler dönemine yakın bir zamanda yaşayan İbn Hallikân, İslam tarihinde önemli şahsiyetlere dair yazdığı ve günümüze ulaşan tek eseri olma özelliği taşıyan *Vefeyatü’l-A’yân* isimli biyografik eserinde Melik Âdîl’in kişisel özelliklerini aktardıktan sonra Ehl-i sünnete tabi olduğunu ve ilim adamlarına değer verdiğine değinerek Râzî’nin onun için *Esâsu’t-Takdîs* isimli eseri yazdığını ayrıca eserin girişinde Melik Âdîl’in hayatının yer aldığını söylemektedir. Râzî’nin muhalifleri tarafından da bu durum dile getirilmektedir. İbn Teymiye. Râzî’nin bu eserine *Nakzu Esâsu’t-Takdîs/Beyânu Telbîsi’l-Cehmiyye* isimli bir eser yazarak onu şiddetle eleştirmekte ve eserin birinci bölümünde bu kitabı Sultan Melik Âdîl’e yalakalık olsun diye atfettiğini ileri sürmektedir.²⁹⁴ Sonuç olarak gerek Râzî takipçilerinin gerekse de muhaliflerinin aktardığı bilgiler ışığında bu eserini Sultana atfettiği görülmektedir. Ayrıca eserin işlediği konulara bakıldığında Eyyûbî coğrafyasında var olan mezhebî tartışmalara atıfta bulunmasını dikkate alırsak bu durum tezimizi güçlendirmektedir.

Eyyûbîler’in Şâfiî ve Hanefî âlimleri kadılık ve baş kadılık gibi görevlere getirip, Hanbelî âlimleri bu görevlerden uzak tutarak onlara karşı mesafeli davranmaları, Râzî’nin de bu eserinde Hanbelîler’in özellikle te’vil anlayışını eleştirmesi, iki tarafında Hanbelîlere karşı aynı tavra sahip olduklarını göstermektedir. Bu eser büyük bir yankı uyandıracak ki İbn Teymiye, Râzî’nin bu eserini Sultana yalakalık yapıyor diye eleştirmiş ve buna reddiye olarak *Beyânu Telbîsi’l-Cehmiyye fî Te’sisi Bidîhim el-Kelamiyye* adlı bir eser yazmıştır. Fakat Râzî’nin Eyyûbî topraklarında hiç bulunmaması nedeniyle onlardan çıkar sağlayamayacağı için bu durum İbn Teymiye’nin iddiasını geçersiz kılmaktadır.²⁹⁵ Ayrıca Râzî halk nezdinde itibar gördüğünden sultanlar tarafından kendisine hep yakınlık gösterilmiş, bir yere gittiği

²⁹² Râzî, *Te’sisü’t-Takdîs*, s. 21.

²⁹³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu’l-’Enbâ fî Tabâkati’l-’Etubbâ*, s. 470.

²⁹⁴ Ahmed b. Abdulhâlim b. Abdusselam İbn Teymiyye, *Beyânu Telbîsi’l-Cehmiyye fî Te’sisi Bide’ihim el Kelâmiyye*, thk. Mecmuatü mine’l-Muhakkikîn, Mektebetü’l-Melik Fehd, Riyad 1426, c. 1, s. 13-14.

²⁹⁵ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s. 286.

zaman oranın yöneticileri onun meclisine gelip katılmayı özellikle arzu etmişlerdir. Fakat o hayatı boyunca yöneticilerin kendisine verdiği vezirlik, kadılık ve haciplik gibi görevleri kabul etmemiş, ilim ile uğraşarak insanlara vaaz ve nasihatte bulunmuştur.²⁹⁶ Râzî'nin Eyyûbîler'e uzak bir coğrafyada yaşayıp buna rağmen onlara yakınlık gösterip Sultana kitap atfetmesi İbn Teymiyye'nin ifade ettiğinden farklı olmalıdır. Râzî'nin bu tutumunun başında Eyyûbîler'in ilmî faaliyetlere verdiği önem olmuştur. Eyyûbîler'in hâkim olduğu bölgelerde yetişen âlimler bazı nedenlerle farklı coğrafyalara gitmişlerdi. Gittikleri yerlerde Eyyûbîler'in ilim erbabına sunduğu imkanlardan ve meliklerin ilme olan düşkünlüklerinden bahsetmişlerdir. Âlimlerin gittiği yerlerden biri de Râzî'nin bulunduğu Horasan'dı. Râzî Âlimlerin Eyyûbîler'e dizdiği övgülerden haberdar olduğunu Melik Adil'e gönderdiği eserinde aktarmaktadır. Râzî'nin Adil'e karşı olumlu bir kanaatinin oluşmasında Eyyûbîler'in bulunduğu topraklardan gelip Râzî'nin talebeliğini yapanların da etkisi olmuştur.²⁹⁷ Râzî'nin olumlu kanaatinin oluşmasının başka bir nedeni de Eyyûbî Sultanlarının Sünnîlik çatısı altında Eş'arîliğe vermiş olduğu destektir. Râzî'nin kendisi de Eş'arî olduğundan, bu etken Eyyûbî Sultanlarına karşı müspet bir tavır sergilemesini sağlamıştır. Ayrıca Eyyûbî hâkimiyetinde ilmî faaliyetlerini sürdüren fakihler felsefî kelama hep mesafeli olmuşlardır. Râzî de temsilcisi olduğu bu düşüncenin Eş'arîlikte vücut bulması için bizzat Eş'arîliği destekleyen bir devlet olan Eyyûbîler'e bu kitabı göndererek bu düşüncenin devlet eliyle desteklenmesini sağlamıştır.²⁹⁸ Yine Eyyûbî hâkimiyeti altında ilmî çalışmalarını devam ettiren bazı Eş'arî âlimlerin bizzat İmam Râzî'nin talebeliğini yaparak ondan ders aldığı bilinmektedir. Bu âlimlerin o dönemde en çok tartıştığı ve düşünce ayrılığı yaşadığı kitle Hanbelîler olmuştur. Râzî de hem bu talebelerini muhaliflerine karşı desteklemek hem de Eyyûbî Hükümdarının, kendi talebelerinin ileri sürdükleri düşünceye karşı müspet bir tavır takınmasını sağlamak amacıyla Eyyûbî sultanına atfetmiş olabilir. Nitekim Eyyûbî sultanlarının, Râzî ekolü temsilcilerini kendi meclislerine alarak onların düşüncelerini önemsemelerinin yanında, onların şahsına büyük saygı göstermeleri bu düşüncemizi desteklemektedir.

Râzî'nin yaşadığı coğrafyada Mu'tezili, Kerramî ve Mâturîdi ekolünün yaygın olarak bulunduğu, Hanbelî varlığın ise zayıf olduğu düşünüldüğünde itikadi konularda, âhâd habere karşı takındığı bu tavır ve Allah'ın antropomorfist düşüncelerden tenzihi üzerine yazdığı

²⁹⁶ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 13.

²⁹⁷ Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 182-183.

²⁹⁸ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 286.

Esâsu't-Takdîs adlı kitabı göz önüne alındığında, bu kitabı Kerrâmîlerle yaptığı tartışmalardan sonra, onların kelamî düşüncesini hedef alarak kaleme alsada Eyyûbî topraklarındaki Hanbelîleri de hedef aldığı kuvvetle muhtemeldir. İmam Râzî'den bir asır sonra gelen ve Hanbelîlerin kilit ismi olan İbn Teymiyye'nin de Hanbelî düşüncüyü hedef alan onca eser içerisinde özellikle Râzî'nin bu eserini hedef alması, düşüncemizi güçlendirmektedir.

Hanbelî âlimler âhâd haberleri fıkıh, ahlak, akaid gibi her alan da esasları belirleme konusunda kesin delil olarak alınması gerektiği düşüncesindedirler. Onlar itikadi konuların akıl ile temellendirilmesini yanlış bulmuş ve bu şekilde hareket eden Mu'tezile ile Cehmiyye'ye şiddetle karşı çıkmışlardır. Ayrıca sahabe, tâbiîn ve etbau't-tâbiîn tarafından bizlere ulaşırsa bunların doğru olduğunu ve saygı gösterip tasdik etmek gerektiğini düşünmüşlerdir. Bununla beraber bu haberlerin manen mütevatir olduğunu ve kesin delil olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.²⁹⁹ Hanbelîlerin bu yaklaşımı ahad haberi referans kabul etmeleri Râzî'yi hadisleri kabul etmede bir sistem geliştirmesine neden olmuştur.

Eş'arî kelamının geniş zemin bulması ve Râzî düşüncesinin Eyyûbî coğrafyasında taban bulup yayılmasında en büyük faktör Eyyûbîler'in Eş'arîliğe vermiş olduğu koşulsuz destektir. Eyyûbîler dönemi fikrî hayatına dair temel eserlerden İbnü'l-İbrî'nin *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*'i ile İbn Ebi Usaybia'nın *Uyûnü'l-Enbâ*'ı Fahreddin Râzî'nin Eyyûbî coğrafyası fikri hayatına etkisinden çokça bahsetmektedir. İmam Râzî'nin talebelerinden bir kısmı Eyyûbî devleti hâkimiyetinde önde gelen ilim adamları arasındadır.³⁰⁰

Fahreddin Râzî, Eyyûbî topraklarında fiili olarak bulunmamasına rağmen burada yaşayan pek çok âlimin fikir dünyasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Seyfeddin Âmidî, Efdalüddin Hûnecî, Sirâceddin el-Urmevî, Hüsrevşâhî et-Tebrîzî, İbn Ebi Useybia bunun örneklerindendir. Râzî felsefe ile kelamı mezcetmiş, mantık ilmini diğer ilimlere bir giriş olmaktan çıkarıp müstakil bir ilim dalı haline getirmiştir. Bunu yaparken de kendine has bir metot geliştirmiş ve ondan sonra pek çok ilim adamı bu metodu takip ederek Râzî düşüncesinin bir ekol haline dönüşmesini sağlamışlardır. Râzî düşüncesinin sistemleşmesinde şüphesiz en büyük pay Eyyûbî coğrafyasında hayatını sürdüren âlimlere aittir. Bazı noktalarda

²⁹⁹ Tefvik Yücedoğru, "Hadislerden İnanç Esası Tespiti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006), s. 105.

³⁰⁰ Gregor Schwarb, "Neo-Eş'arî Kelamının Kıptî ve Süryânî Alımlaması", çev. Ulvi M. Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*, ed. Sabine Schmidtke, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 714.

Râzî'yi tenkit edip müstakil eserler kaleme alsalar da³⁰¹ genel olarak onun yöntemini devam ettirmişlerdir. İbn Haldun, mantık ilmini alet ilmî olmaktan çıkarıp müstakil bir ilim olarak ele alan kişinin Râzî olduğunu ifade ettikten sonra, onun bu yöntemini devam ettiren kişinin Efdalüddîn el-Hûnecî olduğunu ve konuyla alakalı *Keşfü'l-Esrâr* adlı eseri kaleme aldığını ifade eder.³⁰² Mantık ve diğer ilim alanlarında pek çok eseri bulunan el-Hûnecî, Mısır'a gelerek Eyyûbî hâkimiyetinde bulunmuş ve Fahreddin Râzî çizgisini en belirgin şekilde temsil etmiştir. el-Hûnecî meşhur Salâhiyye medresesinde müderrislik yapmış ve sultanların isteğiyle farklı münazara ve ilim meclislerinde bulunmuştur. Ayrıca ömrünün sonuna doğru Melik Salih'in emriyle Mısır başkaldılığına atanmıştır.³⁰³ Subkî, onun felsefe, kelam ve mantık ilimlerinde derin bilgi sahibi olduğunu ve bu alanlarla ilgi eserler kaleme aldığını aktarır.³⁰⁴ el-Hûnecî, Eyyûbî coğrafyasında Râzî ekolünün başarılı bir temsilcisi olmakla beraber yetiştirdiği öğrencilerine de bu düşünceyi aşılamıştır. Râzî ekolünün önemli temsilcilerinden olan ve Eyyûbî sultanları nezdinde itibar gören Sirâceddîn el-Urmevî, el-Hûnecî'nin en önemli öğrencileri arasındadır. el-Urmevî Selçukluların Konya kadısı olmakla birlikte Eyyûbîler'in merkezi olan Mısır'a gelmiş, burada sultanların hizmetinde bulunmuş ve el-Hûnecî'den mantık okumuştur.³⁰⁵

el-Urmevî, mantığa dair *Metâliu'l-Envâr* ve *Kitâbü'l-Mebâhic fî şerhi'l-Menâhic fî ilmi'l-mantık*³⁰⁶ isimli bir eserler kaleme almıştır. *Metâliu'l-Envâr* kendisinden sonra birçok âlim tarafından ilgi görerek üzerine çeşitli şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Mantığa dair bu eserinde Râzî'yi hep İmam olarak zikretmiş,³⁰⁷ ondan pek çok nakiller yapmakla beraber bazı noktalarda da eleştirmiştir. Fahreddin Râzî'nin eserleri üzerine de çalışmalar yapan el-Urmevî, onun fıkıh usulüne dair mütetekellimin metoduyla yazdığı *el-Mahsûl* isimli eserine şerh yazmıştır.³⁰⁸ Râzî'ye olan ilgisi hocası Kemaleddin b. Yunus kanalıyla gelmektedir. İbn Yunus, İmam Râzî'nin eserlerini çok iyi incelemiş ve onun düşünce sistematiğine vakıf

³⁰¹Hakan Coşar, "İşârât Geleneği İçinde Fahreddîn er-Râzî Eleştirileri: Seyfeddin el-Âmidî Örneği", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker ve Osman Demir, İSAM Yayınları, İstanbul 2018, s. 587-609; Mustakim Arıcı, "VII. / XIII. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26 (2011), s. 28.

³⁰² İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, c. I, s. 647.

³⁰³ Zehebi, *es-Siyer*, c.XXIII, s. 228; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. I, s. 541.

³⁰⁴ Subkî, *Tabakâtü'ş-Şafi'iyye*, c. VIII, s. 105.

³⁰⁵ Mustafa Çağrı, "Hûnecî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVIII, s. 375; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, c. IV, s. 247.

³⁰⁶ Kamil Kömürcü, "Urmevî'nin Metâli'u'l-envâr ve Kitâbü'l-Mebâhic İsimli Eserlerinin Bazı Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/1 (2017), s. 469.

³⁰⁷ Hasan Akkanat, *Kadı Sirâceddin El-Urmevî Ve Metâliu'l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 5.

³⁰⁸ Turgut Akyüz, "Fahreddîn er-Râzî'nin Mantık Okulu: Temsilciler ve Eserleri", *Uluslararası Felsefe Araştırmaları Derneği*, 1/40 (2017), s. 13-14.

olmuştur. Dolayısıyla Urmevî'nin Râzî'nin eserlerine ilgi göstermesi ve onlar üzerinde birtakım çalışmalar yapmasında hocasının önemli etkisi olmuştur.³⁰⁹ İbn Yunus ile İmam Râzî aynı dönemde yaşamış, onun ilim meclislerinde bulunmuş ve onunla fikir alışverişinde bulunmuştur. İbn Yunus, Eyyûbî hâkimiyetinde yaşamamakla birlikte Râzî düşüncesinin Eyyûbî âlimlerine aktarılmasında etkili olmuştur. Özellikle el-Hûnecî ve Urmevî gibi öğrencilerin yetişmesinde etkili olmuştur.³¹⁰ Râzî düşüncesini devam ettiren İbn Yunus ilmî faaliyetlerini genellikle Musul'da sürdürmüş ve kendisine özellikle mantık okumak için Esîrüddîn el-Ebherî ve İbn Salah³¹¹ gibi farklı bölgelerden gelen pek çok âlim olmuştur.

Râzî ekolünün önde gelen isimlerinden biri Hüsrevşâhî et-Tebrîzî eş-Şâfiî'dir.³¹² Bizzat Râzî'nin rahle-i tedrisinde bulunmakla beraber³¹³ ondan kelim ve fıkıh dersleri almıştır. Hocası Râzî'nin ismini tazim ve saygıyla anmış, şahsına büyük hürmet göstermiş, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde hocasına destek çıkmış ve ona bağlılık göstermiştir. Nazarî ilimlerde dönemin önde gelen âlimlerden olmuş ve eşsiz bir konum elde etmiştir. Yine felsefî kelim ekolünün başka önemli bir ismi olan Seyfeddin Âmidî'nin eserlerine vakıf olmuş ve bazı eserlerini öğrencilerine okutmuştur.³¹⁴ Kelam, felsefe, mantık alanında geniş müktesebat sahibi olmasının yanı sıra İbn Sînâ'nın eş-Şifâ'sı ile Râzî'nin mantığa dair *Âyâtü'l-Beyyinât* isimli eserine özet yazarak onların eserlerini öğrencilerine okutmuştur.³¹⁵ Ayrıca İmam Râzî'nin kelama dair *el-Muhassal*, *Kitâbü'l Hamsîn* ve *Kitâbü'l Erbaîn* ile fıkıha dair *el-Mahsûl* adlı eserlerini de öğrencilerine okutmuştur. Bunların yanında İmam Râzî'nin kelamı konu edinen *Nihâyetü'l-Ukûl* eserine ayrı bir önem atfetmiş, onun gibi bir eserin yazılmadığı ve ilmî derinlik bakımından o eseri geçenin olmadığını aktarmıştır. Öğrencilerine gramer okuturken de seçici davranmış, bu konuda farklı mezheplere mensup olmasına rağmen

³⁰⁹ Çağrııcı, "Sirâceddîn el-Urmevî", s. 262.

³¹⁰ Akyüz, "Fahreddîn er-Râzî'nin Mantık Okulu: Temsilciler ve Eserleri", s. 8.

³¹¹ Büyük hadis âlimi İbn Salah mantık okumak için Musul'a İbn Yunus'un yanına gitmiştir. Uzun süre derslere devam eden İbn Salah, mantık ilmini kavrayamayınca, hocası ona bu ilimle uğraşan kimselerin halk nezdinde itibarının düştüğünü fakat kendisine halk tarafından saygı duyulduğundan bu saygıyı kaybetmemek için bu ilimle uğraşmaması şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur. İbn Salah'da hocasının vermiş olduğu bu tavsiyeleri dinlemiş ve bir daha mantıkla uğraşmamış hatta sonrasında mantıkla uğraşmanın haram olduğu şeklinde hüküm vermiştir. Bkz. Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 382; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 275.

³¹² Ahmed b. Abdülhâlim b. Abdusselam İbn Teymiyye, *er-Red ale'l-Mantikiyyîn*, nşr. Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1976, s. 327.

³¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII, s. 231; İmam Râzî'nin *el-Muhssal* adlı eserini tahkik eden Kıyas Elvânî, Hüsrevşâhî'nin Râzî'nin önde gelen öğrencileri arasında olduğu ve ondan nakilde bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal*, thk. Kıyas Elvânî, nşr. Müessetü'r-Risale, Beyrut 1997, c. I, s. 46.

³¹⁴ Ali Durusoy, "Hüsrevşâhî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, s. 58.

³¹⁵ Takiyüddîn b. Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Hafız Abdülhâlim Han, nşr. Âlemü'l-Kütüb, Beyrut h.1407. c. II, s. 107.

Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) gramere dair eseri olan *el-Mufasssal*'ı talebelerine okutmuştur.³¹⁶ Aklî ilimlerin yanında diğer naklî ilimlere de mesai harcamıştır. Hüsrevşâhî, Şâfiî fikhının temel eserlerinden olan, Nizamiyye medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin yazdığı *el-Mühezzeb* isimli eserini ihtisar ederek *Muhtasarü'l-Mühezzeb* adıyla bir eser ortaya koymuştur.³¹⁷

Hüsrevşâhî hem İmâm Gazzâlî'yi hem de İmâm Râzî'yi örnek almıştır. Her iki imamın farklı yönlerinden istifade edebileceğini aktarmıştır. Leblî'nin aktardığına göre bir gün İmam Hüsrevşâhî'nin ders halkasında bulunduğu sırada bir talebe Hüsrevşâhî'ye İmam Gazzâlî'nin mi, Râzî'nin mi daha yetkin olduğunu sorar. Hüsrevşâhî de naklî ilimlerde Gazzâlî'nin, aklî ilimlerde Râzî'nin daha yetkin olduğunu ifade eder.³¹⁸ Râzî ve İbn Sînâ'nın eserlerine telhisler yazmasının yanında bu eserleri öğrencilerine okutması bu iki âlimin eserlerine ve fikir dünyasına hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca kelam ve usul alanlarına dair birçok öğrenciye ders vermiştir.³¹⁹ Uzun yıllar boyunca Eyyûbî Sultanı Melik Nâsîr Davud'un yanında bulunmuş, burada ilmî faaliyetler icra etmiştir.³²⁰ Melik Davut onun yanına sürekli gider ve ondan İbn Sînâ'nın *Uyûnu'l-Hikme* adlı eserini okurdu. Bu derslere çok büyük önem verir ve büyük bir ciddiyetle derslere gelirdi. Melik Davut ders almaya geldiği zaman büyük bir alay ile gelirdi. Bu alay içerisinde köleleri ve devlet erkanı bulunurdu. Hocası Hüsrevşâhî'nin evinin bulunduğu sokağa geldiği zaman, yönetici kimliğini bir kenara bırakarak yanında bulunan herkesi ders alıp gelinceye kadar sokağın başında bekletirdi. Öğrenci edasıyla yalnız olarak bir beze sarılı olan kitabını koltuk altına alır ve yaya olarak Hüsrevşâhî'nin evine gider, büyük bir hürmetle kapıyı çalardı. Hocası Hüsrevşâhî ona kapıyı açar ve derse başlardı. Melik, o gün okuyacağı dersi alır ve aklındaki tüm soruları hocasına sorar, cevabını alırdı. Hocasına çok saygı duyan Melik Davut, ders bitiminde ayağa kalkıp gitmeye niyetlendiği zaman, hocasının yerinden kalkıp onu uğurlamasına imkân

³¹⁶ Eyyûbî melikleri de bizzat bu kitaba önem vermiştir. Eyyûbîler'in Dımaşk hükümdarı Melik Muazzam, Zemahşeri'nin bu eserini ezberleyenleri otuz dinar ve hil'atla ödüllendireceğini ifade etmiştir. Dt-etaylı bilgi için bkz. Mehmet Sami Benli, *el-Mufasssal*, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXX, s. 368; Şihabüddin Ahmed b. Yusuf el-Leblî, *Fihrisetü'l-leblî*, thk. Yasin Yusuf-Avrad Abdürrebih, nşr. Daru Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1987, s. 123-124.

³¹⁷ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, c. XLVII, s.126.

³¹⁸ Leblî, *Fihrisetü'l-leblî*, s. 123.

³¹⁹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, c. VIII, s. 343.

³²⁰ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c. III, s. 277.

vermezdi.³²¹ Hüsrevşâhî, Şevval ayının 652 senesinde Dimeşk'ta vefat etmiş ve Kâsiyûn dağı civarına defnedilmiştir.³²²

İşte bu şekilde Râzî ekolünün Eyyûbî coğrafyasında yaşayan temsilcileri hem ilim erbabı hem de Eyyûbî yöneticiler nezdinde büyük ilgi görmüşlerdir. Bu durum Eş'arîlik içerisindeki Râzî düşüncesinin Eyyûbî topraklarında geniş yayılım alanı bulmasının yanında, Eş'arîliğin kelâmî boyutunun güçlenmesini de beraberinde getirmiştir.

2.4.3. Muhammed b. Hibetullah b. el-Hamevî

Asıl adı el-İmam Tacuddîn Muhammed b. Hibetullah b. Mekki el-Hamevî'dir. Hicri 546 yılında Hama'da dünyaya gelmiş, h. 599 yılında Mısır'da vefat etmiştir.³²³ Fıkıh ilmini Ebû Tâhir Muhammed b. Huseyn'den almakla beraber Rebi b. Hasan, Muhammet Kasım b. Asâkir ve Hammâd el-Artâhî gibi âlimlerden de ders almıştır.³²⁴ Dönemin önde gelen Eş'arî âlimlerinden olan Hamevî, fıkıh, nahiv ve kelam gibi farklı ilim dallarında derinleşmiştir.³²⁵ Mısır halkı onun ilmine itibar ederek ilgi göstermiş ve fetva almak için onun kapısını çalmışlardır.³²⁶ Hayatını ilim öğrenme ve öğretmeye adanmış olan Hamevî'nin, ilme olan şevkiyle ilgili İmam Zekiyyüddîn Abdülazim şu anısını anlatır; Bir gün yanına gittiğimde baktım ki aşırı sıcaklardan dolayı yerin altında bir mahzene girmiş bir şeylerle uğraşıyordu. Ben “sen burada bu şekilde ne yapıyorsun” diye soru yönelttiğimde, “İlimle uğraşmayayım da ne yapayım?” şeklinde bana cevap verdi.³²⁷ Onun zor şartlara rağmen bir yolunu bulup ilime kendisini vermesi ilme olan düşkünlüğünün güzel bir örneğidir.

Hamevî, öncesinde kilise iken Selâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır'ı aldıktan sonra medreseye dönüştürdüğü³²⁸ ve Eyyûbîler nezdinde önemli bir yeri olan aynı zamanda dönemin en itibarlı ve en büyük medreselerinden olan Salâhiyye Medresesi'nin müderrisliğini yapmıştır.³²⁹ Medreselerin Tacı ismiyle meşhur olan³³⁰ kuruluşundan itibaren Şiîlerle

³²¹ Harun b. Ebû Ferec İbn İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, thk. Anton Salhani, nşr. Darü's-Şark, Beyrut 1992, c. I, s. 254.

³²² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. XLVII, s. 125.

³²³ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Vekâletü'l-Meârifî'l-Celîle, İstanbul 1951, c. VI, s. 99; el-Makrîzî, *el-Muktefi'l-Kebîr*, c. VII, s. 212.

³²⁴ Takiyüddîn el-Makrîzî, *el-Muktefi'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lavî, nşr. Darü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2006, c. VII, s. 212.

³²⁵ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VII, s. 23; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, c. VI, s. 99.

³²⁶ Tacuddin Muhammed b. Hibbetullah el-Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl ve Cevâhirü'l-Usûl*, Vâhatü Âli'l-Beyt Filistin 2007, s. 2.

³²⁷ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VII, s. 24.

³²⁸ Abdülhamit Yunus, *Mücizü Daireti'l-Me'arif-i İslâmiyye*, nşr. Merkezü's-Şârikatü li İbdâi'l-Fikrî, Mısır 1997, c. 26, s. 8164.

³²⁹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VII, s. 24; Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. II, s. 207.

mücadele misyonunu üstlenmiş olan Salâhiyye Medresesi'nin başına ilk olarak Hubûşanî getirilmişti. Böyle önemli bir medresenin başına Hubûşanî'nin getirilmesinin en önemli nedeni hem Selâhaddîn Eyyûbî nezdinde önemli bir yerinin olması hem de Şîîlerle mücadelede kararlı ve dik duruşlu âlimlere ihtiyaç duyulmasıydı.³³¹ İşte bu denli önemli bir medresenin başına Hubûşanî'den sonra Hâmevî'nin getirilmesi onun Eyyûbî melikleri nezdindeki değerini net bir şekilde göstermekle beraber iki âlim de aynı düşünce yapısına sahip olduklarını göstermektedir. İki âlimin gerek Şîîlerle gerekse Selefilerle mücadelede kilit rol üstlenmeleri onların itibarını daha da arttırmıştır.

Hâmevî, yazmış olduğu pek çok şiirleri, Selâhaddîn Eyyûbî'nin veziri olan Kâdî Fâzıl'a ithaf ettiği feraiz ilmine dair *Ravdetü'r-Riyâd ve Nüzhetü'l-Furâd* isimli eseri olmakla birlikte asıl şöhretini Sultan Selâhaddîn Eyyûbî'ye ithaf ettiği *el-Hadâiku'l-Fusûl ve Cevâhirü'l-Usûl* adlı nazım şeklinde yazdığı eseriyle yakalamıştır.³³² Hâmevî'nin ortaya koyduğu bu eser zaman içerisinde eğitim kurumlarında teveccüh görmüş ve Selâhaddîn Eyyûbî'nin ismi ile özdeşleşerek *el-Akîdetü's-Salâhiyye* ismiyle meşhur olmuştur. Bu eserinde sade anlaşılır ve özet bilgiler aktarmıştır. Kelam ilminin temel konularından olan İlahiyyat, Sem'îyyat ve Nübüvvet konularını Eş'arîyye mezhebi bağlamında ele alırken bazen Sünnî mezheplerin o konudaki görüşlerini vererek kısa ifadelerle tartışmaktadır.³³³

Hâmevî bu eserine besmele ile başlayarak Allah'a hamd ve Peygamber'e (sav) salat getirmiştir. En mutedil mezhep olan Eş'arîliğin itikadını halkın rahat bir şekilde ezberlemesi ve anlaması için nazım şeklinde yazdığını ifade ederek, Sultan Selâhaddîn'e ithaf ettiğini bizzat kendisi de aktarmaktadır.³³⁴

Selâhaddîn Eyyûbî'nin Eş'arî akidesine olan bağlılığı özellikle Eş'arî âlimler arasında ona ayrı bir ilgi uyandırmıştır. Bu durum bazı âlimleri yeni eserler ortaya koymaya teşvik etmiştir. Yeni eser kaleme alan âlimlerden biri de Hâmevî'dir. Müellif, Eş'arî itikadının temel prensiplerine dair yazdığı bu eserini Selâhaddîn Eyyûbî'ye ithaf etmiştir. Bu eseri hüsnü teveccühle karşılayan Sultan, medrese eğitiminin ilk halkası olarak kabul edilen ketâiblerde okutulmasını talep etmiştir. Bu durum aynı zamanda Selâhaddîn'in çocukların tahsil hayatının

³³⁰ Muhammet Emin b. Fazlillah b. Muhibiddin, *Hülâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî Aşer*, nşr. Darü's-Sadr, Beyrut 1869, c. III, s. 24.

³³¹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 216-217.

³³² Şemseddîn b. Abdullah b. Muhammed b. ez-Zehabî, *Tarihü'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmirî, Darü Kütübi'l İlmiyye, Beyru 1993, c. 42, s. 410.

³³³ Turgut, "Muahmmet b. Hibbetullah El-Hamevî ve Selâhaddîn Eyyûbî'ye İthaf Ettiği *el-Akîdetü's-Salâhiyye* Adlı Eser", s. 667.

³³⁴ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*, s. 7.

ilk basamağında Eş'arî akidesini bilip bu akideye bağlı kalmalarını istediğini de göstermektedir.³³⁵

Ele aldığı konuların başında “hadd” ve “resm” gibi mantık terimleri gelmektedir. Hâmevî, metodolojik olarak felsefî kelam geleneğinin belirgin özelliklerinden olan mantık ile ilgili kavramların kitabın başında verilmesi usulüne uymuştur. Eserinde sistematik bir yöntem takip ederek başlıklar ve alt başlıklar şeklinde bir tasnife gitmiştir. Eserinde vereceği konuların sıralamasını da müteahhir dönemi kalamcılar gibi düzenlemiştir. İlk olarak İlahiyyât ile başlamış, Nübüvvet ve Sem'îyyat şeklinde devam ederek en son imamet konusunu ele almıştır. Bu eserde Eş'arî mezhebinin temel itikâdî görüşlerine bağlı kalarak, ele aldığı konuları oldukça öz ve kısa bir şekilde işleyerek gerek şekil gerekse içerik bakımından Eş'arî kalamcılarının yöntemini takip etmiştir. Bununla beraber Mütakaddim dönemi kalamcılarına atıfta bulunmayı da ihmal etmemiştir.³³⁶

Eserinde teklif konusuna değinerek Eş'arîler gibi teklifin şer'i olduğunu ve aklî olamayacağını değindikten sonra bu konuda Mu'tezile mezhebinin kendilerine muhalefet ettiğini söyleyerek konuyu tartışmıştır.³³⁷ Aklın mahiyetine de değinen Hâmevî, Âlimlerin bu konuda uzun uzadıya tartışmalara girdiğini, fakat elle tutulur bir sonuca varamadığını aktarır. Aynı zamanda akılla ilgili farklı tanımlamalara giderek anlaşılamayacak bir yapıya soktuklarını söyleyerek eleştirmiştir. Akılla ilgili kendi görüşünü aktaran müellif, onu yaratanın Allah olduğunu ve onun mahiyetini de sadece Allah'ın bileceğini söylemekle yetinmektedir.³³⁸

Bilginin hakikatine değinen Hâmevî, bilginin bir deniz gibi olduğu ve tanımının bilinemeyeceğini aktarır. İnsanların bu konuda birbirini eleştirerek uzun uzadıya tartışmaya girdiğini, fakat bir sonuç alamadıklarını, sadece aksini ispat etme hususunda birleştiklerini söyler. Dolayısıyla onların yaptıkları tanımların hepsinin öznel olduğunu ve aklın kapasitesini sınırlandırdığını iddia etmektedir. Bilginin hakikatinden sonra cehaletin tanımına değinerek ikisini birbiriyle ilişkilendirmekte, bilginin hakikati anlaşıldıktan sonra cehaletin tanımının kolay olacağını ifade etmektedir. Cehalet ile ilgili en kısa ve öz tanımın; “kastedilen şeyden bihaber olmak” şeklinde tanımlanmasının doğru olacağını aktarmaktadır.³³⁹

³³⁵ Turgut, “Muahmmet b. Hibbetullah El-Hamevî ve Selâhaddîn Eyyûbi'ye İthaf Ettiği *el Akidetü's-Salâhiyye* Adlı Eser”, s. 666.

³³⁶ Turgut, “Muahmmet b. Hibbetullah El-Hamevî ve Selâhaddîn Eyyûbi'ye İthaf Ettiği *el-Akidetü's-Salâhiyye* Adlı Eser”, s. 661.

³³⁷ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*. s. 10.

³³⁸ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*. s. 10-11-12.

³³⁹ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*. s. 14.

Yine bilginin taksimi ve âlem konusunu da girerek bunların tanımı üzerinde ve nasıl anlaşılması gerektiği hususunda düşüncelerini serdetmektedir. Bilgiyi tanımlarken çoklu bir tasnife tabi tutmaktadır. İlk olarak kadîm bilgiyi zikrederek bu bilginin ilahî olduğuna değindikten sonra, hâdis bilgiyi direk ifade etmeksizin onu kastederek ikiye ayırır. Akabinde bu bilgiyi kendi arasında zarurî ve nazarî şeklinde ikiye ayırmaktadır. Zarurî bilgiye akıllı veya cahil olsun herkesin vakıf olduğunu, nazarî bilgiyi ise akıl yürütme yoluyla yani istidlali yöntemle elde edileceğini söylemektedir.³⁴⁰

Hâmevî, âlem konusunu ele alarak tanımını verdikten sonra âlemin yapı taşlarını ikiye ayırır ve bunları araz ve cevher şeklinde isimlendirdikten sonra ayrı başlıklar altında detaylıca tartışmaktadır. Âlemi “Allah’ın var ettiği her şey” olarak tanımlamaktadır.³⁴¹ Bu tanım Sünnî kaynaklarda geçen âlem ile ilgili tanımlamalarla da uyusmaktadır. Nitekim Sünnî kaynaklarda genel olarak “Allah ve sıfatları dışındaki her şey” şeklinde tanımlanmaktadır. Böyle tanımlanmasının en önemli nedeni hulûl, tenasüh, sudur ve panteizm gibi sakıncalı inançları saf dışı bırakmak içindir. Hristiyanlar ve bazı mezhep mensupları, Tanrının insana hulûl ettiğini, felsefeciler insanın âlemin tanrıdan sudur yoluyla huruç ettiğini, panteistler ise Tanrının âleme içkin olduğunu yani mündemiç olduğu tezini ileri sürmektedir. Tüm bu inançlarda Allah ile âlem arasında sanki iç içelik şeklinde bir bağlantı görünmektedir. Kelam âlimleri gibi Hâmevî’de böyle bir tanımlama yapmasının nedeni ister zihinsel yolla olsun ister dış dünyada olsun bu şekil bir düşüncenin önüne geçmek istemesinden kaynaklanmaktadır.³⁴²

Allah’ın birliği konusunu ele alırken girişe ilk olarak tanımlama ile başlamaktadır. Vahid olanın bölünemeyeceğini, kadim olduğunu, başlangıç ve sonunun olmayacağını ayrıca yokluğunun zihinde tasavvur edilemeyeceği şeklinde nitelemektedir. Allah’ın cisim ve cevher olmayacağını söyleyerek bunu tevhit bahsi içinde ele almaktadır. Çünkü aksini iddia etmenin tevhit ilkesine hâlel getireceğini düşünür. Bu konuda Hristiyanların yanlış olduğunu söyleyerek onların ileri sürdüğü tezi mantıksal çerçevede bağlamında gerekçesiyle eleştirmektedir. Yine Allah’ın en ufak bir teşbihe mahal olmayacağını, mekansız olarak var olduğu ve zaman değişmesinden Allah’ın münezzeh olduğuna değinir. Bununla beraber Allah’ın arşa istiva ettiğini söylemekle beraber istivanın mahiyetini ancak Allah’ın bileceğini ifade eder. Sıfatlar konusuna da geniş bir fasıl açan müellif, bu konuyu kendi mezhebi olan Eş’arîliğin genel kabulü çerçevesinde ele almaktadır. Sıfatları aktarırken Eş’arîlikte olduğu gibi üçlü bir

³⁴⁰ Hamevî, *Hedâiku’l-Fusûl*. s. 15.

³⁴¹ Hamevî, *Hedâiku’l-Fusûl*. s. 15.

³⁴² Cağfer Karadaş, “Eş’arî Kelam okulu”, *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker yayınları, Ankara 2016, s. 117-118.

taksime başvurmaktadır. İlk olarak zâtî sıfatları zikreder, sonrasında fiili sıfatları, en sonda haberi sıfatları vermektedir. Yaptığı üçlü taksim her biri için örnek vermektedir. Bununla beraber Mu'tezilenin sıfat anlayışını eleştirmektedir.³⁴³

Mezheplerin genel olarak ayrıştığı konulardan biri olan Allah'ın ve kulların fiilleriyle ilgili görüşünü serdetmektedir. Fısk, isyan, günah rüş, itaat, hidayet, küfür, darlık ve saadet gibi bütün fiillerin Allah'ın dilemesi ve yaratmasıyla meydana geldiğini ifade eder. Fakat bu fiillerin tamamını kullar kesp eder. Allah'ın dilediği kimseyi hidayete erdireceğini ve kulu alıkoymaya kadir olduğunu aktarır. Mu'tezilenin bu konuda hataya girdiğini ifade ederek konuyu sonlandırır. Teklif-i mâ lâ yutak konusunda Sünnî mezheplerden Eş'arî ve Mâtürîdî âlimlerin fikir ayrılığına düştüğü temel meselelerden olan bu konuya da değinmektedir. Hâmevî, bu konudaki görüşünü de öncesinde olduğu gibi Eş'arîye mezhebinden yana kullanarak; Allah'ın insana güç yetiremediği şeylerle mükellef kılmasını caiz kabul etmektedir. Yine Allah'ın fiileri konusuyla ilişkili hüsün ile kubuh, haramın rızık kabul edilip edilmeyeceği, aslâhın Allah için vacip kabul edilip edilmeyeceği ve imanda artma ve azalmanın olup olmayacağı gibi neredeyse bütün mezheplerin farklı bir açıdan yaklaştığı konuları müellif Eş'arîye mezhebinin genel kabulü üzerinden okumaktadır.³⁴⁴

Hâmevî, Nübüvvet konusuna girmeden önce mucize konusunu işleyerek konuya altyapı oluşturmaktadır. Mucizenin olağan dışı bir fiil olduğunu ve karşısındaki herkesi o fiili işlemekten aciz bıraktığı için mucize dendiğini ifade etmektedir. Mucizenin nübüvvet iddiasında bulunan kimseyle beraber meydan okuma esnasında vuku bulduğunu aktarmaktadır. Müellif, Peygamber Efendimiz'in (sav) mucizelerini aktarırken ilk olarak Kur'an-ı Kerim'den başlamıştır. Kur'an'ın hem nazım yönünden hem de önceki milletler ve peygamberler hakkımda verdiği haberler yönünde mucize olduğunu söylemektedir. Arapların hitabet ve şiir yönünden gayet başarılı olduğunu fakat Kur'an-ı Kerim karşısında şaşkınlıklarını aktarmaktadır. Kur'an'da bulunan ve Peygamber'den (sav) gelen kabir, azap, suâl, münker nekir, mîzân, sırât, hesap günü, yeniden dirilme, ceza, va'd, vaîd, cennet, cehennem, havz ve şefa'at gibi konulara iman etmenin gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu konuda son olarak Mutezilenin cennet ve cehennemin kıyamet gerçekleşikten sonra yaratılacağını, öncesinden yaratılmasının Allah için abes olacağı görüşünü eleştirerek hata yaptıklarını ifade etmektedir.³⁴⁵

³⁴³ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*, s. 20-21.

³⁴⁴ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*, s. 24-25-26; Turgut, "Muahmmet b. Hibbetullah El-Hamevî ve Selâhaddîn Eyyûbi'ye İthaf Ettığı *el-Akîdetü's-Salâhiyye* Adlı Eser", s. 664-665.

³⁴⁵ Hamevî, *Hedâiku'l-Fusûl*, s. 32-33-34-35.

Kelam ilminin temel meselelerinden olan “Rü’yetullah” yani Allah’ın görülmesi konusunu ele almaktadır. Bununla ilgili Peygamber’den (sav) sahih haberlerin geldiğini, ayın bulutsuz apaçık görülmesi gibi Allah’ın görüleceğini söyleyerek Selefin yolunu takip etmektedir. Allah’ın görülmesini inkâr eden kimsenin Peygamber’e (sav) muhalefet ettiğini aktardıktan sonra, Allah’ı sadece Müslümanların görebileceğini ifade eder. Sonrasında isyan üzere ölen kişi ile büyük günah işleyip de dinden çıkmayan kişinin durumuna da değinir. Bu konuda ise Haricileri eleştirerek hataya düştüklerini söylemektedir.³⁴⁶

Şia fırkasının inanç esaslarından en önemlisi olan ve Sünnî mezheplerle en keskin ihtilafın olduğu imamet konusunu işlemektedir. Hz. Muhammed’in (sav) kendisinden sonra kat’i surette herhangi bir kişiyi tayin etmediğini ifade etmektedir. Dört halifeyi de hayır ile yad ettikten sonra Muaviye’ye gelir ve onun Hz. Osman’ın katillerini isteme konusunda Hz. Ali’ye karşı karışıklık çıkarmasını yanlış bulmaktadır.³⁴⁷

Hâmevî, son olarak ashabın fazileti yani birbirine önceleme konusuna değinmektedir. Bu konuya ilk olarak Hz. Ebubekir’den başlayarak en faziletlisinin o olduğunu aktardıktan sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin ismini zikreder. Sonrasında aşere-i mübeşşere içerisinde olan ve diğer ashabın faziletinden söz eder. Peygamber efendimizin (sav) eşlerinden de söz eden müellif, onların Kur’an-ı Kerim’in Ahzâb suresinde anıldığını, övgüye layık olduğunu ve dolayısıyla onlar için kötü söz kullanan kimselerin Peygamber’in (sav) sevdiği kimseler olmaktan çıktığını ifade ederek sözlerini noktalamaktadır.³⁴⁸

2.4.4. Seyfeddin Âmidî

Felsefî kelam ekolünün en önde gelen âlimlerinde biri olan Âmidî, asıl adı Seyfeddin Ali b. Muhammed et-Tağlibî el-Âmidî’dir. h. 551 yılında Âmid şehrinde doğmuştur. İlköğrenimini doğduğu şehirde Ammâr el-Âmidî’den ve Muhammed b. Safâr’dan almış ve Hanbelîlikle ilgili olarak *el-Hidaye* adlı eseri ezberlemiştir.³⁴⁹ 14 yaşlarına gelince Bağdat’a ilim tahsil etmek için yola çıkmış ilk olarak Fetyân b. Mennî el-Hanbelî’nin ders halkasına katılmış ve Hanbelîlikle ilgili bilgilerini iyice pekiştirmiştir. Sonrasında İbn Berekât el-Bağdadi b. Fedlân eş-Şâfiî’nin ders halkasına katılmış, ondan Şâfiîliği öğrenmiş ve Şâfiîliği tercih etmiştir.³⁵⁰ İbn Fadlân, Bağdat’ta Şâfiî fıkının en büyük temsilcisi idi. Aynı zamanda

³⁴⁶ Hamevî, *Hedâiku’l-Fusûl*, s. 37.

³⁴⁷ Hamevî, *Hedâiku’l-Fusûl*, s. 37.

³⁴⁸ Hamevî, *Hedâiku’l-Fusûl*, s. 38-39.

³⁴⁹ Zehebi, *Siyer*, c.XXII, s. 364,

³⁵⁰ Salahuddin Halil b. Aybek b. Abdullah el-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, Daru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1420/2000, c.XXI, s. 226; İbn Hallikân, *Vefeyatü’l-A’yân*, c. III, s.294.

fıkıh usulü, kalam, cedel, münazara ve mantık ilimlerinde de geniş müktesebat sahibiydi. Tüm bu birikimleri Seyfeddin Âmidî'ye aktararak onun ilmî gelişimine en büyük katlıyı sağlayan hocası olmuştur. Dolayısıyla hayatının ilk yıllarında Hanbelîliğe karşı bir meyli olmuşsa da hocası İbn Fadlân'dan Şâfiîliği öğrendikten sonra Şafi mezhebine geçmiştir.³⁵¹ Bağdat'ta pek çok hocadan ilim almış ve çok sayıda kitap ezberlemiştir. Rüyasında İmam Gazzâlî'yi bir tabut içinde görmüş ve yüzünü açarak öpmesinden sonra onun kalamından bir şeyler ezberlemek istemiştir. Bunun üzerine onun *el-Mustasfâ* adlı eserini defalarca okumuş ve ezberlemiştir. Kalam, felsefe ve mantık ilimleri de dahil birçok ilim öğrenmiş ve bu ilimlerde uzmanlaşmıştır.³⁵² Özellikle cedel ilminde derinleşmiş ve bu ilmin tüm inceliklerine vakıf olmuştur. Hatta cedel ile ilgili yirmi kitap ezberlediği rivayet edilmiştir.³⁵³ İzz b. Abdisselam, insanların zihinlerini bulandırmaya çalışan bir dinsizin karşısına Âmidî'nin çıkması gerektiğini, bu konuda ondan daha liyakatli birinin olmadığını dile getirerek bu konudaki maharetine değinmiştir.³⁵⁴ Onun ilmî birikimini ve âlimlerin nezdindeki konumunu göstermesi açısından dönemin otoriter âlimi İzz b. Abdisselam'ın onun hakkında ifade ettiği düşünceleri önemlidir.

Sonrasında Mısır'a gelerek Zâfirî Camisi'nde çeşitli alanlarda dersler okutmuş bunun yanında İmam Şâfiî'nin mezarının bitişiğinde bulunan Salâhiyye Medresesinde Şâfiî fıkıh üzerine dersler vermiştir. Bazı kimselerin onu inanç bozukluğu, Allah'ın sıfatlarını inkâr etmek ve felsefî fikirleri yaymakla itham etmeleri üzerine katline fetva verilmiştir. O da Mısır'dan gizlice kaçarak Hamâ'ya gelmiş ve Eyyûbî Meliklerinden Melik Mansur'un himayesi altına girmiştir.³⁵⁵ Melik Mansur, Âmidî'ye ihsanlarda bulunmuş ona bir medrese tahsis ederek Hamâ'da kalmasını sağlamıştır. Melik Mansur'un iki yıl sonra vefat etmesi üzerine Melik Muazzam ona bir mektup göndererek Şam'a gelmesini istemiştir. Âmidî'nin ilmî birikiminden yararlanmak isteyen Melik Muazzam, Âmidî'yi Selâhaddîn Eyyûbî'nin kabri yanında bulunan Azîziyye medresesi müderrisliğine tayin etmiştir. Ondaki ilim almak için her bölgeden buraya pek çok talebe gelmiş, bulunduğu yeri ilim merkezi haline getirmiştir. Taassuptan uzak durarak toplumun her kesimine kuşatıcı bir yaklaşımla davrandığı için Mâlikî, Hanbelî ve Hanefî talebeler de onun ders halkalarına katılmışlardır. Yine her salı ve cuma günleri Âmidî için özel münazara meclisleri kurulmuş ve diğer mezhep

³⁵¹ Hasan eş-Şâfiî, *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, s. 33.

³⁵² Zehebi, *Siyer*, c.XXII, s. 364; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XXI, s. 227.

³⁵³ Leblî, *Fihriyetü'l-leblî*, s. 133.

³⁵⁴ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 307.

³⁵⁵ Ahmed b. Kasım b. Halife b. Yûnus el-Hazrecî, *Uyûnü'l-Enbiya fî Tabakati'l-Edibâü*, thk. Nezar Rızâ, Darü'l Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, s. 650; Zehebî, *Târihü'l İslâm*, c. XIV, s. 50.

imamlarının da bu meclislere katılması istenmiştir.³⁵⁶ Böylece hem mezhepler arası diyaloglar oluşturularak toplumdaki kutuplaşmanın önüne geçilmiş hem de fikir teatisinde bulunup ilim adamlarının ufku genişletilerek ilmin gelişimine katkı sağlanmıştır.

Seyfeddin Âmidî, Sünnî mezheplerin dışında bulunan gruplara sert eleştirilerde bulunmuştur. Özellikle İsmâîliyye mezhebi ve diğer aşırı Şîî gruplara *Ebkârü'l-Efkâr* adlı eserinde yer vermiş ve onları bidat fırka şeklinde niteleyerek bu eserinde ciddi anlamda eleştirilerde bulunmuştur.³⁵⁷

Eyyûbîler döneminde devam eden Eş'arî-Hanbelî çekişmesinden Seyfeddin Âmidî'de nasibini almıştır. Melik Eşref'in yönetimi üstlenmesiyle on yıl boyunca devam ettiği Azîziyye Medresesi müderrisliğinde iken hakkında çıkan bir komplo nedeniyle görevden uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine evine çekilmiş ve hayatının geri kalanını evinde geçirmiştir.³⁵⁸ Bu icraat bazı Hanbelî itikadına sahip kimseler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Âmidî, Azîziyye Medresesi'nden azledildiği zaman Hanbelî itikadına sahip olan İbn Salâh; "Âmidî'nin bu medreseden alınması Akka şehrinin alınmasından daha hayırlıdır." ifadelerini kullanmıştır.³⁵⁹ Akka şehri o zaman Haçlı birliklerinin elinde bulunuyordu. Dolayısıyla İbn Salâh'ın bu ağır sözü o dönem Âmidî'ye karşı olan bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Fakat İbn Salâh'ın bu düşünceleri fakihler nezdinde itibar görse de Eyyûbî sultanlarına pek bir etkisi olmamıştır. Âmidî'nin hayatının büyük bir bölümünü bu topraklarda geçirmesi, Eyyûbî sultanlarıyla güzel ilişkiler gerçekleştirmesi ayrıca eğitim kurumlarında önemli görevler üstlenmesi İbn Salâh'ın etkisinin sınırlı olduğunu göstermektedir.³⁶⁰ Fakat iki asır sonra gelen Hanbelî âlim İbn Teymiyye yukarıda İbn Salâh'ın Âmidî hakkındaki sözlerini aktardıktan sonra Âmidî'nin felsefe ve kelam ilminde çok geniş müktesebat kazandığını, ayrıca İslam ve inanç açısından da kelamcılar ile felsefeciler içerisinde en mutedil düşünceye sahip olduğunu ifade etmektedir. Âmidî'nin ilmî ve itikâdî yönden muhalifleri tarafından bile övgü ile anılması, onun tüm kesimler nezdinde itibar gördüğünü göstermektedir.³⁶¹

Seyfeddin Âmidî bazı filozoflarla ilişki kurmuştur. Bu filozofların kimisi Müslüman iken kimisi Yahudi veya Hristiyan olmuştur. İşrâkî felsefenin kurucusu İslam filozofu

³⁵⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XXI, s. 226.

³⁵⁷ Hasan eş-Şâfiî, *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, s. 22.

³⁵⁸ Emrullah Yüksel, "Âmidî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. III, s. 58

³⁵⁹ Ahmed b. Abdülhâlim b. Abdusselam İbn Teymiyye, *Nakdi'l-Mantık*, thk. Abdurrahman b. Hasan b. Kâid, nşr. Darü'l-Âlemi'l-Fevâid, Cidde 2015, s. 266-267.

³⁶⁰ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s. 278.

³⁶¹ İbn Teymiyye, *Nakdi'l-Mantık*, s. 267.

Sühreverdî el-Maktûl bunlardan biriydi. Sühreverdî ile Âmidî, Halep'te bir araya gelmişlerdir. Bu buluşmada Sühreverdî, Âmidî'ye dünyaya sahip olmasının gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Âmidî, bu fikrin kendisine nereden geldiğini sormuştur. Sühreverdî de rüyasında deniz suyunu içtiğini ifade ederek bu rüyasının dünyaya hâkim olması gerektiğine işaret ettiğini dile getirmiştir. Bu cevap karşısında Âmidî, bu düşüncenin aklen mümkün olmadığını fakat Sühreverdî'nin ilminin derinliğine işaret edebileceğini söylemiştir. Sühreverdî bu cevaplar karşısında kendi düşündüğü şeyden vazgeçmedi. İkisinin arasında geçen bu diyalogdan sonra Seyfeddin Âmidî, Sühreverdî'nin bu düşüncesinde ısrar ettiğini görünce “onun ilminin çok, aklının az olduğunu” söylemiştir.³⁶² Âmidî'nin Sühreverdî hakkındaki düşüncelerini Fahreddin el-Mardinî gibi İslam filozofları da taşımaktadır. el-Mardinî de Sühreverdî'nin düşüncesizliği ve patavatsızca konuşması onun sonunu getireceğini ifade etmiştir.³⁶³ Nitekim öyle de olmuş. Sühreverdî, Eyyûbîler'in Halep hükümdarı Melik Zahir Gazi ile güzel ilişkiler kurmuştur. Sonrasında fakihler ile kelâmî konularda tartışmalara girişmiş, bu tartışmalardan sonra fakihler onun dinden çıktığını dolayısıyla Melik Zahir'in itikadını bozacağına dair bir bildiri hazırlayarak Sultan Selâhaddîn'e göndermişlerdir. Bunun akabinde Selâhaddîn Eyyûbî kardeşi Melik Zahir'e hemen haber göndererek onun öldürülme emrini vermiştir.³⁶⁴

Âmidî gerek ortaya koyduğu düşünceleri gerek telif ettiği eserleri ve gerekse de yetiştirdiği talebeler açısından Eş'arîliğin fikir yapısının renklenmesine gerçek anlamda katkı sağlamıştır. Özellikle kelim ve felsefeyi bir arada kullanmakla beraber aklî ve şer'î delilleri göz önünde bulundurarak sonuca ulaşması onun özelliklerinin başında gelmektedir. Eş'arîliğin müteahhirûn döneminin en önemli temsilcilerinden olan Âmidî, bu dönem âlimleriyle Eş'arîliğin genel prensipleri üzerinde ittifak etmekle beraber konuları ele alış yöntemi açısından onlardan ayrılmaktadır. Bu dönem Eş'arî âlimleri felsefenin İslam düşüncesine girmesinin etkisiyle mezhepte akılcılığı biraz daha önceleyerek Mu'tezile mezhebi metoduna yaklaşmışlardır. Âmidî ise birini diğerine öncelemeden akıl ve nasları dengeli ele alarak sonuca varmaya çalışmıştır. Bununla beraber tasavvufa da kapılarını açmıştır. Ayrıca Âmidî, mezhebî kimliğini korumakla beraber Aristo mantığının kullanarak geleneksel kelim metodunu eleştiri süzgecinden geçirmiştir.³⁶⁵

³⁶² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. II, s. 237.

³⁶³ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabâkati'l-Etubbâ*, 642-643.

³⁶⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabâkati'l-Etubbâ*, 642-643; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. II, s.237.

³⁶⁵ Hasan eş-Şâfiî, *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, s. 22.

Kelam, felsefe ve fıkıh usulü alanında dönemin otoriter isimleri arasında yerini alan Âmidî'nin³⁶⁶ yirmi civarında eseri olduğu zikredilir. Konumuz bağlamında Eş'arî düşünce ile ilgili ortaya koyduğu bu eserlerinden önemlilerinden biri *Ebkârü'l-Efkâr* eseridir. Kelamî konuları içerisinde tafsilatlı bir şekilde aktarmaktadır. Mütakaddimûn ve Muteahhîrûn dönemine dair Eş'arî düşüncesini kapsamlı bir şekilde ele alan Ebkar, felsefe ve kelamın birleştirildiği memzûc dönemde ortaya çıkan temel eserlerdendir. Bu eser Rumûzü'l-Künûz adıyla müellif tarafından ihtisar edilerek kitaba mantıkla ilgili bazı konular da dahil edilmiştir.³⁶⁷ Kelama dair başka bir eseri olan *Gâyetü'l-Merâm if 'İlmi'l-Kelâm, Ebkarü'l-Efkâr*'ın bir özeti olup, felsefî kelam dönemini yansıtan temel eserlerdendir.³⁶⁸ Dolayısıyla Amidî hem ortaya koyduğu önemli eserlerle hem yetiştirdiği değerli öğrencilerle Eş'arî kelamının gelişim ve dönüşümüne katkı sağlayan ender şahsiyetlerdendir.

Sefer ayının dördüncü günü 631/1234 yılında 80 yaşında iken evinde vefat etmiştir. Şam'da bulunan Kasiyûn dağının eteklerinde bir yere defnedilmiştir.³⁶⁹

2.4.5. İzzeddîn b. Abdüsselâm

Döneminde bölgenin ileri gelen fakih ve kelimcilerinden biri olarak itibar gören ve Şâfiî fıkının imamı kabul edilen İzzeddîn b. Abdüsselâm, kadılık görevinin yanında yoğun öğretim ve telif faaliyetleriyle uğraşmıştır. Eyyûbîler dönemin de Eş'arîliğin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından ilgi çekici örneklerin başında gelen bir âlimdir.

İbn Abdüsselâm'ın yaşadığı dönem aralığı, Eyyûbîler'in son kısmı ve Memlûkler'in ilk yıllarına denk gelmektedir. Eyyûbîler'in son dönemlerine gelindiğinde, devlet çalkantılı bir sürece girmiş, melikler arasındaki siyasi rekabet üst seviyelere ulaşmıştır. Bununla birlikte devlet yönetiminde istikrarsızlık baş göstermiş ve yöneticiler arasında askeri mücadeleler kızırmıştır. Siyasi kargaşanın hâkim olduğu bu dönemde dünyaya gelen İbn Abdüsselâm, doğumuyla ilgili net bir tarih olamasa da 577/1182 yılında Dimeşk'te doğduğu tahmin edilmekte ve 660/1262 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Asıl adı, Abdülazîz b. Abdüsselâm b. Ebî Kâsım b. Hasan olan İbn Abdüsselâm olmakla beraber³⁷⁰ insanlar arasında İzz, İmâm

³⁶⁶ Metin Bozan, “Mezhepler Tarihçiliği Açısından Seyfuddin Âmidî”, *Uluslararası Seyfuddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol vd., Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s.268.

³⁶⁷ Emrullah Yüksel, “Ebkârü'l-Efkâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, s. 77-78; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XXI, s. 229.

³⁶⁸ Zehebi, *Siyer*, c.XXII, s. 365; Emrullah Yüksel, “Âmidî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* s. 58.; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XXI, s. 229; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 347; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s.294.

³⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân*, c. III, s.294; Leblî, *Fihriyetü'l-leblî*, s. 133.

³⁷⁰ el-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XVIII, s. 318.

İzz, Şeyhu'l-İslam ve Sultanu'l-Ulemâ gibi lakaplarla meşhur olmuştur.³⁷¹ Farklı alanlara dair dersler almak için birçok hocanın rahle-i tedrisinde bulunmuştur. Fıkıh öğrenmek için Fahreddin b. Asâkir, usul ilmî için Seyfeddin Âmidî, hadis ilmî için Muhammed Kasım b. Asâkir, Ebu Sa'd el-Bağdadî, Hanbel b. Abdullah, Muhammed el-Harastânî ve Berekât b. İbrahim başta olmak üzere ve daha birçok hocanın yanında bulunmuştur. Nevevî, onun ilimlerin çoğuna vakıf ve yetkin olduğu hususunda âlimlerin icma ettiğini aktarmaktadır.³⁷² Şâfiî mezhebinin bütün inceliklerine vakıf olmuş, ilimde müçtehit seviyesine ulaşmıştır.³⁷³

İmam, ilmî açıdan çok zengin bir ortamda bulunmuş ve ilim çevrelerinin takdirini alan hocalarla temasta bulunmuştur. Temasta bulunduğu âlimler arasında Ebû Muhammed b. Asâkir, Hâfız Münzirî, Seyfeddin Amidî, Kâdî Cemalettîn Herestânî, Kâdîlkudât İbn Şeddâd ve İbnü'l-Esîr gibi şahıslar bulunmaktadır.³⁷⁴ Bununla beraber sûfî çevrelerle de bir araya gelmiş, Sühreverdiyye tarikatının kurucusu Şehâbeddin Sühreverdî ile 612/1215 senesinde Dimaşk'ta bulunmuş ve sühreverdiyye tarikatının hırkasını giymiştir. Dimaşk'tan sonra Mısır'a giden İbn Abdüsselâm, Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebu'l-Hasan Şâzelî ile güzel ilişkiler kurmuştur. Şâzeliyye tarikatının hırkasını giyip giymediği net olmasa da Ebu'l-Hasan Şâzelî ile aynı mecliste bulunmuştur. Ebu'l-Hasan ilim adamlarının önde gelenleriyle *Kuşeyrî Risalesini* okumak üzere bir halka kurmuş, onların içerisinde İbn Abdüsselâm da yer almıştır.³⁷⁵

Farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen onun ilminin derinliğini haber alarak kendisinden ilim almaya geldikleri İbn Abdüsselâm, yetiştirdiği öğrenciler ilimde üst seviyelere ulaşmış ve dönemin otoriter ilim adamları arasında sayılmışlardır. Öğrencileri arasında büyük muhaddis İbn Dakîkû'l-İd (ö. 702/1302), meşhur fakih Şehâbettîn el-Karâfî (ö. 684/1285) ve müfessir İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) bulunmaktadır. İmâm İzz'in bu üç talebesinin dikkat çeken yönü ise Mâlikî mezhebine mensup olmalarıdır. İmâm İzz, Mâlikî mezhebine mensup olan iki talebesi İbn Dakîkû'l-İd ve İbnü'l-Müneyyir hakkında, Mısır'ın bu iki adamla övündüğünü dile getirmiştir. Yine Eyûbîler dönemi tarihi ile ilgili en önemli eserler arasında sayılan *Kitâbu'r-Ravzateyn* adlı eserin müellifi Ebu Şame el-Makdisî (ö. 665/1267), İbn Abdüsselâm'ın oğlu ve kelama dair babasından naklen yazdığı *İdâhu'l-Kelâm*

³⁷¹ Ali Muhammed Sallabi, *Sultanu'l-Ülema ve Bayiu'l-Ümera İz b. Abdüsselam*, çevr. Ahmet Aslanoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul 2017, s. 27.

³⁷² Ebû Zekeriya Muhyiddin b. Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, nşr. Darü Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2019, c. III, s. 22.

³⁷³ Muhammed b. Râfî es-Sülemî, *Târîhu Ulemâi Bağdât*, thk. Abbas el-Azâvî, nşr. el-Darü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2000, s. 85.

³⁷⁴ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 33.

³⁷⁵ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, 104-105.

fîmâ Cerâ li'l-İz b. Abdisselâm adlı eserin müellifi İbrahim b. Abdülazîz ve Zehebî'nin kendisi için "ilimlerin imamı" diye nitelediği büyük muhaddis Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) başta olmak üzere ve birçok talebesi bulunmaktadır.³⁷⁶ Her daim kapılarını ardına kadar talebelere açık tutan İbn Abdüsselâm, ilim öğretmeye büyük gayret göstermiş, Şâfiî mezhebinin imamı ve en önde gelen ismi³⁷⁷ olmasına rağmen, mezhep farklılığını ilim öğretmede engel olarak görmemiş, gerek farklı mezheplere mensup gerekse de kendi mezhebinden olan talebeler ondan ilim almaya gayret göstermişlerdir. Tarihi net olmamakla beraber Dimaşk'ta bulunduğu süre içerisinde, Melik Eşref döneminde ilk olarak Şibliyye medresesinde ders okutmuştur. 52 yaşına geldiğinde ise Melik Kamil'in buraya hâkim olmasıyla birlikte İmam İzz ile iyi ilişkiler kurmuş ve ona Gazzâlîyye Medresesi müderrisliği vermiştir. İsmi bilinen bu iki medresenin dışında başka medreselerde tedris faaliyetlerinde bulunmuş, bununla birlikte Büyük Emeviyye Camisinde vaaz faaliyetleri ve imamlık görevini icra etmiştir. Emeviyye camisi imamlık görevi dönemin en önemli görevlerinden biriydi. Dönemin en büyük ve en eski camisi olması hasebiyle Müslümanlar nezdinde önemli bir yeri vardı. Dolayısıyla bu önemli görev ancak dönemin büyük adamları üstlenebilmekteydi. Bu durum İbn Abdüsselâm'a yüklenen değeri açıkça göstermektedir.³⁷⁸

Hayatının tamamını ilme adayan İbn Abdüsselâm aynı zamanda bir zahitti. Sûfî çevrelerle ilişkiler kurmuş ve onların meclisine oturmuştur. Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî, İbn Abdüsselâm'ın ilmî konumunu takdir ederek dönemin en büyük âlimlerinden biri olarak kabul etmiştir. İbn Abdüsselâm için yeryüzünde onun fıkıh meclisi kadar kıymetli bir meclis olmadığını aktarmaktadır. Yine başka bir zahit ve hadis âlimi olan Zekiyüddîn el-Münizirî, İmam İbn Abdüsselâm Mısır'a gelmeden önce fetva makamında bulunuyordu. İmam, geldikten sonra bu makamdan çekilmiş ve buraya layık olan kişinin İbn Abdüsselâm olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁹

Hayatını ilim, zühd, takva ve emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l münkere adayan İmâm İzz, hakkı söyleme noktasında kimseden korkmaz ve hiçbir yöneticinin konumundan çekinmezdi.³⁸⁰ Dil ve kıraat âlimi Leblî, onun için âlimlerin önde geleni, faziletlielerin en meşhuru, inancı sağlam, güzel huylu, temiz ahlaklı, dünya malına değer vermeyen, zamanını halka irşad ile geçiren, tüm gücünü hakkı savunmada kullanan ve dönemin âlimleri tarafından

³⁷⁶ İbn Abdüsselam, *el-Gaye fi İhtisari'n-Nihaye*, c. I, s. 18-26.

³⁷⁷ Zeyneddin b. el-Verdî, *Târîhu'l-Verdî*, nşr. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. II, s. 208.

³⁷⁸ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 39; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 210.

³⁷⁹ ez-Zehîlî, *İzzeddin b. Abdüsselam*, s. 66.

³⁸⁰ el-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XVIII, s. 319.

büyük hürmet gören bir âlim şeklinde niteler.³⁸¹ İlmî anlamda kendini çok geliştirmiş, şöhreti her tarafa yayılmıştır. Bunun için her taraftan kendisinden fetva almak isteyen kişiler kapısını çalmıştır.³⁸²

Eyyûbîler'in Dımaşk kolu hükümdarı Salih İsmail'in hâkimiyetinde uzun seneler yaşamıştır. Fakat Eyyûbî yöneticileri arasındaki rekabetten dolayı Salih İsmail'in bazı şehir ve kaleleri Haçlılar'a bırakması üzerine İmam İzz, bu duruma çok sinirlenmiş, Sultanı şiddetle eleştirerek ona hutbelerde dua etmeyi kesmiştir. Bazı Âlimlerin de İzz'e destek vermesi üzerine sultan bu duruma öfkelenmiş ve onları Dımaşk'tan çıkarmıştır. Bunun üzerine İzz, Mısır'a doğru hareket etmiştir. Yol üstünde farklı yerlere uğramış, orada bulunan yöneticiler kendi topraklarında bulunup ilmî faaliyetlerini orada sürdürmesini istemiştir. Fakat İmam İzz, bu teklifleri geri çevirerek Mısır'a gitmiştir. Mısır'da bulunan Eyyûbî Meliki Salih Necmeddin Eyyûb b. Kâmil, onu güzel bir şekilde karşılayarak ikramlarda bulunmuştur. Sonrasında Sultan, Amr b. As camisinde hatiplik ve Mısır'da kadılık görevlerini İmama vermiştir.³⁸³

Hakkı söyleme noktasında hiçbir zaman geri durmayan İbn Abdüsselâm yanlış bulduğu icraatı hemen düzeltme yoluna giderdi. Eyyûbî veziri Mısır'da bulunan bir caminin yanına eğlence mekânı inşa etmiştir. İmam İzz, bu durumu şer'i hükümlere aykırı bularak hemen yıkma kararı almıştır. Bu icraatıyla sınırlı kalmayan İzz, vezirin adalet sıfatının kalktığını ve kendisinin de kadılık görevinden istifa ettiğini ilan etmiştir. İmam İzz'in daha önce Dımaşk Eyyûbî Meliki İsmail'e cephe aldığı gibi kendisine de cephe alacağını düşünen Melik Salih, onun etkisini azaltmak için hatiplik görevinden de almıştır. İbn Abdüsselâm bundan sonra sadece tedris ve telif faaliyetlerini icra etmiştir.³⁸⁴ Yine imam İzz, bildiği doğruların her zaman arkasında olmuştur. Hatta bu noktada bazen kendi mensup olduğu mezhebe muhalefet etmiştir. Döneminde Şâfiî ulema içerisinde otoriter olsa da bazı konularda kendi mezhebine muhalefet etmiş; İmam Hanefî'nin görüşlerini benimsemiştir. Örneğin bir müçtehidin bazı konularda başka bir müçtehidin taklit etmesini İmam Şâfiî kabul etmez. Fakat İmam Hanefî, Şâfiî'nin aksine taklit edilebileceğini söyler. İbn Abdüsselâm, bu durumda İmam Hanefî'nin görüşünü isabetli bularak, onun görüşünü takip eder.³⁸⁵

³⁸¹ Leblî, *Fihriyetü'l-leblî*, s. 131.

³⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XVII, s. 442.

³⁸³ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiî'iyye*, c. VIII, s. 210.

³⁸⁴ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 46.

³⁸⁵ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 100.

İbn Abdüsselâm bidatlerle mücadele etme hususunda net bir tavır gösteriyordu. Sonradan meydana gelmiş, dinde yeri olmayan fakat dinî bir anlam yüklenmeye çalışılan en ufak şeyi kabul etmemiş ve şiddetle karşı çıkmıştır. Bu konuda İbn Salah ile sert tartışmalara girmişti. Girdiği tartışmalardan biri Şaban ayının yarısında kılınan Regaip namazıyla ilgiliydi. İbn Abdüsselâm bu namaz ile ilgili gelen rivayetlerin sonradan ortaya çıktığından dolayı sahih olmadığını, dolayısıyla bu namazın sünnete yerinin olmayacağını ısrarla savunmuştur. Aksine İbn Salah bu namazın bidat olmadığını ve sünnette yerinin olduğunu ileri sürmüştür. Bu çekişmeler kızışmış ve birbirlerine bu konuyla ilgili birer reddiye yazmışlardır. Fakat sonradan İbn Salah ikna olmuş ve o da bu namazın bidat olduğunu kabul etmiştir. Yine Dimaşk'ta bulunduğu süre içerisinde Cuma namazını kıldıran imamlar, minbere çıkarken siyah elbise giyiyor, kılıçla minbere vuruyor ve sultanlara övgüde bulunuyorlardı. İbn Abdüsselâm bu uygulamaların dinden olmadığını söylemiş ve kendisi imamlık vazifesine geldiğinde bu davranışların tamamını uygulamadan kaldırmıştır.³⁸⁶

Eyyûbîler dönemine genel olarak bakıldığında, Eş'ariler ile Hanbelîler arasındaki çekişmeler hep süregelmıştır. Bu çekişmeler içerisinde dönemin otoriter Eş'arî âlimi İbn Abdüsselâm da zorunlu olarak yer almıştır. Biz Hanbelîler ve Eş'arîler arasındaki çekişmeyi İmâm İbn Abdüsselâm'ın görüşlerinin yer aldığı *el-Akidetü İzzeddîn* veya *Mülîhhetü'l-İ'tikâd* olarak bilinen³⁸⁷ risale çerçevesinde ele alacağız. Risale yaklaşık 10 sayfadan oluşmaktadır. Bu risale Subkî'nin *Tabakâtü's-Şafi'iyye* isimli eserinde İbn Abdüsselâm'ın hayatına yer ayırdığı bölüm içerisinde oğlu Abdullatif Şerefeddin'den naklen aktarmaktadır. Bu risale ayrı olarak *İdâhu'l-Kelâm fîmâ Cerâ li'l-'İz b. Abdüsselâm fî Meseleti'l-Kelâm* adıyla basılmıştır. Bu eser İbn Abdüsselâm ile Melik Eşref arasında geçen olaya ayrıntılı değinmekle birlikte, Kur'an-ı Kerim'in mahiyetinden ve Allah'ın sıfatlarından bahsetmekte ayrıca İmâm İzz'in Hanbelîlerle yaşadığı görüş ayrılıklarına değinerek Hanbelîler eleştirilmektedir. Fakat bu eleştiriyi sistematik bir şekilde, ayet ve hadislerden deliller getirerek, akıl ve mantık çerçevesinde ifade etmektedir.

İbn Abdüsselâm, ilk zamanlarda Eyyûbî sultanı Melik Eşref ile güzel ilişkiler geliştirmiştir. Melik Eşref'in yakınında Hanbelîler'in fazla bulunması nedeniyle onlardan etkilenmiş ve hadislere ayrı bir ehemmiyet vermiştir.³⁸⁸ Melik Eşref'te Hanbelîlerin genel temayülü gibi haberi sıfatları te'vil etmeyi yanlış buluyordu. Bununla beraber bazı bidat

³⁸⁶ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 121.

³⁸⁷ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 124.

³⁸⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.XXII, s 126.

sahibi Hanbelîler onun çok yakınında bulunmuş ve onlar Kur'an-ı Kerim'in ses ve harflerden oluştuğunu, bu düşünceye muhalefet edenin kâfir olacağı hususunda sultanı ikna etmişlerdi.³⁸⁹

Melik Eşref ilmî kimliğinin bulunmasından ötürü ilme ve ilim adamlarına değer vermiş, onlarla güzel geçinmeye çalışmıştır. İbn Abdüsselâm ile tanıştıktan sonra onunla güzel ilişkiler gerçekleştirmiş ve onun düşüncelerine sıcak bakmaya başlamıştı. Fakat bu durumdan rahatsız olan Hanbelîler hemen olaya müdahil olmuş ve Sultanı, İbn Abdüsselâm'a karşı doldurmaya başlamışlardır. İbn Abdüsselâm'ın Eş'arî olduğunu ve Eş'arîler gibi Kur'an-ı Kerim'in ses ve harflerden oluştuğunu iddia edenlerin bidate düştüğü, ekmeğin doyurmadığı, suyun susuzluğu gidermediği ve ateşin yakmadığı düşüncesinde olduğunu sultana ulaştırmışlardır. Hanbelîlerin bu telkinleri sonucunda Melik Eşref şaşırarak ve Hanbelî âlimlerin İbn Abdüsselâm'ın aleyhinde aşırı taassuba gittiğini düşünmüştür. Fakat Hanbelîler, sultanı ikna etmek için İbn Abdüsselâm'a karşı bir plan yapmışlardır. Planlarına göre Kelânullâh konusunda İbn Abdüsselâm'ın aleyhinde bir fetva yayınlacaklar, buna karşılık İbn Abdüsselâm bu fetvalarına cevap verecek ve onlar da bu cevabı sultana gösterip, İbn Abdüsselâm'ın sapkın düşüncelere sahip olduğu hususunda sultanı ikna ederek onun gözünden düşürmeyi amaçlayacaklardı. Hanbelî âlimler bu planlarını gerçekleştirmiş ve fetvalarını sultana iletmışlerdir. Bu fetvadan haberi olan İbn Abdüsselâm; "Bu fetva bana imtihan olarak yazıldı ve ben de buna karşılık içerisinde gerçeklerin olduğu bir risale yazacağım." şeklinde tepkisini ortaya koymuş, dolayısıyla Hanbelîlerin kurduğu plan gerçekleşmiştir.³⁹⁰

Hanbelî âlimler, İmam İbn Abdüsselâm'ın yayınladığı bu risaleye sevinmiş ve amacına ulaştıklarına inanmışlardır. Akabinde hemen bu risaleyi Melik Eşref'e ulaştırmışlardır. Melik Eşref bu risaleyi okuyunca aşırı sinirlenmiş ve İbn Abdüsselâm hakkında; "Sizin onun hakkında bana getirdikleriniz doğruymuş. Biz, İbn Abdüsselâm'ın muvahhit bir Müslüman olduğuna inanıyorduk. Fakat sizin getirdiğiniz bu haberden sonra o artık günahkârlar hatta kafirler arasına girmiştir." şeklinde tepkisini ortaya koymuştur.³⁹¹ Sultan Melik Eşref'in ağır sözlerinin nedeni sadece İbn Abdüsselâm'ın Kelânullâh ile ilgili ifadeleri değildir. Hanbelîlerin Kur'an'ın ses ve harflerden oluştuğu düşüncesini benimseyen Melik Eşref, İbn Abdüsselâm'ın da aksi görüş belirterek bu düşüncede olanların bidat ile itham etmesi, sultanın sert ifadeler serdetmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim Selâhaddîn

³⁸⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 269; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 218.

³⁹⁰ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 218.

³⁹¹ Abdullatif Şerefeddin Muhammed b. İzzeddin b. Abdüsselâm, *İdâhu'l-Kelâm*, s. 6.

Eyyûbî'nin de minarelerden okuttuğu Mürşide akidesinin içeriği, bu risaleden farklı değildi.³⁹²

Melik Eşref'e, İbn Abdüsselâm'ın bu risalesi Ramazan ayında ulaşmıştır. Melik bu risaleyi okuduğu zaman onun meclisinde birçok fakih bulunuyordu. Fakat hiçbiri sultanın bu sert sözlerine net bir şekilde karşılık veremedi. Orda bulunan bazı fakihler sultanın haklı olduğunu fakat bu mübarek ayın hatırına sultanın affetme ve bağışlamasının makamına yakışacağını söyleyerek sultanı yumuşatmaya çalışırken, bazı aşırı Hanbelîlerde de sultanı daha çok tahrik ederek, sultanın kesinlikle haklı olduğunu ifade etmişlerdir. Sonrasında bu hadise halk arasında yayılmış ve herkes bunu konuşmaya başlamıştır. Dönemin otoriter Mâlikî âlimi olan ve ilmiyle amel etmede üne kavuşan Amr b. el-Hâcib³⁹³ de bu hadiseden haberdar olmuştur. Akabinde hemen yola koyularak, bu olay gerçekleşirken orda bulunan kadı ve âlimlerin yanına gitmiş, onları; “Ne Kadar acayip! Sizler hak üzeresiniz, sizin dışınızdaki herkes batıl üzere öyle mi? Sizden doğruları söyleyecek bir adam bile çıkmadı mı? Hepiniz sustunuz Allah’a ve onun arınmış şeriatine yardım etmediniz.” şeklinde sert bir dille kınamıştır. İbnü'l-Hâcib'in bu sert tepkisi karşısında onlar ağzını açamamışlardır. Bu sözlerle yetinmeyen İbnü'l-Hâcib, devam ederek; “Demek sizler sultanın haklı olduğunu, fakat bu mübarek ayın hatırına affetme ve bağışlamasının makamına yakışacağını söylediniz öyle mi? Bu sözleriniz yanlış ve günahtır. Çünkü bağışlama ve affetme bir suç ve günah sonucunda olur. Fakat sizler, sultanın mezhebinizden (Eş'arîlik) olan İbn Abdüsselâm'a kullandığı ifadeler karşılık sultana yağ çektiniz. Halbuki İbn Abdüsselâm'ın mezhebi hak mezhep olup, selef ve halefin büyük çoğunluğu bu mezhep üzerine olmuştur. Geçmişte de onlara sapkın bir grup hariç kimse muhalefet etmedi.” diyerek tepkisini sürdürmüştür. Bunun akabinde İbnü'l-Hâcib, İbn Abdüsselâm'ın haklılığına dair bir fetva hazırlayarak bazı otoriter âlimlerin de onayını almış ve İbn Abdüsselâm'a giderek ona olan desteklerini iletmıştır. Bu desteği arkasına alan İmam İbn Abdüsselâm, bir mektup yazarak, sultandan Hanbelîler ve Şâfiîlerin görüşlerini ifade edecekleri Hanbelî, Mâlikî ve diğer ilim adamlarının da katılabileceği bir münazara meclisi oluşturmasını istemiştir.³⁹⁴

³⁹² Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s. 269.

³⁹³ İbn Abdüsselâm Şâfiî mezhebinin otoriter ismi iken İbnü'l-Hâcib de Mâlikî mezhebinin otoriter ismiydi. Ameli mezhepleri farklı olsa da itikatta ikisi de Eş'arî'ydi. Dolayısıyla Eş'arîlik ortak paydasında buluşup birbirlerine destek çıkmışlardır. İbn Abdüsselâm Dimaşk'ta bulunduğu zaman, Dimaşk Eyyûbî Meliki İsmail'in toprakları Haçlılar'a bıraktığı zaman, İbn Abdüsselâm'ın Melik'e vermiş olduğu tepki de, İbnü'l-Hâcib de İbn Abdüsselâm'ı desteklemişti. Sonrasında sultan onları Dimaşk'tan çıkarmış ve ikisi beraber Mısır'a gelmişlerdi. Bu durum, Eyyûbîler döneminde Hanefî ve Şâfiî âlimlerin birbirlerini hem itikatta hem de siyasette desteklediğini göstermektedir. Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 210.

³⁹⁴ Abdullatif Şerefeddin, *İdâhu'l-Kelâm*, s. 6-7.

Bu mektup Melik Eşref'e ulaştığı zaman, hemen bir divit ile kâğıt istemiş ve kendi el yazısı ile İbn Abdüsselâm'a cevap vermiştir. Verdiği cevapta mektubun kendisine ulaştığını, İbn Abdüsselâm'ın akidesinin bilindiğini, bundan dolayı meclisi kurmaya gerek olmadığını ifade etmiş, devamında kendilerinin Hulefâ-yi Râşidîn'in ve dört mezhep imamının üzerine olduğu itikadı takip ettiğini aktarmıştır.³⁹⁵ Arada sultan Melik Eşref ile İbn Abdüsselâm arasında mesajlaşmalar devam etmiş en sonunda sultan, İbn Abdüsselâm'ın faaliyetlerini engellemek için herhangi birinin yanına gitmesini veya konuşmasını yasaklamış, ayrıca evine hapsederek dışarı çıkmasına mani olmuştur. Sultanın bu yasakları karşısında İbn Abdüsselâm bunları bir nimet ve şükür sebebi saydığını çünkü bunların Allah'tan kendisine bir imtihan olarak geldiğini sultanın elçisine söylemiştir. Elçi gidip bu durumu sultana iletince sultan yanındakilere; "Söyleyin bana ben bu adamı ne yapayım? Verdiğim cezayı bile mükâfat olarak görüyor." demiş ve bu sözleriyle İbn Abdüsselâm karşısındaki çaresizliğini ifade etmiştir. İbn Abdüsselâm yerleşim yerinden uzak olan bu evde bir müddet kaldıktan sonra devreye Hanefî âlimlerin otoriter ismi Cemâluddîn el-Husayrî girmiştir.³⁹⁶

el-Husayrî, yanında bulunan birkaç kişiyle beraber kalenin yolunu tutarak sultanın huzuruna çıkmıştır. Sultan onları güzel bir şekilde karşılamış ve onlara ikramlarda bulunmuştur. el-Husayrî hemen konuya girerek kendilerinin buraya yeme ve içmeye gelmediğini buraya İbn Abdüsselâm ile ilgili konuşmaya geldiğini söylemiştir. Devamında sultana bu âlimin çok kıymetli olduğunu, kendisinin ve ülkesinin bereketlenmesi için ayrıca diğer sultanlara karşı onun varlığı bir övünç vesilesi olduğu, dolayısıyla ister Hindistan'da olsun ister dünyanın en uzak köşesinde olsun sultanın, onu topraklarına getirme hususunda gayret etmesi gerektiğini Melik Eşref'e iletmiştir. Melik Eşref de el-Husayrî'ye kendisinde İbn Abdüsselâm'ın inandığı itikadın yazılı olduğu bir risale bulunduğunu ve bu risaleye göre onun inancının batıl olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında risaleyi getirterek ve el-Husayrî'ye göstermiştir. Risaleyi okuyan el-Husayrî, bu risalede yazılanların tamamının doğru olduğunu, bu itikadın Müslümanların itikadı, Salihlerin şiarı ve Müminlerin kesin inancı olduğunu ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in ses ve harflerden oluştuğuyla ilgi Hanbelîlerin aşırı olanlarının görüşünü benimseyenin yanlış üzere olduğunu sultana söylemiştir. el-Husayrî'nin bu ifadeleri karşısında Melik Eşref yaptığı hatanın farkına varmış, hemen İbn Abdüsselâm'ı hapsedtiği evden serbest bırakmış ve onun gönlünü almıştır. Akabinde bu çekişmelerin bir daha

³⁹⁵ Abdullatif Şerefeddin, *İdâhu'l-Kelâm*, s. 8-9.

³⁹⁶ en-Nedvî, *İzz b. Abdüsselâm*, s. 130-131.

yaşanarak toplumda huzursuzluğun meydana gelmemesi için Melik Eşref, bu tarz kelâmî konuların tartışılmasını yasaklamıştır.³⁹⁷

Eş'arî olmasıyla temayüz eden Mısır Eyyübî Sultanı Melik Kâmil, bu hâdiseleri haber aldığı anda apar topar Dımaşk'a gelir ve İbn Abdüsselâm'ın yanına giderek ondan olayı ayrıntılarıyla yazmasını ister. Olaya hâkim olduğunda donup kalmış ve hemen gidip Melik Eşref ile görüşmüştür. Melik Kâmil, Hanbelîler ile Şâfiîler arasında bir sorun olduğunu ve bu sorun karşısında nasıl bir tavır takındığını sorarak olayı Melik Eşref'ten de duymak istemiştir. Melik Eşref; "İki tarafın da kelam konusunda konuşmalarını yasakladım ve böylece toplumdaki anlaşmazlığın önüne geçtim." cevabını verir. Melik Kâmil aldığı bu cevap karşısında; "Sen sadece kendi otoriten ve saltanatın için ehl-i hak ile ehli batılı aynı kefeye koydun. Ehl-i hak tarafında olan kimseleri emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker prensibini gerçekleştirmelerine mâni oldun" diyerek Melik Eşref'e karşı sert cümleler kurmuştur. Melik Eşref de kardeşinin bu uyarıları karşısında yaptığı hatadan dönerek İbn Abdüsselâm'a büyük bir yanlış yaptığını kabul etmiştir. Sonrasında Melik Eşref, İbn Abdüsselâm'dan yazdığı eserleri kendisine okumasını istemiş ve bundan sonra onun fetvalarına göre amel edeceğini dile getirmiştir.³⁹⁸

İbn Abdüsselâm kelam, akaid, fıkıh, usul, hadis, alanlara dair önemli ve hacimli otuza yakın eser ortaya koymuştur. Hepsinin ismini burada zikredemeyeceğimizden konumuzla ilgili olan eserleri aktaracağız. İbn Abdüsselâm kendi itikadı olan Eş'arîliği savunmak veya Eş'arîliğin görüşlerini derlemek için birçok eser ortaya koymuş bu eserler genelde küçük risaleler şeklinde olmuştur. İmanın artması ve eksilmesi konusuyla ilgili Ehl-i Sünnetin görüşlerini içeren ve genel olarak sorulara bir cevap niteliğinde olan *el-Fark beyne'l-İslam ve'l-İman* adlı bir risale yazmış ve bu günümüze ulaşmıştır. Yine Halku'l-Kur'an meselesine de değinmiş, bu konuda da *Nebzetün Müfîdetün fi'r-Reddi ale'l-Kâili bi Halki'l-Kur'an* isimli küçük hacimli bir eser yazmış ve bu eser günümüze ulaşarak Mısır'da yazma olarak bulunmaktadır. Kelam ilmiyle ilgili *Risaletün fi İlmi't-Tevhid* isimli bir sayfalık risale kaleme almıştır. Yine İtikad ile ilgili *Vasiyetü'sh-Şeyh İzzeddin* isimli küçük bir eser ortaya koymuştur. Son olarak amellerin fazileti, zühd, terbiye ve itikad ile ilgili konuları içeren ve altmış sayfa boyutunda olan *Ahvâlü'n-Nasi Yevmü'l-Kiyameti ve Zikrû'l-Hâsirîne ve'r-Râbihîne Minhüm* adında bir eser yazmış, bu eseri Fethi es-Seyyid tahkik ederek basımını gerçekleştirmiştir.³⁹⁹

³⁹⁷ Subkî, *Tabakâtü'sh-Şâfi'îyye*, c. VIII, s. 236-237.

³⁹⁸ Abdullatif Şerefeddin, *Idâhu'l-Kelâm*, s. 14-15.

³⁹⁹ ez-Zehîlî, *İzzeddin b. Abdüsselam*, s. 140-141.

İbn Abdüsselâm'ın yazdığı eserlerin isim ve içeriğine baktığımız zaman, güncel mezhebî tartışmalara değindiği ve mezhebinin görüşlerini savunduğu görülmektedir.

Hayatının tamamını eğitim ve öğretime veren İbn Abdüsselâm'ın, vefatı dahi Salâhiyye medresesinde gerçekleşmiş, 660/1262 yılında ders verirken ruhunu Allah'a teslim etmiştir. Onun vefatı halkı derinden etkilemiş, cenaze namazına büyük bir kitle katılmıştır. Memlûk Sultanı Zahir Baybars dahil devlet erkanı orada hazır bulunmuştur. Hatta Sultan Baybars gördüğü bu kalabalık karşısında şoka uğramış ve yanındakilere “Benim asıl hâkimiyetim şimdi gerçekleşti. Şayet bu şeyh, halka Baybars'ın topraklarından çıkın deseydi benim devletim dağılırdı.” demiştir. Onun vefatı neredeyse bütün İslam coğrafyasını sarsmış ilim adamları, sultanlar ve halkın tamamı yas tutmuştur. Arkasından Dımaşk ve Şam'ın büyük camileri başta olmak üzere birçok camide gıyabi cenaze namazı kılınmıştır.⁴⁰⁰

2.4. Eş'arîliğin Manifestosu: *el-Mürşide*

el-Mürşide akidesinin nispet edildiği İbn Tümert ilim öğrenmek için Bağdat ve Mısır'a gelmiş, burada ilmî aldıktan sonra, kendi memleketi olan Fas'a dönmüştür. Orada ibadet alanları yetersiz olduğundan insanların rahat ibadet edebileceği bir yapı inşa etmiştir. İnşa ettiği bu yapıda ilmî faaliyetlere başlayınca oranın yerli halkı ve ilim talebeleri kendisine teveccüh göstermişlerdir. İnsanların bilgisinin zayıf olduğunu gören İbn Tümert onların rahat anlayacağı temel inanç esaslarını içeren *el-Mürşide* risalesini halkın yerli dili olan berberice yazmıştır.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ İbn Abdüsselam, *el-Gaye fî İhtisari'n-Nihaye*, c. I, s. 36-37.

⁴⁰¹ İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, c. VI, s. 303; Sıbt İbn'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. XX, s. 260; Akîdenin türkçe çevirisi şöyledir: “Allah bizi ve seni doğru yola ilet. Bil ki her sorumluluk sahibinin bilmesi gereken hususlar şunlardır: Allah Azze ve Celle hükümlerinde taktır. Ulvî ve süflî olan âlemi, arşı, kürsüyü, gökleri ve yeri ile onların arasındaki ve içindekilerin tamamını Allah yaratmıştır. Her şey Allah'ın kudreti dahilindedir. O'nun izni olmadan hiçbir şey hareket edemez. O'nunla yaratılmışlara güç yitiren yoktur. O'nun hükümlerine ortak yoktur. *Hayy ve Kayyûm'dur. O'nu ne bir uyuklama ne de bir uyku alır. Gaybî ve şehadetî bilendir. Gökte ve yerde hiçbir şey ondan gizli kalmaz. O, karada ve denizdeki her şeyi bilmekle beraber ağaçtan düşen yaprağı dahi bilir. O, karanlıktaki küçük bir taneyle bile bilir. Yaş kuru ne varsa apaçık kitaptadır. O'nun ilmî her şeyi kuşatmıştır. Her şeyi sayı olarak kaydetmiştir. Dilediğini yapandır. İsteddiği her şeye gücü yeter. Hâkimiyet, zenginlik, izzet, sonsuzluk, hüküm, kaza ve güzel isimler O'na aittir. Kimse O'nun verdiği hükmü ve verdiği şeyi kesinlikle engelleyemez. Mülkünde dilediğini yapar. Yaratıkları hakkında istediği şekilde hükmeder. Bunu yaparken herhangi bir beklentiye girmezken sonundan da çekinmez. O'nun aleyhine ne bir hak ne de bir hüküm vardır. O'ndan gelen her bir nimet onun lütfundandır. Yine O'nun verdiği her bir ceza O'nun adaletindendir. O yaptığı şeyden dolayı sorgulanmaz. Fakat onlar sorgulanır. O, bütün yaratılmışlardan önce vardır. O'nun öncesi, sonrası, altı, üstü, sağ, solu, önü ve arkası olmadığı gibi küllü ve cüzü de yoktur. “O ne zaman oldu? Neredeydi? Nasıldı?” diye sorulmaz. Mekânı ve zamanı düzenledi. O ne zamanla takyit edilir ne de mekânla tahsis edilir. Hiçbir iş onu başka bir iş yapmaktan alıkoymaz. Hiçbir düşünce onu kuşatamaz. Herhangi bir akıl da onu saramaz. Bir zihin de O'nu sınırlamaz. Bir nefiste görülemeyeceği gibi zihinde de tasavvur edilemez. Akıl O'nun nasıllığını bilemez. Düşünce ve vehimler O'na bitişemez. O'nun bir benzeri yoktur. İştendir ve görendir.*

el-Mürşide akidesinin nispetiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Teymiyye bu akidenin İbn Tümert'e ait olamayacağını ifade etmiştir. İbn Tümert'in Mu'tezile olduğunu dile getirerek böyle bir metnin Mu'tezile'nin düşünce sistemine ters düştüğünü, dolayısıyla bu metnin onun kaleminden çıkmasını mümkün olmayacağını iddia etmiştir. Subkî ise İbn Teymiyye'nin bu düşüncesini yanlış bularak İbn Tümert'in Eş'arî olmasının yanında sahih itikat sahibi olduğunu ayrıca hak yola çağırان bir davetçi ve adalet sahibi biri olduğunu ifade etmektedir. Subkî son olarak *el-Mürşide* metnini aktardıktan sonra burada geçen esasları hiçbir Sünnî'nin inkâr edemeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁰² Ünlüsoy da bu eserin Kutbuddin en-Nisâbü'rî'ye ait olduğunu ifade ederek bu eseri Selâddîn Eyyûbî'nin isteği üzerine yazdığının belirtmiştir.⁴⁰³ Fakat İbn Tümert'in de *el-Mürşide*'yi talebelerine okuttuğunu⁴⁰⁴ dikkate aldığımızda bu eserin en-Nisâbü'rî'ye ait olmadığı gözükmemektedir. Nitekim İbn Tümert, en-Nisâbü'rî'den elli yıl önce vefat etmiştir.

Eyyûbîler, Fâtımî devletine son verdikten sonra öncesinde ifade ettiğimiz gibi onların etki ve izlerini silmek adına çeşitli faaliyetlerde bulundular. Yaptıkları faaliyetlerden biri de minarelerden *el-Mürşide* akidesini okutmaktı. Eş'arîliğin temel inanç esaslarını içeren bu akideyi Selâhaddîn Eyyûbî bilinçli olarak seçmişti. Nitekim kendisi de Eş'arî olduğu için halkı da bu itikadı benimsemeye teşvik etmiş ayrıca Sünnî inancı halkın zihninde her daim canlı tutarak Şîî inanca meyledilmesine mâni olmak istemiştir. Bundan dolayı hâkim olduğu topraklarda her akşam müezzinlere bu akideyi sesli olarak okumalarını emretmiştir.⁴⁰⁵ Böylece yeni kurduğu devletin Sünnî olduğu mesajını da her tarafa açıkça duyurmuştur.

Bu uygulama Eyyûbîler döneminde yeni olsa da aslında altyapısı Emevîler dönemine uzanmaktadır. Emevî halifesi Muaviye, Mısır'a hâkim olduktan sonra buranın valiliğine Mesleme b. Muhalled'i (ö. 62/682) atamıştır. Muhalled, bir gün itikâfta iken çanların çok yüksek çaldığını duyunca gidip cami müezzini ile konuşmuş ve müezzin de onların sesini bastırmak adına gece yarısından fecir vaktine kadar ezanı uzatmıştır. Fakat ezanların çan sesini bastıramadığını gören vali, çanların ezan vaktinde çalınmasını yasaklamıştır. Eyyûbîler

⁴⁰² Subkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi'iyye*, c. VIII, s. 185; Vezir Harman, "Selâhaddîn Eyyûbî Siyasetinde Eş'arî Kelâmın Yeri", *Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu*, ed. Necati Sümer-Ahmet Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 635.

⁴⁰³ Kamile Ünlüsoy, "XVIII. Yüzyıl Eş'arî Geleneğin Temsilcilerinden Ahmed ed-Derdir ve *Haridetü'l-Behiyye*'si", *e-Makâlât Mezhep Araştırmalar Dergisi*, 11/2 (2018), s. 346.

⁴⁰⁴ İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, c. VI, s. 303

⁴⁰⁵ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 51.

süre gelen bu uygulamayı yenileyerek kendilerine uyarlamışlardır. Böylece toplumda Sünnilik dışında çıkabilecek muhalif fikir akımlarının önünü kesmeyi amaçlamışlardır.⁴⁰⁶

Bu akide Eyyûbî devleti var olduğu sürece minarelerden okunmaya devam etmiştir. Bu uygulama Eyyûbîler'in Selefi olan Memlûkler döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Makrîzî, *Mürşide* akidesinden bahsederken kendi yaşadığı zamana kadar devam ettiğini ifade etmektedir.⁴⁰⁷ Eyyûbî devletinin kuruluşu 567/1172 yılından Makrîzî'nin vefat tarihi 845/1441 yılına kadar devam ettiğini düşündüğümüzde en az üç asır bu akidenin minarelerden okunduğunu bilmekteyiz.

Eş'arîler nezdinde büyük bir ilgi uyandıran *el-Mürşide*, Eş'arî muhalifi Hanbelî âlimlerin bazıları tarafından ise tepki ile karşılanmıştır. Eş'arî-Hanbelî çekişmesi *el-Mürşide* metnine karşı olan tutumda da kendini göstermiştir. Hanbelî fakih Seyf b. el-Mecîd,⁴⁰⁸ Mescid-i Aksa'da Haçlılar'ın hâkimiyet kurmasının nedenini *el-Mürşide* akidesinin orada okunmasına bağlamaktadır.⁴⁰⁹ Bu durum mezhepler arası taassubun boyutunu göstermekle beraber Mescid-i Aksa gibi Müslümanlar için kutsal sayılan bu mescitte *el-Mürşide* akidesinin okunması, Müslümanların bu akideye verdiği değeri göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Ayetleri içerisinde çokça barındıran bu akaîd metnine bakıldığında zaman birkaç konunun ön plana çıktığı görülmektedir. Allah'a ortak koşan çok tanrılı dinlere bir göndermede bulunarak Allah'ın mülkünde tek olduğunu ve O'nun ortağı olmadığını ifade etmektedir. Bu şekilde sahih inancı yerleştirerek düalist, panteist ve Mu'tezile'nin "vücub alellah ilkesini" reddetmektedir. Yine gaybı bildiğini ileri süren Batınî akımlara ve tanrının bedene girdiğini söyleyen hululî düşüncelere karşı bir duruş sergilemiştir. Ayrıca tecsim ve teşbih anlayışını benimseyen kimselere karşı Ehl-i sünnet akidesinin ortak prensiplerini ifade etmiştir.⁴¹⁰

2.5. Eyyûbîler'de Eş'arîliğin Tasavvuf ile ilişkisi

Eş'arîlik, Eyyûbîler'de yalnızca inşa edilen eğitim kurumları veya göreve getirdiği devlet adamlarıyla değil bununla beraber tasavvuf üzerinden de desteklenmiştir. Eyyûbîler'in hâkim olduğu topraklarda mutasavvıflar için tahsis ettiği çeşitli kurumlar vasıtasıyla tasavvuf

⁴⁰⁶ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, c. IV, s. 51; Sadîkî, *Futûhâtî'r-Rabbâniyye*, c. II, s. 113.

⁴⁰⁷ Makrîzî, *el-Mevâ'iz* c. IV, s. 51.

⁴⁰⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmet es-Sâlihî, *Tabakatü Ulemai'l-Hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1996, c. IV, s. 232.

⁴⁰⁹ Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, c. VIII, s. 185.

⁴¹⁰ Harman, "Selâhaddîn Eyyûbî Siyasetinde Eş'arî Kelâmın Yeri", c. I, s. 637.

önemli ölçüde yayılım göstermiştir. Bu dönemde tasavvuf halk, ilim adamları ve devlet erkânı tarafından ilgi ile karşılanmış ve tüm kesimin koşulsuz desteğini arkasına almıştır.

Sünnî yükselişin başladığı Selçuklular döneminde tasavvuf, tüm fikir akımlarının bir araya geldiği ortak bir payda görevi görmüştür. Bu ortak paydanın içerisine Sünnî, Şîî ve felsefî kimliği ile bilinen gruplarda dahil olmuştur. Mezhebî ve düşünsel ayrılıklara rağmen bu grupların tasavvuf ortak paydasında bulunmasının altında yatan ana etken tasavvufun mezhebî ve düşünsel aidiyetleri gözetmeksizin kuşatıcı bir yapıya sahip olmasıydı. Tasavvuf bu kuşatıcı özelliğinden ötürü her ne kadar İslam toplumunda geniş yayılım alanı bulsa da bazı fakih ve mütekellim çevreleri tarafından Gazzâlî dönemine kadar eleştiri konusu olmuştur.⁴¹¹

Fakihler nasların ve ibadetlerin zahirlerini esas alarak ona göre bir yaşayış sürerken mutasavvıflar sadece nasların ve ibadetlerin zahirine bağlı kalmıyor ayrıca batınî yönüne de vurgu yapmışlardır. Kelamcılar ortaya çıktığında bu defa mutasavvıflar ve kelamcılar arasında da fikri anlaşmazlıklar cereyan etmiştir. Kelamcılar dinî meselelerde akli önceliyorken mutasavvıflar manevi arka planının daha önemli olduğunu düşünmüşlerdir. Mutasavvıfların bu yaklaşım tarzları diğer gruplarla arasının açılmasına ve kendisine karşı menfî bir tavrın hâkim olmasına sebebiyet vermiştir. Tasavvufa karşı menfî bu tutumun oluşmasında, mutasavvıfların bazı aşırı tutumları benimsemesi de etkili olmuştur.⁴¹² Fakat durum İmam Gazzâlî'den sonra değişmiştir. Gazzâlî hem ortaya koyduğu eserlerle hem de yaşayış tarzıyla iki taraf arasında uzlaşma çabası içerisine girmiştir. İmam Gazzâlî tasavvufun şeriata ters düşmediğini ispat etmek için büyük bir çaba göstermiştir.⁴¹³ O ortaya koyduğu eserler, yaşayış tarzı ve yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla tasavvufî düşüncenin İslam'a uygun olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.⁴¹⁴ Bunu yaparken tasavvuf içerisindeki Sünnî inanışa aykırı gelen aşırılıkları ayıklamaya çalışarak Sünnî çevrelerin tasavvufa karşı endişelerini gidermeye gayret göstermiştir. Dolayısıyla devre damgasını vuran Gazzâlî, tasavvufun ilim adamları nezdindeki meşruiyetinin pekişmesine ve tasavvufun gerçek anlamda bütün Sünnî çevrede yer edinmeye başlamasına vesile olmuştur. Bu durumda tasavvufun güçlenip kurumsallaşmasına ve İslami ilimler içerisinde merkezi bir konuma yerleşmesini sağlamıştır. Dolayısıyla İmam

⁴¹¹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 287-288.

⁴¹² Abdüllatif Hamza, *el-Hereketü'l-Fikriyye fî Mısır fî Asri'l-Eyyübî ve'l-Memlûkî'l-Evvel*, nşr. Hey'etü'l-Misriyye, Kahire 2016, s. 113.

⁴¹³ Özellikle *el-Münkız*'da mutasavvıfların birçok iyi özelliğinden bahsetmiş ve onların Allah'ın yolunu tutan kimseler olmakla beraber en güzel ahlak sahibi ve en doğru yolda olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca mutasavvıfların bütün davranışlarının kaynağının peygamber olduğunu aktarmaktadır. Detaylı Bilgi İçin Bkz. İmam Gazzâlî, *el-Münkızü mine'd-Dalâl*, çev. Osman Arpaçukuru, Beyan Yayınları, İstanbul 2018, s. 147.

⁴¹⁴ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 192.

Gazzâlî'nin büyük katkıları olduğu tasavvuf ve Sünnîlik yakınlaşması güçlenerek devam etmiştir. Özellikle Gazâlî'nin talebesi Muhammet b. Yahya vasıtasıyla Gazâlî'nin bu anlayışı İslam coğrafyasının batı bölgelerine taşınarak Eyyûbîler'e intikal etmiştir.⁴¹⁵

Eyyûbîler dönemine gelindiğinde ise tasavvuf bütün Sünnî kesimleri Eş'arîlik paydasında bir araya getiren çatı görevi görmüştür. Özellikle Necmettin el-Hubûşânî'nin Şeyhü's-Şüyûhluk makamına atanması⁴¹⁶ bu düşünceyi destekleyen en somut örneklerdendir. Devlet içerisinde bütün tasavvufî çevreleri temsil eden en üst makam olan Şeyhî's-Şuyuhluğa Eş'arî kimliği çok belirgin olan el-Hubûşânî'nin atanması tasavvufun Eş'arî çatısı altında temsil edilmek istendiğini göstermektedir. Bu atamayla beraber tasavvuf Eş'arîlik çatısında temsil edilerek mutasavvıfların Eş'arîliğe desteği sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece tasavvufun desteğini arkasına alan Eş'arîlik, mutasavvıfların motivasyonundan yararlanarak halka indirgenmekle beraber güç kazanarak geniş kitlelere ulaşma imkânı elde etmiştir.

Eyyûbî hanedanı varlığını sürdürdükçe tasavvufî çevrelere desteğini sağlamış, onlarla sürekli hemhal olmuşlardır. Eyyûbîler dönemi en önemli mutasavvıflarından olan Necmettin Hubûşânî'nin meclisinde Selâhaddîn Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb ve amcası Şirkûh bulunmuş ona hüsn-ü teveccüh göstermişlerdir. Selâhaddîn'in kendisi de Hubûşânî'ye ayrı bir muhabbet duymuş ve onu yakınında tutmuştur.⁴¹⁷ Bunun dışında Necmeddin Eyyûb sûfilerin sohbetinde bulunmuş ve onlara maddi yardımda bulunarak Mısır, Ba'lebek ve Dimaşk gibi şehirlerde hankah yaptırmıştır. Dolayısıyla tasavvufî çevrelerle ilişkili olan bir gelenekten gelen Selâhaddîn Eyyûbî, kurduğu devletinde de bu geleneğe desteğini sürdürmüştür. Selâhaddîn Eyyûbî mutasavvıfları kendi meclisine davet etmiş semâ ve zikir halkaları kurarak onlara eşlik etmiştir. Ayrıca farklı mezheplere mensup olan tarihçilerin Eş'arî ve Şâfiî kimliğiyle bilinen sultanın tasavvufî konumuna işaret ederek hakkında olumlu kanaatler aktarmışlardır. Bu durum onun tasavvuftaki konumuna işaret etmekle beraber tasavvufun onun şahsında Sünnî mezhepler için bir üst çatı görevini aldığını göstermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir.⁴¹⁸

Tasavvufun önemli kurumları olan ve mutasavvıfların hem nefis terbiyesini aldıkları hem de günlük yaşamını sürdürdükleri hankah, ribât ve zaviye gibi birçok yapı Eyyûbîler tarafından inşa edilmiştir. Farklı coğrafyalardan sûfiler gelerek bu kurumların ihyasında etkili olmuş ve Sünnîliğin bu bölgede güçlenmesine katkı sağlamışlardır. Bu yapılar sonraki

⁴¹⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 234.

⁴¹⁶ Tay, *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Tasavvuf*, s. 102.

⁴¹⁷ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XXI, s. 205.

⁴¹⁸ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s. 290.

süreçte güçlenerek devam etmiştir. Sûfiler bu kurumlarda Cuma namazı kılmadığından o gün namaz için camiye giderlerdi. Onlar grup şeklinde büyük bir kalabalıkla camiye gittiklerinden onların bu kalabalığı halkın teveccühünü almış ve onların görkemli geçişini izlemek için farklı yerlerden birçok insan gelmiştir.⁴¹⁹

Eyyûbîler'in merkezi olan Mısır ve çevresinde tarikatlar içerisinde önemli bir yeri olan Şâzeliyye tarikatı güçlenmiştir. Şâzeliyye tarikatının kurucusu Ebu'l Hasan Şâzelî, Eyyûbîler'in hâkimiyeti altında olan Mısır'a gelmiş, burada yöneticiler, halk, muhaddisler, fakihler ve diğer ilim adamları tarafından ilgi ile karşılanmıştır. Eyyûbî Sultanları Melik Kâmil ve Melik Salih onu hoş karşılamış ve ona ikramlarda bulunmuştur. Melik Salih onun için şehir surlarındaki burçlardan birini ayırmış ve ailesiyle beraber oraya yerleştirmiştir. Şâzelî, burada ders halkaları ve tasavvuf meclisleri oluşturmuş, farklı çevrelerden insanlar kendisine rağbet göstermiştir.⁴²⁰ Eyyûbîler'in hâkim olduğu başka bir bölge olan Dımaşk ve çevresinde Şehâbeddin Sühreverdî'nin kurucusu olduğu Sühreverdiyye tarikatı yaygınlık kazanmış, halk ve ilim çevreleri tarafından ilgi ile karşılanmıştır. Eş'arî çevreden İbn Abdüsselâm başta olmak üzere her iki tarikat kurucusunun müritliğini yapanlar olmuştur.⁴²¹

Bu dönem zarfında tasavvuf felsefesi, vahdet-i vücûd düşüncesi ve zühdü işleyen önemli isimler ön plana çıkmıştır. Bu isimlerin başında İbnü'l-Fârız ve Muhyiddin İbn Arabî gelmektedir. İbnü'l-Fârız Kahire'de Hankâhü's-Salâhî'de yetişmiş büyük bir mutasavvıf olmakla beraber aynı zamanda çok önemli bir şairdir.⁴²² Eyyûbî hükümdarlarıyla güzel ilişkiler gerçekleştirmiş, Sultan Selâhaddîn, Melik Âdîl, Melik Kâmil ve Melik Aziz kendisine saygı göstermişlerdir. Melik Aziz ile olan ilişkiler onu nâiblik görevine taşımıştır.⁴²³ Yine bu dönemin vahdet-i vücûd düşüncesini işleyen mutasavvıfların başında Muhammed b. Şevvar b. İsrâîl, devletin çeşitli kademlerinde görev yapan Afîfüddîn et-Tilimsânî ve Şerefeddin el-Bûsîrî gibi isimler gelmektedir. Bu isimler birçok talebe yetirmiş ve kendilerinden sonra mutasavvıflar üzerinde büyük bir etki yaratmışlardır. Özellikle Anadolu Selçuklu ve Osmanlı tasavvuf düşüncesindeki etkileri açıkça görülmektedir. Bu dönemde yetişmiş Sadreddin Konevî, Mevlâna Celalettin Rûmî, Yunus Emre ve Nesîmî gibi önemli

⁴¹⁹ Hamza, *el-Herketü'l-Fikriyye fi Mısır fi Asri'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî'l-Evvel*, s. 105.

⁴²⁰ Ahmet Murat Özel, "Şâzelî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s. 385-387.

⁴²¹ Nedvî, *İzz b. Abdüsselam*, s. 32; Hasan Kâmil Yılmaz, "Şehâbeddin Sühreverdî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s. 385-387

⁴²² Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 189.

⁴²³ Süleyman Uludağ, "İbnü'l-Fârız", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXI, s. 40-43.

şahsiyetler ortaya koydukları eserlerde vahdet-i vücûd ve diğer tasavvufi meseleleri işlerken bu isimlerden önemli ölçüde yararlanmışlardır.⁴²⁴

Tasavvuf ve İslam düşüncesinin kilit isimlerinden olan İbn Arabî'nin çeşitli zamanlarda Eyyûbî sultanlarıyla ilişkileri olmuştur. İbn Arabî hayatının büyük bir kısmını Selçuklu sultanlarının yanında geçirse de Eyyûbîler'in Halep emiri Melik Zahir ve Dimaşk emiri Melik Âdîl, İbn Arabî'ye çeşitli ziyaretlerde bulunmuşlardır.⁴²⁵ Bu iki Melik'in İbn Arabî ile sıkı münasebetleri olmuştur. Onlar İbn Arabî'nin yanına gider ve ondan dua isterlerdi. İbn Arabî'de ikisine çeşitli övgülerde bulunmuştur. Bunun dışında İbn Arabî Eyyûbîler'in Hama emiri Melik Muzaffer'e icazet vermiştir. Yine Eyyûbî Melikleri İbn Arabî'ye maddi kaynak sağlamış İbn Arabî de onları ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.⁴²⁶

Eyyûbîler'de tasavvuf devlet bünyesindeki bütün kesimleri bir araya bir araya getirip birlik sağladığından Eyyûbîler tasavvufa her alanda destek vermişlerdir. Bu destek, devlet politikası haline gelerek bütün sultanlar tarafından sürdürülmüştür. Bu durum daha önce hiç olmadığı kadar tasavvufa desteği beraberinde getirirken bir yandan da devlet eliyle desteklendiği için meşruluğu kuvvetlenmiştir. Dolayısıyla Eyyûbîler'de tasavvuf Sünnî birliğin temel yapıtaşlarından biriydi. Ayrıca Şîilikle mücadelede Haçlılar'a karşı birleşik bir güç oluşturmada önemli bir vazife üstlenmiştir.⁴²⁷

Bu dönem içerisinde tasavvufun desteklenmesinin önemli bir etkeni de Sünnîliği ihya ederek Şîî batınî akımlara karşı halkı manevi olarak etkilemekti.⁴²⁸ Nitekim Eyyûbîler'den önce İsmâîlî Fâtımîler'in hâkim oldukları topraklarda halkın büyük çoğunluğu Sünnî olduğundan onları kendi inançlarına yakınlaştırmak için farklı uygulamalara başvurmuşlardı. Hz. Peygamber (sav) ve ehli beyti için mevlit merasimleri tertiplemiş ve Hz. Hüseyin'in yasını tutmak için çeşitli etkinlikler düzenleyerek halkı etkilemeye gayret etmişlerdir. Bu çabalarında kısmi olarak başarı sağlayabilmişlerdi. Bu durumun farkında olan Eyyûbîler farklı İslam coğrafyalarından ilim adamı getirerek Sünnîliği ihya etme girişimlerine başlamıştır. Fakat entelektüel birikimi düşük olan halkı etkilemekte sadece bilgi yetersizdi. Bunun için de tasavvufu destekleyip yaygınlaştırma yoluna girdi. Böylece halkın kalbinde Sünnîliği ikame edeceklerdi. Dolayısıyla Eyyûbîler tasavvufun hem kuşatıcı yapısından hem de manevi

⁴²⁴ Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 190.

⁴²⁵ Mahmut Erol Kılıç, "Muhyiddin İbnü'l Arabî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, s. 493-516.

⁴²⁶ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 291.

⁴²⁷ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 292; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 239.

⁴²⁸ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s. 292; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, s. 239.

boyutundan yararlanarak gerek Sünnîliğin ikame edilmesinde gerekse de siyasi birliği sağlama noktasında tasavvuftan önemli ölçüde yararlanmıştır.⁴²⁹

⁴²⁹ Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s. 293-294.

SONUÇ

Eyyûbîler h. VI. asrın ikinci yarısından VII. asrın ortalarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş önemli bir İslam devletidir. Haçlılar'la mücadele eden Eyyûbîler, Kudüs'ü alarak Müslüman halkın gönlüne taht kurmuştur. Bunun yanı sıra Sünnî Abbâsî hilafetine ciddi anlamda tehdit oluşturan Şîî/İsmâîlî Fatımîleri ortadan kaldırarak İslam dünyasının dinî-siyasi birliğini sağlamıştır.

Kurulduğu coğrafya itibarıyla Eyyûbîler, birçok mezhebe ev sahipliği yapmıştır. Bu topraklar Eyyûbîler'den önce farklı mezhebî ideolojileri benimseyen yönetimleri barındırdığından dolayı mezhep çeşitliliği açısından zengin bir birikime sahip olmuştur. Neredeyse İslam bünyesinde teşekkül eden bütün mezheplere ev sahipliği yapan bu topraklar, Eyyûbîler dönemine gelindiğinde ise çoğunlukla Sünnî ve Şîî grupların faaliyet yürüttüğü bir yer olmuştur. Eyyûbîler'den önce güçlü bir şekilde var olan Şîî fırkalar, Eyyûbîler'in uyguladığı Sünnîlik siyaseti nedeniyle gerileme sürecine girmiştir.

Eyyûbî yöneticileri hem Eş'arî itikadına bağlı olmaları nedeniyle hem de Şîîlerle mücadele etmek maksadıyla Eş'arîliği resmî ideoloji ilan etmişlerdir. Bunun bir göstergesi de Eş'arî akide metni olan *el-Mürşide*'yi her akşam minarelerden sesli olarak okutmaları olmuştur. Öte yandan Eş'arî âlimlerin eğitim faaliyetlerini rahatça icra edebilecekleri birçok medrese açmış, giderlerini karşılaması içinde vakıflar bağlamıştır. Selâhaddîn Eyyûbî açtığı bu medreselerin müfredatına Eş'arî akidesini de dahil etmiştir. Özellikle el-Hamevî'nin Selâhaddîn Eyyûbî'ye ithafen yazdığı Eş'arî akidesi Selâhaddîn'in ismiyle özdeşleşmiş ve *el-Akîdetü's-Salâhiyye* diye meşhur olmuştur. Bu esere ayrı bir önem atfeden Selâhaddîn, medreselerin ilk eğitim başmağında okutulmasını emrederek talebelerin Eş'arî akidesine bağlı yetişmesini istemiştir.

Eyyûbîler'den önce Büyük Selçuklular'ın Şîîliğe karşı vermiş olduğu mücadelede Eş'arî âlimler ön safta yer alarak Şîîlerle mücadelede geniş birikim elde etmişlerdi. Bu birikimden istifade etmek isteyen Eyyûbîler, Eş'arî âlimlere ilmî faaliyetlerini devam ettirmeleri için geniş imkanlar sağlamışlardır. Birçok talebe yetiştiren ve ortaya koydukları eserlerle Eş'arî mirasına önemli katkılar sağlayan bu âlimler, ayrıca muhaliflerine karşı kararlı bir duruş sergileyerek Eş'arî kelamına önemli katkılar sağlamışlardır. Geride bıraktıkları bu kültürel miras, kendilerinden sonra kurulan Memlûk ve Osmanlı devletleri başta olmak üzere günümüze kadar tüm Sünnî İslam dünyasına kaynaklık etmiştir.

Eyyûbîler hâkimiyetlerini sürdürdüğü sürece farklı dinlere hoş görüyle yaklaşmış, onların inanç hürriyeti ve can güvenliklerinin teminatını sağlamışlardır. Bu sayede Hristiyan ve Yahudilik çoğunlukta olmak üzere farklı dinlere mensup birçok gayri müslim, Eyyûbî topraklarında yaşamıştır. Bu dinlere mensup bazı ilim adamları tıp başta olmak üzere farklı disiplinlerdeki uzmanlıkları dolayısıyla Eyyûbî devlet adamlarının ilgisini çekmiş ve devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilmiştir. Ayrıca felsefî ilimlere vakıf olduklarından ötürü kimi Müslüman âlimleri de onlara teveccüh göstermiş ve bu ilmî onlardan almışlardır. Âmidî gibi felsefî bilgilerini gayri müslimlerden de yararlanarak derinleştiren Eş'arî âlimler, Felsefe disiplinini kelim ile mezcetmiş ve Fahreddin Râzî'nin başlatmış olduğu felsefî kelim ekolünü Eyyûbî coğrafyasında devam ettirerek Eş'arî kelim açısından bir dönüşüm gerçekleştirmişlerdir.

Eyyûbîler döneminde Eş'arîlik, devletin siyasi faaliyetlerine ve halkın fikri yapısına göre iki farklı ekol izlenimi vermektedir. Bunlardan biri akidevî bir görünüm arz ederken diğeri ise felsefe ile karışmış bir Eş'arîlik tezahürü taşımaktadır. Eyyûbîler ilk kurulduğu dönemden itibaren bütün Sünnî fıkıh mezheplerini kendi topraklarına gelmeleri için teşvik etmiştir. Bu grupların içerisine Selefî itikada tabi olan literal okuyucu bazı Hanbelîler de dahil olmuştur. Diğer Sünnî gruplar Eş'arîlik bünyesinde faaliyet gösterdiğinden dolayı Hanbelîler, Eş'arîliği hedef almışlardır. Hanbelîler düşüncelerini temellendirmede nasları esas aldıkları için Eş'arî âlimler de onlar gibi nasları merkeze alarak cevap vermiştir. Dolayısıyla Eş'arîler, Hanbelîler'in kabul etmeyip karşı olduğu aklî temellendirmeleri geri plana almış, onların kabul edebileceği nasları ileri sürerek fikirlerini desteklemişlerdir. Bu durum Eyyûbîler'de var olan Eş'arîliğin akidevî bir Eş'arîlik olduğu izlenimini vermiştir. Bununla birlikte Fahreddin Râzî'nin başlatmış olduğu felsefî kelim ekolünün en önemli temsilcileri Eyyûbîler devleti bünyesinde faaliyetlerini icra etmişlerdir. Seyfeddin Âmidî, Efdalüddîn Hûnecî, Sirâceddin el-Urmevî, Hüsrevşâhî et-Tebrîzî, İbn Ebi Useybia gibi isimler Râzî ekolünü devam ettiren isimlerin başında gelmektedir. Bu isimler Eş'arî kelimini felsefe ve mantık zeminine taşıyarak Râzî ekolüne katkı sağlamışlardır. Fahreddin Râzî'nin özellikle Eyyûbî Sultanı Melik Âdîl'e gönderdiği *Esâsu't-Takdîs* adlı eseri bölgede önemli bir etki yaratmıştır. Teşbih ve tecsime girmemek için te'vile başvurma zorunlu olduğunu aktaran bu eser, Eş'arî muhalifleri tarafından da hedef alınmış ve üzerine reddiyeler yazılmıştır. Yine Seyfeddin Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr* adlı eseri Eyyûbî topraklarında yazılmış felsefe ve kelim birleştiği dönemin ilk örneklerindendir. Bu eser Eş'arî âlimler arasında büyük ilgi görmüş ve felsefî kelim ekolünü devam ettiren bütün Eş'arî âlimler bu eserden geniş ölçüde

istifade etmiştir. Sonuç itibari ile Eş'arîlik, dönemin şartlarına ve muhaliflerinin düşünce yapısına göre farklı şekil alma özelliğini Eyyûbîler döneminde de sürdürmüştür.

İslam tarihinde tasavvufu en çok destekleyen devletlerden biri de Eyyûbîler'dir. Eyyûbîler tasavvufa olan desteği devlet geleneği haline getirmiştir. Bu sayede devletin ihtiyaç duyduğu en önemli esaslardan biri olan sosyal birliği sağlama yolunda ciddi mesafe alınmıştır. Tasavvuf, Sünnî gruplar arasındaki mezhebî aidiyetleri gözetmeksizin tümünü içerisine dahil ederek batıl görülen diğer din ve fırkalara karşı birleşik bir güç oluşturmuştur. Öte yandan sûfilerden sorumlu kurumların başına Eş'arî kimliği ile bilinen ilim adamları getirilerek Eş'arîliğin temsil gücü pekiştirilmiştir. Sonuç itibarıyla Eş'arîlik devletten aldığı destekle faaliyet alanlarını genişletmiş; Şam, Mısır, Yemen, Hicaz ve Kuzey Afrika'nın hâkim mezhebî konumuna yükselmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullatif, Ş., *İdâhu'l-Kelâm fîmâ Cerâ li'l-'Îz b. Abdüsselâm fî Meseleti'l-Kelâm*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kahire 2006.
- Ak, A., "Mâturîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi," *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2016), ss. 119-38.
- Akkanat, H., *Kadı Sıraceddin El-Ürmevî ve Metâliu'l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme)*, (yayınlanmamış doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2006.
- Akyüz, T., "Fahreddîn er-Râzî'nin Mantık Okulu: Temsilciler ve Eserleri", *Uluslararası Felsefe Araştırmaları Derneği*, 1/40 (2017), ss. 3-23.
- Altaş, E., "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileleri, İlmî ve Siyasi İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker vd., İSAM Yayınları, 2. bs., İstanbul 2018.
- Arıcı, M. "VII. / XIII. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Râzî Ekolü", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26 (2011), ss. 1-37.
- Arıkan, A., *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Arslan, H. "Başlangıcından Günümüze Arap Alevîliği-Nusayrîlik", *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 1 (2016), ss. 101-111.
- Ayaz, F. Y., Makrîzî ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri, "Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi", 2/1 (2018), ss. 25-39.
- Aydın, H., *Ebu'l-Hasan El-Eş'arî'de Nazar ve İstidlal*, Fecr Yayınları, Ankara 2012.
- Ayğan, F., "Eş'arî Kelamının Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak el-İsferâyînî", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6 (2012), ss. 7-28.
- Aytekin, A., "İbn Tûmert", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 425.
- Azzam, A., *Selâhaddîn Eyyûbi*, çev. Pınar Arpaçay, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.
- Baluken, Y. *Hasankeyf Eyyûbîleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.
- Baran, İ., "Büyük Selçuklu Öncesi Kelam Ekollerine Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/11 (2018), ss. 233-58.
-, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.

- Basuğuy, B., *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi; Eyyûbiler ve el-Melikü's-Salih Dönemi*, Siyer Yayınları, İstanbul 2017.
-, "Eyyûbiler Döneminde Mısır'da Sünnîliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/16 (2020), ss. 425-36.
-, "Salâhaddîn-i Eyyûbî ve Râşidüddîn Sinân: Nizârî Fedâîler ve Suikastlar", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9/2 (2017), s.747-70.
-, *Selâhaddîn-i Eyyûbi Devrinde İlmî Faaliyetler*, Hivda Yayınları, İstanbul 2009.
- Bedran, A., *Münâdemetü'l-Edlali ve Müsâmeretü'l-Hayâli*, thk. Züheyr el-Şaviş, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1985.
- Benli, M. S., el-Mufasssal, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXX, ss. 368-69.
- Bozan, M., "Mezhepler Tarihçiliği Açısından Seyfuddin Âmidî", *Uluslararası Seyfuddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol vd., Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.
- Bozkurt, N., "Medrese", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 323-27.
- Budak, A., "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Te'vîl Yoluyla Çözümü Bağlamında Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* Adlı Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/19 (2011), ss. 37-77.
- Bulut, H. İ., *İslam Mezhepleri Tarihi*, 2. bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016.
- Büyükkara, M.A., "İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da'vet", *İLAM Araştırma Dergisi*, 3/1 1999, ss. 9-36.
- Ceylan, H. E., "Sirâcuddîn el-Urmevî'nin Hilaf İlmindeki Metodu", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 2/2 2018, ss. 44-53.
- Coşar, H. "İşârât Geleneği İçinde Fahreddîn er-Râzî Eleştirileri: Seyfeddin el-Âmidî Örneği", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî*, ed. Ömer Türker vd., İSAM Yayınları, İstanbul 2018.
- Çağrııcı, M., "Hûnecî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVIII, s. 375.
- Çağrııcı, M., "İbn Meymûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, ss. 197-99.
- Çağrııcı, M., *Sirâceddin el-Urmevî*, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVII, ss. 262-64.
- Çekiç, A., "Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2018).
- Çelebi, İ., "el-Lüma", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVII, s. 258.
- Çelik, A., "Mağrib'de Eş'arîliğin Yayılmasında Bâkılânî ve Cüveynî'nin Etkileri", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*, Kastamonu 2018, ss. 493-499.

- Çevik, İ., XII.-XIII. Yüzyıllarda Maturidiliğın Irak, Suriye ve Anadolu'da Yayılışı, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- Durusoy, A., "Hüsrevşâhî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, ss. 58-9.
- Dündar, M., *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Çıra Akademi Yayınları, İstanbul 2017.
- Ebü Şâme, Ş. A., *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1997.
- el-Esfehânî, A. B., *Muhtasarü Sene'l-Berkî eş-Şamî*, thk. Fâlih Hüseyin, nşr. Müessetü Abdülhamid, Umman 1987.
- en-Nedvî, A. *İzz b. Abdüsselâm*, Darü'l-Fikir, Şam 1960.
- Erdemci, C., *Kelam İlmine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2017.
- es-Sekkâr, Sâmi, "İbn Ebî Asrûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIX, ss. 423-24.
- Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, nşr. Yazma eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.
- eş-Şâfiî, H., *el-Âmidî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye*, Darü's-Selâm, Kahire 1998.
- ez-Zehîlî, M., *İzzeddîn b. Abdüsselâm*, Darü'l-Kalem, Dımaşk 1992.
- Fayda, M, Zımmî, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XLIV, ss. 428-434.
- Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-İtikâd*, nşr. Darü'l-Minhâc, Beyrut 2019.
- , *el-Münkızü mine'd-Dalâl*, çev. Osman Arpaçukuru, Beyan Yayınları, İstanbul 2018.
- Gilbert, J. E., "Ortaçağ'da Şam' da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/2 (2009), ss. 171-93.
- Hamevî, T. H., *Hedâiku'l-Fusûl ve Cevâhirü'l-Usûl*, Vâhatü Âli'l-Beyt Filistin 2007.
- Hamza, A., *el-Hereketü'l-Fikriyye fî Mısır fî Asri'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî'l-Evvel*, nşr. Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire 2016.
- Harman, V., "Selâhaddîn Eyyûbî Siyasetinde Eş'arî Kelâmın Yeri", *Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu*, ed. Necati Sümer vd., Beyan Yayınları, İstanbul 2017.
- Hâzîmî, N. *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî-Dımaşk fî'l-Asri'l-Eyyûbî*, Câmiatü Ümmi'l-Kura, Mekke, 2001.
- Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011.

- İbn Abdüsselâm, İ., *el-Gaye fî İhtisari'n-Nihaye*, thk. İyad Halid, nşr. Daru'n-Nevâdir, Beyrut 2016.
- İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Daru Beyrut, Beyrut 1908.
- İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabâkati'l-Etubbâ*, thk. Nezâr Rızâ, Daru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1942.
- İbn Hacer, Ş. A., *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdül Fettah Ebû Ğudde, nşr. Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.
- İbn Haldun, A. M., *Târihu İbn Haldun*, tkh. Halil Şehadet, Darü'l Fikr, Beyrut 1988.
- İbn Hallikân, A. E., *Vefeyatü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbâs, Darü Sadr, Beyrut 1994.
- İbn İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, thk. Anton Salhani, nşr. Darü's-Şark, Beyrut 1992.
- İbn Kesîr, Ö., *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Darü'l-Hicr, Beyrut 1997.
- İbn Receb, Z. H., *Zeylû Tabakâti'l-Henâbile*, thk. Abdurrahman b. Selman, nşr. Mektebtü'l-Abikân, Riyad 2005.
- İbn Şeddâd, İ., *el-A'laku'l-Hatıra fî Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre*, thk. Yahya Ummâre, nşr. Vizâretü's-Sekâfe, Dımaşk 1991.
- İbn Şeddâd, B., *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yusufiyye*, thk. Cemalüddin eş-Şeyyâl, nşr. Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994.
- İbn Tağrıberdî, M. Y., *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûkü Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Vizaretü's-Sekâfe, Kahire 1963.
- İbn Teymiyye, *er-Red ale'l-Mantikiyyîn*, nşr. Darü'l-Ma'rife, Beyrut 1976.
-, *Mesâ'ilü'l-Mardiniyye*, nşr. Dâru'l Felâh, Mısır.
-, *Nakdi'l-Mantık*, thk. Abdurrahman b. Kâid, nşr. Darü'l-Âlemi'l-Fevâid, Cidde 2015.
-, *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye fî Te'sîsi Bide'ihim el Kelâmiyye*, thk. Mecmuatü mine'l-Muhakkikîn, Mektebetü'l-Melik Fehd, Riyad 1426/2005.
- İbn Vâsıl, C. S., *Müferricü'l-Kurub fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire 1957.
- İbnü'l-Cevzî, A., *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Thk. Muhammet Abdülkadir Atâ – Mustafa Abdülkadir Atâ, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992.
- İbnü'l-İmâd, A. H., *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, thk. Muhammed Arnûd, Darü İbn Kesîr, Beyrut, 1986.

- İbnü'l-Esîr, H. Ş., *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî, Daru'l Kütübü'l, Beyrut 1417/1997.
- İltaş, D., "Tahâvî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXIX, ss. 386-87.
- Îmâre, M., *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslâmî*, Darü's-Şurûk, 4. bs., Mısır 2011.
- İnce, F., "Nureddin Mahmud b. Zengi ve Selâhaddin Eyyûbî İlişkileri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3 (2019), ss.1645-1672.
- İsfehânî, İ., *el-Fethü'l-Küssî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, Daru'l-Menâr, 2004.
- İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, Vekâletü'l-Meârifî'l-Celîle, İstanbul 1951.
- Kâdî Şuhbe, T., *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Hafız Abdülhâlim Han, nşr. Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1407/1986.
- Kalaycı, M., "Eş'arîlik", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat vd., Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 392-93
-, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik Maturidilik İlişkisi*, 3. bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.
-, "Eş'arî'nin ikmalî Mâturîdî'nin ihmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz", *Uluğ Bir Çınar Uluslararası İmâm Mâturîdî Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal, İstanbul 2014.
-, "Şîlik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodîk Mülâhazalar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 4/2 (2013), ss. 239-319.
- Kalkaşendî, A. F., *Subhu'l A'sâ fi Sinâ'eti'l-İnşâ*, nşr. Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1920, c. 3, s. 414.
- Kandemir, M. Y. "İbnü's-Salâh eş-Şerezûrî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXI, ss. 198.
- Kara, S. "Selçuklu Türkleri'nin Mezhepler Arası Barışı Sağlamaya Yaptıkları Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Kitabı*, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta 2007.
-, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Karadaş, C., "Eş'arî Kelam okulu", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker yayınları, Ankara 2016.
- Kaya, M. C., "Bir Filozof" Olarak Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283): *Letâifü'l-hikme Bağlamında Bir Tahlil Denemesi*", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1/33 (2012), ss. 1-45.
- Kehhâle, Ö. R., *Mu'cemü'l-Müellifîn*, nşr. Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957.

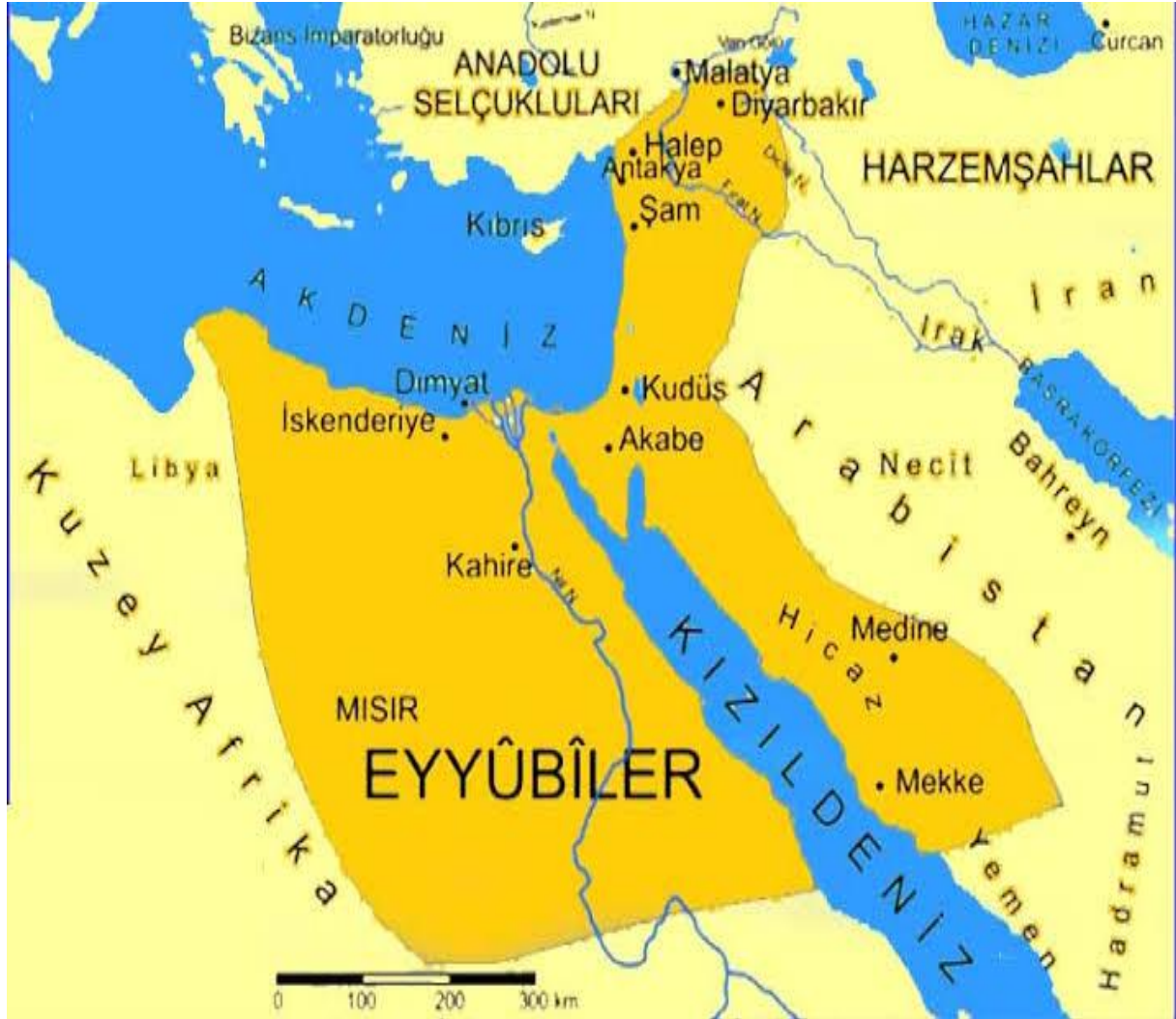
- Keleş, M. R., “Eyyûbî Devleti’nin Kuruluş ve Büyümesinde Nizamiye Medreselerinin Etkin Rolü”, *Kültür ve Sanat Tarihi*, ed. Sibel Kılıç, Artikel Akademi Yayınları, İstanbul 2021.
- Keskin, M., *Eş’arîliğin Teşekkül Süreci el-Eş’arî Dönemi*, (yayınlanmamış doktora tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü, Ankara 2005.
- Kılıç, M., *Âlim ve Devlet Adamı Olarak Eyyûbî Meliki “el-Melikü’l Muazzam”*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/2 (2006), ss. 337-55.
-, “Ümâre el-Yemenî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XL, ss. 145-46.
-, *Melik Nâsır II.Salâddîn Yûsuf Devrinde Eyyûbiler Devleti*, (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Kılıç, M. E., “Muhyiddin İbnü’l Arabî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, ss. 493-516.
- Koç, İ., *Hanbelîlik-Eş’arîlik İlişkisi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2020.
- Korkmaz, S. “Sınırları Belirlenemeyen Dinî Bir Oluşum: Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (2005), ss. 377-92.
- Kömürcü, K., *Urmevî’nin Meţâli’u’l-envâr ve Kitâbü’l-Mebâhic İsimli Eserlerinin Bazı Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması*, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 21/1 (2017), s. 465-87.
- Kurt, A., *Eyyûbiler Devrinde Hadis Dimeşk*, (yayınlanmamış doktora tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2019.
- Küçüktaşçı, M., S., “Mekke”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 572-75.
- Kyzy, Z.A., *Eyyûbiler Döneminde Şam Bölgesinde Nizârîler ve Râşidüddin Sinân*, (yayınlanmamış doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2020.
- Leblî, Ş. Y., *Fihrisetü’l-leblî*, thk. Yasin Yusuf-Avvaad Abdürrebih, nşr. Daru Garbi’l-İslamî, Beyrut 1987.
- Lewis, B., *Haşhaşiler: İslam’da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul 2014.
- Mahlûf, Ö. S., *Şeceretü Nuru’z-Zekiyye fi’-Tabakatî’l-Mâlikiyye*, thk. Abdül Mecîd Hiyâlî, ’l Darü Kütübî’l İlmiyye, Lübnan 1424/2003.
- Makrizî, T. A., *el- Mevâ’iz ve’l – İ’tibâr bi zikri’l- Hitat ve’l-Âsâr* , Daru’l Kütübü’l İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.
-, *el-Muktefi’l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya’lavî, nşr. Darü’l-Ğarbi’l-İslamî, Beyrut 2006.

-, *es-Sülûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, nşr. Darü Kütübi'l-İlmiyye, thk. Muhammet Abdülkadir Atâ, Lübnan 1997.
-, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, thk. Cemaluddin eş-Şeyyâl-Muhammed Hilmî, Lecnetü İhyai't-Turas, Kahire.
- Mert, M., *Kelam Tarihinin Problemleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Muhibiddin, F., *Hülâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karni'l-Hâdî Aşer*, nşr. Darü's-Sadr, Beyrut 1869.
- Musa, C. A., *Neş'tü'l-Eşâriyye ve Tadavvurihâ*, Darü'l-Kitabu'l-Benânî, Beyrut 1982.
- Nevevî, Ş. M., *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, nşr. Darü Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2019.
- Öz, M., "Takiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* c. XXXIX, ss. 453-54.
- Özel, A. M., "Şâzelî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s. 385-87.
- Özervarlı, M.S., İsbât-ı vacip, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, ss. 495-97.
- Râzî, F. *Te'sisü't-Takdîs*, thk. Adnan eş-Şerfâvî-Muhammed el-Hatib, nşr. Darü'n-Nursabah, Lübnan 2011.
- Râzî, R., *el-Muhassal*, thk. Kıyas Elvânî, nşr. Müessetü'r-Risale, Beyrut 1997.
- Sadikî, M. A., *Futûhâtî'r-Rabbâniyye Ale Ezkâri Nevâviyye*, Ceiiyetü'Neşr, Mısır.
- Safedî, H. A., *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa, Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000.
- Sâlihî, M. *Tabakatü Ulemai'l-Hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî, Müessetü'r-Risale, Lübnan 1996.
- Sallâbî, A. M., *Selâhaddîn Eyyûbi ve Kudüs'ün Fethi*, çev. Şerafettin Şenaslan, 3. bs., Ravza Yayınları, İstanbul 2016.
-, *Sultanu'l-Ülema ve Bayiu'l-Ümera İz b. Abdüsselâm*, çev. Ahmet Aslanoğlu, Ravza Yayınları, İstanbul 2017.
- Sarıkaya, M.S., "Eş'arîliğin Siyasi Doktrininin Günümüze Yansımaları", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*, Kastamonu 2018, ss. 100-115.
- Schwarb, G., "Neo-Eş'arî Kelamının Kıptî ve Süryânî Alımlaması", ed. Sabîne Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*, çev. Ulvi M. Kılavuz, Küre Yayınları, İstanbul 2020.
- Sever, M. *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2017.
- Sekâfî, Ş. U., *Mevsûati't-Târihiyye*, nşr. Mevkiu'd-Düreri's-Sünnîyye, 1433/2011.
- Seyyid, E. F., "Mehdiler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 382-83
- Sinanoğlu, M., "Şehristânî (Kelama Dair Görüşleri)", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, ss. 468-470.

- Sibt İbn'l-Cevzî, Ş. M., *Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârihi'l A'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Risâletü'l-Âlemiyye, Dimaşk 1453/2013.
- Subkî, T., *Tabakâtü's-Şa'fi'iyyeti'l Kübrâ*, thk. Mahmûd et-Tenahî-Abdu'l Fettâh Muhammed el-Halvi, Darû'n-Neşr ve't-Tevzi', Beyrut 1413/1992.
-, *Mü'idi'n-Ni'am*, nşr. Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfe, Lübnan 1986.
- Suyûtî, C., *Hüsni'l-Muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Mısır 1387/1967.
- Sülemî, M. R., *Târihu Ulemâi Bağdât*, thk. Abbas el-Azâvî, nşr. el-Darü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, Beyrut 2000.
- Şahin, H., "Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2012), ss. 35-65.
- Şankî, M., *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, Mana Yayınları, (çev.) İdris Çakmak, Mana Yayınları, İstanbul.
- Şehristânî, A., *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kısra b. Salih Ali, Müessesetü'r-Risâleti Naşirun, Beyrut 1440/2018.
- Şenzeybek, A., "Suriye'de Dürzi-Nusayri-İsmâilî ve Sünnî İlişkileri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2013), s. 469-493.
- Şeşen, R., *Eyyûbîler*, İSAM Yayınları, 2. bs., Ankara 2018.
-, "Eyyûbîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, ss.20-31.
-, *Selâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Tay Ö., *Selâhaddin-i Eyyûbi ve Tasavvuf*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Teber, Ö.F., "Bektâşî Düşüncesinde Eş'ârî-Sünnî Hilâfet Teorisi", *V. Uluslararası Şeyh Şa''ban-ı Velî Sempozyumu –Eş''arîlik-*, Kastamonu 2018, ss. 594-600.
- Turgut, H., "Muahmmet b. Hibbetullah El-Hamevî ve Selâhaddin Eyyûbi'ye İthaf Ettiği *el-Akîdetü's-Salâhiyye* Adlı Eser", *Uluslararası Selâhaddin Eyyûbi Sempozyumu*, ed. Necati Sümer vd., Beyan Yayınları, İstanbul 2017.
- Ubâdi, A. *Müntehi's-Süül ale Vesâili'l-Vusûl*, Dârü'l-Menehâc, Cidde 1426/2005.
- Uludağ, S., "Hânkâh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, s. 43.
-, "İbnü'l-Fârız", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXI, ss. 40-43.
- Uysal, E., *Eş'arî Kelam Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, (yayınlanmamış doktora tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2017.
- Ünlüsoy, K., "XVIII. Yüzyıl Eş'arî Geleneğin Temsilcilerinden Ahmed ed-Derdir ve *Harîdetü'l-Behiyye'si*", *e-Makâlât Mezhep Araştırmalar Dergisi*, 11/2 (2018), ss. 345-382.

- Verdî, Z., *Târîhu'l-Verdî*, nşr. Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Yavuz, S. S., “Fahreddin er-Râzî'ye Göre Epistemolojik ve İtikadi Açından Ahad Haber ve Kritiği”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 17/3 (2004), ss. 149-61.
- Yavuz, A. Ö., *Horasan'da Eş'arîlik*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış doktora tezi), Kayseri 2019.
- Yılmaz, H., Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
-, “Şeyhüşşüyûh”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. EK-2, s. 562-563
- Yılmaz, H. K., “Şehâbeddin Sühreverdi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, ss. 385-87.
- Yunus, A., *Mûcizü Daireti'l-Me'arif-i İslâmiyye*, nşr. Merkezü-ş Şârikatü li İbdâi'l-Fikrî, Mısır 1997.
- Yücedoğru, T., “Hadislerden İnanç Esası Tespiti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2 (2006).
- Yüksel, E., “Âmidî”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. III, s. 58.
-, “Ebkârü'l-Efkâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, ss. 77-78.
- Zehebî, *el-İber fî Ahbâri men Ğaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Said Zağlul, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1948.
-, *Kitâbü'l-Arş*, thk. Muhammed b. Halîfe et-Temîmî, İmâdetü'l-Bahsü'l-İlmiyye, Medîne, 1424/2003.
-, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985/1405.
-, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyati'l- Meşâhîr Ve'l-A'lem*, thk. Beşâr Avâd Marûf, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Mısır 2003.
- Ziriklî, H., *el-A'lâm Kâmûsu ve Terâcimu Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.
- Watt, W. M. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir, Ketebe Yayınları, İstanbul 2021.

EK 1- EYYÛBÎ DEVLETİ SİYASİ HARİTASI

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Mehmet Ferhat İLHAN
Doğum Yeri – Tarihi	
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya Anadolu İmam Hatip Lisesi, 2010-2014
Lisans Diploması	Akdeniz Ün. İlahiyat Fakültesi 2014-2019
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Antalya, 2021
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Eyyûbîler Döneminde Eş’arîlik
Yabancı Dil / Diller	Arapça/İyi
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arş. Gör. 2021- devam ediyor.
E-Posta	